

ZDRAVKO LUČIĆ

PLINIJEVA PISMA

Doprinos razumijevanju rimskog prava

ZDRAVKO LUČIĆ

PLINIJEVA PISMA
Doprinosa razumijevanju rimskog prava

Sarajevo, 2022.

Autor
Zdravko Lučić

Naslov
Plinijeva pisma – doprinos razumijevanju rimskog prava

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet

Za izdavača
Zinka Grbo, dekanica

Urednik
Samir Aličić

Recenzentice
Mirela Šarac
Emilija Stanković

Naslovnica
Panteon, Mirza Hebib, 2021.

DTP
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

2022.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

34:821.124-6

LUČIĆ, Zdravko

Plinijeva pisma : doprinos razumijevanju rimskog prava / Zdravko Lučić. - Sarajevo :
Pravni fakultet Univerziteta, 2022. - 182 str. ; 25 cm

Bibliografija: str. 175-182 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-14-041-9
COBISS.BH-ID 49500166

Vesni, Ivi, Veri

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	11
Socijalna struktura rimskog antičkog društva u vrijeme Plinija Mlađeg. . .	13
Plinije Mlađi i društvo njegovog doba	28
Stvaralački opus Plinija Mlađeg	44
JAVNO PRAVO U PISMIMA PLINIJA MLAĐEG	55
O nekim pitanjima provincijske uprave prema Plinijevim pismima	55
Senat i magistrature u imperijalnoj strukturi vlasti antičke rimske države u periodu principata	69
Kako je vladao princeps krajem prvog i početkom drugog stoljeća.	81
Izveštaj Plinija Mlađeg o progonima kršćana	92
PRIVATNO PRAVO U PISMIMA PLINIJA MLAĐEG	105
Neka privatnopravna pitanja u Plinijevim pismima	105
Statusno pravo u pismima Plinija Mlađeg	119
Obiteljsko pravo u pismima Plinija Mlađeg	128
Šta saznajemo o rimskom sudskom postupku iz korespondencije Plinija Mlađeg s carem Trajanom	135
O osnovnim aspektima primjene <i>actio negatoria</i>	147
ZAKLJUČNE NAPOMENE	171
BIBLIOGRAFIJA	175

PREDGOVOR

Istraživanje nepravni odnosno vanpravnih vrela postaje sve značajnije područje pravne romanistike. Gledište da nepravni izvori samo upotpunjavaju sliku koju pružaju pravni tekstovi odavno je prevaziđeno. Granica između jednih i drugih je često neodređena. Nema nikakve razlike zbog kojih bi, recimo, Trajanovi odgovori na Plinijeva pisma bili tretirani drugačije nego carski odgovori na pitanja činovnika iste vrste (*epistulae*) sačuvani u Justinijanovom Kodeksu ili drugim pravnim zbornicima. Epigrafski spomenici na kamenim i bronzanim pločama često čuvaju tekstove zakona i drugih pravnih akata. Pisani materijal sadrži, pored ostalog, brojne pravne akte poput sudskih presuda, tekstova žalbi, ugovora, testamenata, sporazuma o zaključenju i raskidu braka. Oni u velikoj mjeri upotpunjavaju našu sliku o primjeni prava u praksi u antičkom Rimu. Dalje, literarni tekstovi, a posebno filozofski, retorički i historijski spisi, daju dragocjeno svjedočanstvo kako o antičkom rimskom teorijskom pogledu na pravo, tako i o nekim aspektima primjene prava u praksi. Štaviše, ponekad su literarna vrela i jedini izvor o izgubljenim pravnim tekstovima. Ne treba zaboraviti da rekonstrukcija Zakonika XII ploča, po mišljenju samih Rimljana osnovnog izvora svog njihovog prava (*fons omnis iuris publicis privatisque*), ne bi bila moguća bez njih.

Iako je u kasnijim vremenima recepcija rimskog prava tekla prevashodno putem pravnih tekstova u užem smislu, a posebice Justinijanove kodifikacije, razumijevanje konteksta u kojem su ova pravila nastala nemoguće je bez nepravni vrela. Zbog toga, ona su nezaobilazan aspekt izučavanja antičkog rimskog prava u njegovoj historijskoj dimenziji.

Znanstveni opus profesora Zdravka Lučića, jednog od doajena naše romanistike, pokazuje da istraživanje nepravni vrela za njega uopće nije novina. Naprotiv, svojim ranijim istraživanjima na ovom polju, posebno djela Marka Tulija Cicerona, profesor Lučić je već dao značajan doprinos našoj romanistici. Ova knjiga predstavlja nastavak rada na tom polju. Sadržaj i metodologija

ove knjige, lakoća interpretacije izvora i suvereno vladanje literaturom (koja je sama po sebi impresivnog obima) pokazuju da se autor Lučić istražujući Plinijeva pisma u potpunosti osjeća kao na svom terenu.

Tema knjige savršeno je jasna iz jezgrovitog naslova i podnaslova: autor proučava pisma (*epistulae*), kolekciju pisama iz privatne korespondencije rimskog državnika i pisca Gaja Plinija Cecilija Sekunda, poznatijeg kao Plinije Mlađi, da bi se razlikovao od svog rođaka, Plinija Starijeg, poznatog rimskog oficira i prirodnjaka iz prvog vijeka. Živeći na prelazu iz prvog u drugi vijek, Plinije je napisao više djela, ali ono po čemu je svakako najpoznatiji su njegova pisma. Za pravnike naročiti značaj ima njegova korespondencija s carem Trajanom u vrijeme dok je bio upravnik provincija Bitinije i Ponta u Maloj Aziji, u kojima je često tražio službeno tumačenje propisa od cara radi primjene prava u praksi. Ona daju dragocjeno svjedočanstvo o funkcioniranju rimske provincijske uprave u to vrijeme, i o raznim drugim pravnim pitanjima, koja autor Lučić u ovoj knjizi analizira.

Što se strukture knjige tiče, upadljivo je da nakon predgovora slijedi uvodni dio posvećen društvenoj i ekonomskoj strukturi Rima u Plinijevo doba, kao i njegovom životu i karijeri. I u ostalim dijelovima knjige vidljiv je utjecaj sociologičkog metoda, tako popularnog krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Iako nikada nije potpuno izgubio svoju vrijednost, ovaj metod je u posljednje vrijeme ponešto izgubio na popularnosti u većem dijelu Evrope, ali na sreću ne i na prostorima bivše Jugoslavije. Bez sumnje jedan od najpozitivnijih aspekata utjecaja socijalističkog perioda na naše pravne (a i druge društvene i humanističke) znanosti je taj, što južnoslavenski pravници, pa prema tome ni romanisti, nisu ni danas izgubili iz vida značaj koji društveni i gospodarski odnosi imaju na formiranje pravne norme.

Ne samo uvod, nego donekle i ostatak knjige, podijeljen u dijelove posvećene privatnom i javnom pravu iza kojih slijedi zaključak, prožeti su sociologičkim gledanjem na pravo. Iako ne negira značaj koji je pravna tradicija oličena u pravnoj teoriji i praksi imala na formiranje prava, Zdravko Lučić ipak često podvlači utjecaj ekonomskih, klasnih i političkih prilika na formiranje pravne norme. Obrnuto, same pravne norme govore puno o ekonomsko-socijalnim prilikama društva u kojem su nastale i djelomice utiču na njegovo oblikovanje. Zato, pravna nauka je striktno povezana s drugim društvenim i humanističkim naukama. Kao pravi erudita, Lučić svojim širokim znanjem ne samo latinskog jezika i rimskog prava, nego i rimske historije uopće, suverenim

poznavanjem gospodarskih i klasnih odnosa u antičkom Rimu, te antičke književnosti i filozofije, pokazuje koliko je vladanje svim ovim disciplinama važno za romaniste koji se bave rimskim pravom u historijskoj perspektivi.

Ova knjiga je utoliko značajnija danas, kada evropska romanistika biva sve više opsjednuta minucioznom lingvističkom egzegezom izvora, koji se posmatraju ili kao izraz “pravne kulture”, odnosno čisti produkt pravne nauke, ili pak kao apstraktna volja zakonodavca, ali često bez ikakvog dodira sa socijalno-ekonomskom realnošću društava u kojima su nastajale.

Profesor Lučić ipak ne zanemaruje ni dostignuća savremene romanistike i napredak koji je posljednjih decenija postignut u obradi izvora. Beskompromisan u pogledu kvaliteta i količine te načina obrade korištene literature, pažnje u analizi antičkih vrela, u isto vrijeme oprezan i jasan u izvođenju dobro argumentiranih zaključaka, uz korištenje adekvatne naučne aparature i perfekciju stila, autor je stvorio djelo koje je u skladu s najvišim romanističkim standardima današnjice.

Autor Zdravko Lučić je, reklo bi se, spojio u ovoj knjizi najbolje od dva svijeta. S jedne strane, tu je virtuoznost u lingvističkoj i pravnoj metodi prilikom obrade izvora i literature, te savršenstvo metoda i stila koji krasi zapadnoevropske znanstvenike. S druge strane, prisutna je svijest o značaju društvenih prilika za razvoj prava i, posljedično, potrebi za posjedovanjem široke naučne erudicije koja prelazi granice pravne i filološke znanosti, što je jedna od najljepših karakteristika romanistike južnoslavenskih prostora. Na taj način nastala je knjiga na koju s pravom možemo biti ponosni. Riječ je o djelu koje po kvalitetu nimalo ne zaostaje za djelima vrhunskih savremenih romanista, a u isto vrijeme se ne odriče najboljih tradicija naše romanističke škole, i nosi snažno i originalno “naše” obilježje. Za sada u ovoj knjizi će moći da uživaju romanisti, pravni historičari ali i drugi pravnici s naših prostora zainteresirani za ovu tematiku. Bilo bi odlično ukoliko bi je u budućnosti prijevod na neki od svjetskih jezika učinio dostupnom svjetskoj naučnoj javnosti.

Prof. dr. Samir Aličić

UVOD

U novije vrijeme moderna romanistika se sve više okreće prema “parapравnim” izvorima. Razlog koji nepravne izvore čini dragocjenim za rimsku pravnu historiju predstavljen je u činjenici da uz relativnu mnogobrojnost pravnih izvora i njihovih komentara istovremeno imamo oskudicu izvora koji govore o pravu svakodnevnog života, o neposrednoj primjeni prava u društvenoj praksi određenog perioda. Iz te skupine izvora posebno se izdvajaju tzv. literarna djela kao nepravni izvori. Oni su do sada bili djelomično predmet naučnog interesa sa aspekta njihovog prosuđivanja kao izvora za historiju rimskog prava. U prvom redu se na tom polju ogledala strana romanistika proučavajući djela Cicerona, Katona, Varona, kao izvore za saznanja o fenomenu rimskog prava.¹ Kod nas se ovom problematikom bavilo nekoliko autora i to u prvom redu kroz proučavanje pojedinih djela Cicerona, Tacita, Marcijala, Juvenala kao izvora podataka o pravu, pravosuđu, pravnicima, advokatima.²

Privatni iskazi su značajni kao izvor iz više razloga. Oni su nezaobilazni zbog svoje otvorenosti i kritičkog isticanja sudova o pojedinim kategorijama društvene realnosti. Pismo je, najčešće, lični, privatni iskaz upućen prijatelju ili srodniku. Zato je, po pravilu, vjeran tumač misli autora. Ta vrijednost naročito dolazi do izražaja ako spomenute izvore uporedimo s djelima historičara u čijim interpretacijama nalazimo dosta elemenata servilnosti prema nosiocima vlasti. Pisma nam pružaju obilje podataka o vjerodostojnosti pravnih normi u

¹ Tyrrell, W. B., *A Legal and Historical Commentary to Cicero's Oratio pro C. Rabirio, perduellionis reo*, Amsterdam, 1978; Christ, K., *Tacitus und der Principat*, *Historia*, 1978, 27, str. 449–487; Classen, C. J., *Cicero, the Laws and the Law-Courts*, *Latomus*, 1978, 37, str. 9–44; Kupisch, B., *Cicero, ad Atticum 16.15.2 Zur litis contestatio im Formularprozess*, *ZSS*, 1979, 96, str. 43–64; Cantegrit-Moatti, Cl., *Droit et politique dans le “Pro Murena” de Ciceron*, *RHD*, 1983, 61, str. 515–530.

² Romac, A., *Marcijal o advokatima*, *Odvjetnik*, 1973, br. 1–2, str. 25–41; Romac, A., *Pravnici i pravosuđe u Juvenalovim satirama*, Romac, A., *Pravnici i pravosuđe u Juvenalovim satirama*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1974, br. 4, str. 307–323; Romac, A., *Likovi rimskih pravnika u Tacitovim djelima*, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banja Luci*, 1977; Romac, A., *Ovidijevi “Fastes” o pravu i pravosuđu*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1986, br. 5–6; Stanojević O., *Ciceronov govor u odbranu Seksta Roscija Amerina*, *Glasnik Pravnog fakulteta u Kragujevcu*, 1984, str. 150–168.

smislu njihove primjenjivosti u realnom životu. U okviru ove literarne podvrste posebno mjesto zauzimaju pisma Gaja Plinija Mlađeg.

Plinijeva pisma pobudila su veliki interes pravnih historičara.³ Djelo ovog autora bilo je predmet izučavanja lingvista, historičara književnosti, a koristili su ga i u ekonomsko-političkim analizama. U prvom redu se to odnosi na literarne i stilske komentare i kritičke analize Plinijevog opusa.⁴ Značajni radovi posvećeni su izučavanju Plinijeve biografije, nastanku njegovog djela te kritičkim analizama pojedinih pisama.⁵ Plinijeva pisma su često korištena prilikom obrade pojedinih ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih pojava i instituta.⁶ Nekoliko je okolnosti utjecalo na ovako veliki interes naučne javnosti. Plinije je pripadao višim slojevima društva, imao je širok krug prijatelja, obavljao važne državne funkcije, a bio je i u ličnim kontaktima s vladarima. Neka njegova pisma, naročito ona koja je upućivao princepsu, imaju gotovo karakter službene isprave. Zato Plinijeva pisma daju dosta informacija o zakonodavstvu, pravnoj teoriji i praksi prvog i drugog vijeka.

Okolnost da su Plinijeva pisma nastala u vrijeme prelaznog perioda u razvoju rimskog prava (kraj prvog i početak drugog vijeka), kada ovo pravo iz vještine doživljava kvalitativan skok u pravnu nauku, kao i činjenica da pisma daju sliku društvenog stanja i procesa tog vremena determiniraju njihovu relevantnost za romanistiku. Aktualnost Plinijevih pisama sa stanovišta pravno-historijske analize ogleda se u tome što ona pružaju podatke o važnim pravnim institutima. Neka od njih smatraju se za kapitalna izvorna svjedočanstva, kao npr. pismo 8,18 za proučavanje rimskog konzorcija; pisma 3,19 i 9,37 za izučavanje rimskog kolonata; pismo 6,33 za pozicioniranje *querela inofficiosi testamenti*.

³ Pulciano, C. E., *Il diritto privato romano nell'epistolario di Plinio il Giovane*, Excerpta iuridica Pliniana, Turin, 1913; Oliver, D. T., Roman law as illustrated in Pliny's letters, *Cambridge Law Journal*, 1932, god. 4, br. 2; Mayer-Maly, T., Der rechtsgeschichtliche Gehalt der "Christenbriefe" von Plinius und Trajan, *SDHI*, 1956, god. 22; Tellegen J. W., The roman law of succession...

⁴ Sherwin, W. K., Reconstruction of the archetype and studies in method of composition of the anonymous *De viris illustribus*, Diss. Ohio State Univ. Columbus, 1966; Merrill, E.T., The tradition of Pliny's Letters, *Class. Philol.*, 1915, god. 10, br. 1, str. 308-311; Stegen, G., Pline le Jeune, *Epist.* 1,8,14, *Latomus*, 1970, god. 29, str. 162-163; Polverini, L., *Le città dell'impero nell' Epistolario di Plinio*, Milano, 1963.

⁵ Unita, G., *Plinio il Giovane. Vita, valore letterario e carattere morale*, Roma e Milano, 1933; Thompson, G. H., Pliny's want of humor, *Class. Journ.*, 1942, god. 37, br. 4, str. 201-209; Herrero, V.J., Plinio el Joven, educador y pedagogo, *Estud. Clas.*, 1959, god. 5, str. 2-20; Rusca, L., *Plinio il Giovane attraverso le sue lettere*, Univ. Comense, 1967, vol. 4.

⁶ Frazer J.G., Roman life in the time of Pliny the Younger, *Quart. Rev.*, br. 469, 1921, str. 292-307; Cova P.V., *Plinio dinsegna come vivevano i Romani*, Scuola e vita, Torino, 1967, str. 46-52; Reagan C.J., *A Study of the Roman civil service in the time of Pliny the Younger*, Diss. Cornell Univ., 1969.

Socijalna struktura rimskog antičkog društva u vrijeme Plinija Mlađeg

Plinijeva prepiska daje dosta podataka o stvarnom položaju pojedinih društvenih slojeva. Njegova pisma predstavljaju dragocjen izvor za saznavanje karaktera društvenih odnosa rimskog antičkog društva iz prvog i drugog stoljeća. Plinije često izlaže uspjehe i neuspjehe pojedinaca, tokove njihove društvene promocije. Ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je Plinije Mlađi pripadao senatorskom sloju. Prirodno je da on ove probleme posmatra iz prizme čovjeka koji se nalazi u vrhu društvene piramide, ali to ne znači da je pisao samo o pripadnicima ovog sloja. Može se reći da se u njegovim pismima spominju predstavnici svih društvenih grupa. Njegovi stavovi svakako nose dozu subjektivnosti i statusne nekritičnosti, ali, ipak, oni predstavljaju materijal na osnovu kojeg se mogu izvoditi analize objektivnih društvenih tokova.

Društvena struktura situacija u principatu ogleda se u pomjeranju moći pojedinih društvenih slojeva. Ta pomjeranja su nagovještaj određenih procesa koji će u kasnijem vremenu postati sve dominantniji. U rimskom društvenom uređenju postojala je karakteristična ambivalencija. Ono istrajava na aristokratskom principu prvenstva “plemenitog” rođenja i uglavnom određuje socijalni položaj kroz porijeklo, a istovremeno pruža znatan međuprostor za afirmaciju ličnih kvaliteta pojedinaca i njihovih ambicija.⁷

U ovom periodu interesantan je položaj senatorskog staleža. Promjene u njegovom sastavu najslikovitije se mogu pratiti kroz analizu strukture samog senata i njegovog položaja u stalnoj utakmici odmjeravanja snaga s princepsom.⁸ Stari aristokratski elementi su u njemu još uvijek bili dominantni. Novi članovi koji su ulazili u senat s carskim blagoslovom nisu se u početku oštro suprotstavljali interesima i tradiciji starih porodica. Senatori su kroz svoju filozofsku i literarnu nastrojenost uvijek imali pred očima tradicionalne veličine prošlosti. Nadali su se ponovnom uspostavljanju senatorske prevlasti, sretnom spoju republikanske slobode i principata, ali to su, ipak, ostala samo neostvarena nadanja. Pod utjecajem lukave carske politike postepeno su mijenjali svoje nazore, pa su od vatrenih pobornika republikanskih tradicija, prema Rostovčevim riječima, postajali sve bliži nekoj vrsti savjetodavnog

⁷ Kunkel, W., *Über Lebenszeit und Laufbahn des Juristen Julian*, *IVRA*, 1950, br. 1, str. 202.

⁸ Costa, P., *Populus e Princeps nel diritto pubblico d'eta imperiale*, *SDHI*, LXXX, 2014, str. 599–637.

tijela vladara.⁹ Monarhijski elementi su nadvladali, pa se senatorskoj gospodi postepeno oduzima vlast.

Senatorski stalež, sastavljen od ranijih nobila i elemenata koji su iz drugih staleža uspjeli prodrijeti u njega, tzv. *homines novi*, bio je ekonomski i politički privilegiran u okviru rimskog građanstva. *Homines novi* dobivaju sve značajniju ulogu (Tacit, *Anali*, 4, 15). To su bili ljudi koji su od careva dobijali značajne službene položaje u državnoj upravi, vojnim komandama ili položaje namjesnika u carskim provincijama. Vrlo brzo su se identificirali s nazorima svoje nove socijalne sredine. Kao najbolji primjeri ovih tendencija mogu nam poslužiti životni putevi Tacita i Plinija Mlađeg. Ove procese potpunog integriranja u rimsku aristokratiju, kroz obnašanje visokih službi u carskoj upravi, podstrekivali su sami carevi.

Pored uobičajenih načina da neko postane senator, kao što su rođenje ili brak s pripadnicima senatorskog sloja, u ovo vrijeme postojala je sve rasprostranjenija praksa da sam car prostim davanjem *latus clavusa* – široke purpurne ivice na togi – uvodi nekoga u senatorski red. U pismu 2, 9, 2 Plinije opisuje službeno napredovanje svog prijatelja Seksta Irucija (*Sextus Iracius*), gdje, između ostalog, kaže: “Ja sam za Seksta kod našeg cara isposlovaao dostojanstvo senatora.”¹⁰ *Homines novi* su, kroz usku vezu s vladarskom kućom, važili kao naročita lojalna zaštita monarhije.¹¹

U prvom stoljeću zapaža se proces sve većeg prodiranja provincijalaca u senatorski sloj. Kao ilustrativan pokazatelj tih novih tendencija može nam poslužiti Plinijevo pismo 6, 19 iz 105. godine upućeno Meciliju Nepotu (Maecilius Nepos). Naime, dotadašnja praksa bila je da su mnogi senatori posjedovali dobra kako u Italiji, tako i u provincijama. Pošto je broj provincijalaca senatora zamašno povećan, car Trajan je, kao što se vidi iz pisma, uveo obavezu, da senatori jednu trećinu svoje imovine investiraju u nepokretna imanja.

Jedan od povoda za donošenje takve odluke bila je i želja da se suzbije do tada raširena praksa da kandidati za javne službe u svrhu pridobijanja glasova dobar dio svog kapitala ulažu u materijalno pomaganje svojih pristalica, mada

⁹ Rostovcev, M., Istorija starog sveta. Prijevod s engleskog Milica Mihajlović i Nada Ćurčija Prodano-
vić, Novi Sad, 1974, str. 410.

¹⁰ U ovom radu ćemo koristiti prevode Plinijevih pisama iz knjige Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*, prijevod A. Vilhar, Beograd, 1982.

¹¹ Alföldy, G. Römische social Geschichte. Wiesbaden, 1975, str. 133.

je takvo ponašanje bilo zakonski sankcionirano.¹² O toj carskoj odluci Plinije izvještava u spomenutom pismu sljedećim riječima: “Naredio je da moraju jednu trećinu svoga imetka dati za nepokretna imanja, uvjeren da je neprilično (a to je i bilo) da osobe koje namjeravaju da traže počasne službe smatraju i Rim i Italiju ne za svoju domovinu, već za svratište ili krčmu u kojoj će kao gosti samo prenoćiti.” Željela se ovom mjerom također postići veća vezanost provincijalaca za Italiju. Marko Aurelije (vladao od 161. do 180. g. n. e.) je ovaj procenat promijenio u jednu četvrtinu ukupnog bogatstva.¹³ Ovo je imalo za posljedicu nagli porast cijena zemljišta u Italiji, uz njihovo istovremeno opadanje u provincijama.

Velika bogatstva koja su senatori posjedovali, omogućavala su im luksuzan život i darežljivost, što je također bilo karakteristično i za vitezove. Za pripadnike senatorskog staleža bio je određen imovinski cenzus od milion sestercija (Tacit, *Anali*, 1, 75 ; 2, 33; 11, 4).

Za neke pripadnike ove visoke klase, svojstvena je jedna naročita crta, da su imali otpor prema osnivanju porodice i produženju roda. Prema Rostovčevu, više su brinuli da u najvećoj mjeri priušte sebi uživanje u bogatstvu, a nisu mnogo marili šta će biti s tim bogatstvom poslije njih.¹⁴ Obično su ga zavještali caru, državi, gradu ili prijateljima (Tacit, *Anali*, 2,48). Pošto su njihovi brakovi često bili bez djece, uočava se pojava gašenja porodica.¹⁵ Ovaj prirodni nedostatak pokušavali su riješiti usvojenjima. Mnogi privredni, socijalni, politički i ideologijski faktori podupirali su osjećaje zajedničke pripadnosti i ekskluziviteta kod članova ovog društvenog sloja. Senatori su bili usko familijarno i prijateljski povezani kroz zamršene odnose višestrukih sklapanja brakova i adopcija. Širinu takve vrste kontakata najjasnije pokazuje korespondencija Plinija Mlađeg sa svojim prijateljima (pisma 1, 12; 2, 4; 2, 13; 5, 16).

Pripadnici ovog društvenog staleža bili su uključeni u posebni obrazovni sistem koji ih je obavezivao da se vežu za ideale rimske države i tradiciju njihovih čuvenih porodica. Senatorska aristokratija je imala specifičnu kulturnu,

¹² Izborna korupcija suzbijana je čitavom serijom zakona koji se zajednički nazivaju *leges de ambitu*. Najznačajniji od tih zakona su *Lex Poetelia* iz 358. g. p. n. e., *Lex Cornelia*, *Lex Calpurnia* od 67. g. p. n. e. Primjena ovih zakona nije imala velikog uspjeha u sprečavanju izbornih zloupotreba.

¹³ Pernice, A. Parerga – Nachtrag über Gewohnheitsrecht und ungeschriebenes Recht, ZSS, 1898, god. 19, str. 102; Rudorff, A. F. Römische Rechtsgeschichte, Zweites Band Rechtspflege, Leipzig, 1859, str. 122; Walter, F. Geschichte des römischen Rechts bis auf Justinian, Bonn, 1860, str. 432.

¹⁴ Rostovcev, M., nav. djelo, str. 442.

¹⁵ Ibid., str. 100.

socijalnu i političku ideologiju sa znatnim primjesama “moralizma”, a praktični efekti te ideologije u pojedinim konkretnim životnim situacijama nisu bili baš najsretniji (pismo 1, 12; 3, 7; 6, 24).¹⁶ U pismu 1, 12 iz 97. godine upućenom Kalestriju Tironu (Calestrius Tiro), Plinije ovog izvještava o samoubistvu Korelija Rufa (Corellius Rufus) na sljedeći način: “Korelija je najviše naređene razuma, koje filozofima služi isto kao i mudrost, nateralo u smrt, mada je imao još mnogo razloga da nastavi život: to su svest o svojim vrlinama, velika slava, znatan ugled, osim toga imao je i kćerku, ženu, unuka i sestre, a pored tolikih rođaka imao je i mnogo iskrenih prijatelja.”

Specifično senatorsko razmišljanje je prije svega nalazilo izraza u ponositoj samosvijesti da pripadaju najslavnijem sloju (*amplissimus ordo*) i da su kao takvi bili nenadmašni.¹⁷ Često je Plinije u svojoj prepisci s Trajanom za senatora upotrebljavao izraz *vir clarissimus*. U pravilu ta se oznaka upotrebljava samo za žive senatore, i to prilikom spominjanja ili objašnjavanja njihovog službenog angažmana. Upotreba ove titule vodi porijeklo iz političke retorike kasne republike. Prvi slučaj oficijelne, istovremeno jurističke upotrebe ovog pojma pojavio se tek za vremena Hadrijana.¹⁸

Karakterističnom načinu ponašanja senatora pripada i spremnost da časno služe rimskoj državi. Govoreći o načinu života prijatelja Pomponija Basa (*Pomponius Basus*) Plinije u pismu 4, 23 kaže: “(...) jer prvo i srednje doba života pripadaju otadžbini (...)” Kod većine njih bila je izražena želja da visoki životni standard izravnavaju uspjehom u političkoj karijeri vršenjem visokih političkih funkcija. Pripadnicima senatorskog sloja koji nisu imali potreban broj godina da bi postali senatori bio je dozvoljen pristup na senatske sjednice. Upravo jednu takvu poziciju objašnjava Plinije u pismu 8, 14, 5 sljedećim riječima: “(...) zato su i oni, koji su bili predodređeni za državne službe, stajali pred vratima senatske kurije i prisustvovali državnim skupštinama još pre nego su i sami igrali neku ulogu u njima.” Sve dok ova lica ne postanu pravi senatori, ona bivaju uvrštavani u vitezove, mada u zvaničnom govoru nisu nosila to ime (Suet. Aug. 38).

¹⁶ Ussani, V. S. Ermeneutica, diritto e valori in L. Nerazio Prisco, *Labeo*, 1977, god. 23, br. 2, str. 193–197.

¹⁷ Alföldy, G., nav. djelo, str. 104.

¹⁸ Instinsky, H. U. Formalien in Briefwechsel des Plinius mit Kaiser Trajan, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse*, 12, Wiesbaden, 1969 – prikaz Nörr, D. ZSS, 1971, str. 560.

Sastav senatskog sloja u dobrom dijelu bio je izmijenjen u odnosu na svoje prvobitne predstavnike, staru senatorsku aristokratiju, koja je uslijed stalnih progona careva i gašenja porodica prirodnim putem krajem prvog stoljeća sišla s historijsko-političke scene, a na njeno mjesto sve više dolaze *homines novi*.¹⁹ Senatori su pripitomljeni ne samo surovošću vladara već i terorom. Bila je široko rasprostranjena praksa vođenja političkih procesa zbog *crimen laese maiestatis*, a o tome Tacit daje mnoge podatke (Tacit, *Anali* 3, 50; 4, 29; 6, 14; 10, 47).

Po društvenom utjecaju odmah iza senatorskog dolazio je sloj vitezova. Oni su se bavili vrlo unosnim poslovima koji su brzo donosili novčanu dobit, kao što su nadzor nad trgovačkim poslovima, javnim radovima i ubiranjem poreza. Ove kurentne djelatnosti bile su postojani izvor bogaćenja. Da bi neko pripadao viteškom sloju tražilo se: da je slobodno rođen, građanska čast i jedan od bitnih uvjeta bio je imovinski cenzus. O visini cenzusa za ovaj red saznajemo iz Plinijevog pisma 1, 19, 2. U pismu se ističe karakteristična djelatnost Plinija u nastojanjima da pomogne službeno napredovanje svog prijatelja Romatija Firma (Romatius Firmus). Pošto ga za njega veže i prijateljstvo s njegovim ocem, Plinije u pismu 1, 19 iz 98. godine govori: “2. Ali budući da raspolažeš cenzusom od sto hiljada sesteraca, to dokazuje da kod nas zauzimaš mjesto dekuriona. Da bismo se tebi radovali ne samo kao dekurionu, nego kao i rimskom vitez, nudim tri stotine hiljada sesteraca, da bi imao onoliko koliko je potrebno da ima vitez (...)”

Iz Plinijevog načina govora može se zaključiti da on u nastojanju da materijalno pomogne službeni uspon svog prijatelja u red vitezova, dajući mu ostatak novca koji je potreban da bi zadovoljio uvjet cenzusa, nedvosmisleno i jasno govori da je cenzus od 400.000 sesteraca bio bitan uvjet, možemo slobodno reći i isključiv, da bi neko mogao pripadati ekvestarskom redu.

Inače, za njih je karakteristično da su se dobrim dijelom ogledali u ekvestarskoj karijeri koja je počinjala vojničkom službom u rangu oficira, vodeći preko izvjesnog broja različitih zvanja, da bi se na kraju završavala kroz viša financijska, administrativna i vojna zvanja. Oni koji bi se uspješno popeli ovim stepenicama ulazili su u ekvestarsko plemstvo, najčešće nazivano *equestris nobilitas*. Za njih se u izvorima još susreću nazivi *equites illustres* (Tacit, *Anali*, 2, 59) ili *splendidi* (Plinije, pismo 6, 15). Ovi nazivi nisu imali funkciju da označe

¹⁹ Paretti, L. et. al. *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj. Svezak drugi. Knjiga treća, prijevod K. Miles, Zagreb, 1967, str. 174–175.*

neku posebnu kategoriju vitezova, već se željelo naglasiti da u socijalnom pogledu oni pripadaju najuglednijim iz ovog sloja. Ono što je karakteristično za ekvestarsku karijeru je to da je sva zvanja u njoj davao isključivo i neposredno sam car, i da su postojala određena pravila u službenom napredovanju koja ipak nisu bila tako strogo postavljena kao ona za senatorsku karijeru.²⁰

Odnosi između pripadnika senatorskog i viteškog sloja bili su tijesno isprepleteni kroz sklapanje raznih prijateljstava, zaključivanje brakova itd. O uskoj povezanosti ova dva sloja govori i podatak da Plinije nije korespondirao samo sa senatorima već i s mnogobrojnim vitezovima. Ukoliko bi neki od vitezova došao do višeg stupnja u službi, senat bi mu dodjeljivao određena ornamenta senatorskog stupnja, a da pri tome ne bi prelazili u senatorski red. O tome nam govori Plinije u pismu 7, 29, 2 upućenom prijatelju Montanu (T. Junius Montanus) izvještavajući ga o svojim zapažanjima s jednog putovanja. Tom prilikom je Plinije vidio spomenik Palantu sa sljedećim natpisom: “Ovome je senat zbog njegove vernosti i odanosti njegovim gospodarima dodelio pretorske insignije i pet miliona sesteraca a on je prihvatio čast ali ne i korist.” U pismu Plinije izražava nezadovoljstvo, čuđenje i neslaganje da se ove počasti tako olako dijele i to ljudima koji ne udovoljavaju ni najelementarnijim normama ukusa i dobrog ponašanja. Plinije na ovo gleda kao na jedan pokazatelj dekadencije određenih zvanja u rimskom društvu.

Viteški stalež je bio otvoren prema slojevima koji su bili ispod njega, u prvom redu prema dekurionskom sloju pojedinih gradova. Veliki broj vitezova, u prvom redu onih koji nisu našli način da dođu do najviših državičkih zvanja, bilo zbog nedostatka sposobnosti, bilo zbog nedostatka utjecajnih veza, odlučivali su se da vrše razne dužnosti u okviru gradskih službi, pa su na taj način istovremeno pripadali kako u *ordo equester*, tako i u *ordo decurionum* u jednom ili više gradova.

Promjene su se dešavale i kod ostalih socijalnih grupa. Naročitu ekspanziju doživljava činovništvo kao neizbježni produkt sve veće centralizacije u državnoj upravi. Činovnike je postavljao sam vladar na neodređeno vrijeme i u svakom pogledu su njemu bili odgovorni. Gradska sirotinja – plebs – još uvijek i u znatnoj mjeri koristi naklonost vladara koji je vještim političkim manevrima koriste za podrivanje moći svojih protivnika.²¹

²⁰ Vilems, P. Rimsko javno pravo ili rimske političke ustanove od postanka Rima do Justinijana, prijevod M. Milosavljević, Beograd, 1898, str. 428.

²¹ Rostovcev, M., nav. djelo, str. 442.

Robovi su i u ovom periodu još uvijek temelj čitavog poretka rimske države. Ta činjenica nas opredjeljuje da izlaganje o njihovom položaju mora biti sastavni dio teme o kojoj ovdje govorimo. Što se tiče njihovog položaja, zapaža se opća tendencija da se oni zaštite od brutalnih postupanja njihovih gospodara, što je dijelom dolazilo kao posljedica promijenjenih filozofskih pogleda i učenja. Tako glasoviti pravnik Gaj u svojim institucijama 1, 53 o robovima govori na sljedeći način: “Međutim, u naše vrijeme nije dozvoljeno ni Rimljanima ni drugim narodima koji su pod vlašću Rimljana, da nad svojim robovima bezrazložno besne, jer po konstituciji presvetog Antonina, onaj koji bez razloga ubije svog roba biće odgovoran kao i kad ubije tuđeg roba. A i suviše surovo postupanje gospodara kažnjava se na osnovu konstitucije istog cara.”

Robovi, njihov položaj u rimskom društvu, načini postupanja prema njima, načini i djelotvornosti njihovog oslobađanja, koja u ovo vrijeme uzimaju sve više maha, nalaze svoje mjesto i u Plinijevim pismima.

Tako Plinije u pismu 8, 16 iz 107. godine upućeno prijatelju Paternu (Plinius Paternus), govori o specifičnom postupanju prema svojim robovima. U njemu Plinije izražava bol zbog činjenice da je u zadnje vrijeme izgubio nekoliko robova, koje je zadesila teška bolest i iznenadna smrt. On utjehu nalazi u tome da je svojim robovima, za koje je kao velikodušan čovjek, bio prisno emotivno vezan, često davao slobodu i dozvoljavao da pišu neku vrstu testamenta. Plinijeve riječi iz spomenutog pisma glase: “Prva uteha je što sam im lako poklanjao slobodu, jer mi se čini da robove koje sam izgubio kao slobodne ljude nisam izgubio suviše rano. Druga uteha mi je što ja robovima dozvoljavam da pišu neku vrstu testamenta, koje čuvam kao zakonite.” Praksa robovskog raspolaganja, o kojoj govori Plinije, razvija se unutar kućne zajednice. U pismu se spominju dva tipa testamentarnih odredbi robova. Plinije ih objašnjava na sljedeći način: “Oni dele, poklanjaju, ostavljaju, ali ništa ne izlazi iz kuće, jer robovima kuća služi kao nekakva država u kojoj se osjećaju kao građani (...)” Ovako upotrijebljene formulacije ukazuju na to da se tu radi o jednoj vrsti pekulijuma, više o faktičkim nego o pravnim aktima raspolaganja.

Primjere ovakvih robovskih raspolaganja ne nalazimo u pravnoj literaturi, ali se zato spominju u zakonskim tekstovima. Tako u *Lex Collegii Funeraticii Lanuvini*, koji datira od vremena Hadrijana, dvije klauzule ovog propisa, koji se odnosi na *collegium teniorum*, upućuju na saznanje da su robovi mogli biti članovi ove korporacije i da nije bilo načina po kome su njihovi gospodari mogli polagati pravo na *funeraticium* predstavljen u novčanom iznosu, koji se

prema statutu društva mora utrošiti na sahranu člana.²² Izuzetak bi predstavljala situacija ako je rob o tome ostavio različita uputstva na osnovu svog testamenta. Pretpostavlja se da robovi naprednih predstavnika rimske aristokracije, kojoj je pripadao i Plinije, nisu bili članovi *collegium teniorum*, ali kao što vidimo iz pisma 8, 16 oni su mogli sačiniti testament spajajući odredbe koje se odnose na njihov grob i sahranu kao i na raspolaganje njihovim pekulijumom.

Ovom saznanju mogu se davati različiti pravni domašaji. A. N. Sherwin-White u ovome vidi naročitu humanost Gaja Plinija,²³ dok drugi to karakteriziraju kao ispraznu Plinijevu gestu koja ga nije ništa koštala, jer je imovina ostajala unutar kućne zajednice.²⁴ Tellegen pak ova testamentarna raspolaganja Plinijevih robova, koja *stricto iure* nisu mogla imati djelotvornosti, ocjenjuje kao znakove humanosti.²⁵ Mislimo da ne bi trebalo zanemarivati sve efekte ovih robovskih raspolaganja, iako, oni zavise od njihovih gospodara, bilo direktno kao što je situacija u pismu 8, 16, bilo indirektno u smislu da li će gospodar robovima dozvoliti da budu članovi *collegium funeraticium*. Ove činjenice osobito dobijaju na težini s obzirom na sve veći značaj pekulijuma u privrednom životu. Gledano s aspekta socijalnih nazora pekulijum se pojavljuje kao naročita mogućnost za dodjeljivanje boljih društvenih perspektiva za same robove. Plinijevo pismo je dobar primjer prakse prema kojoj su robovi, uvećavajući svoj pekulij do određene imovinske vrijednosti, od gospodara dobijali slobodu.

U Plinijevom pismu 7, 16 iz 107. godine upućenom Fabatu Kalpurniju (*Calpurnius Fabatus*), nalazimo podatke o aktima oslobađanja robova. U njemu Plinije izvještava Fabata da će njegov prijatelj Kalestrije Tiron (*Calestrius Tironus*) u svojstvu prokonzula poći na put u provinciju Betiku. On je Kalestrija zamolio da na tom putu svrati do Fabata i tamo obavi oslobađanje Fabatovih robova, koje je ovaj, već, među svojim prijateljima proglasio slobodnim. Plinijeva samouvjerenost je jako naglašena, što se može vidjeti iz načina njegovog izlaganja: “4. Nadam se, štaviše, uveren sam, da ću lako postići da s puta navrati k tebi, ako želiš da daš potpunu slobodu robovima, koje si već među prijateljima proglasio slobodnim. Nema nikakvog razloga da se brineš

²² Sherwin-White, A. N. *The letters of Pliny*, Oxford, 1968, str. 608.

²³ *Ibid.*, str. 467.

²⁴ Brinkhof, J. J., *Een studie over het peculium in het klassieke Romeinse recht*, Meppel, 1978, str. 90 – prema Tellegen, J. W., *The Roman Law of Succession in the Letters of Pliny the Younger*, Zutphen, 1982, str. 145.

²⁵ Tellegen, J. W., *The Roman Law of Succession...*, str. 150.

da će mu to teško pasti. Njemu ne bi bio dug put ni kad bi krenuo oko sveta radi mene.” Kao što se vidi, Fabat je nekoliko svojih robova oslobodio putem neformalne *minus iusta* manumisije *inter amicos*.

Po odredbama *Lex Iunia Norbana* iz 19. godine²⁶ robovi oslobođeni na neformalan način nisu sticali svojstvo rimskog građanina, nego su dobijali pravni položaj *Latina juniana*. Poznato je da su oni imali neka prava kao *ius commercii*, ali nisu imali *testamentio factio activa* i *pasiva*. Kasnije je njihov položaj nešto izmijenjen pa su legat i nasljedstvo mogli sticati ako bi u roku od 100 dana nakon delacije stekli rimsko građanstvo. Iz pisma vidimo da Fabat želi unaprijediti svoje neformalno oslobođenje robova, dajući im status rimskih građana. Zato mu je potrebna jedna formalna *iusta* manumisija uz prisustvo jednog magistrata. Dakle, radi se o *manumissio vindicta*.²⁷ Ovaj dvostepeni proces davanja slobode Gaj je nazvao *iteratio* (Gai *Inst.* 1, 35).

Plinijevo pismo 7, 16 služi kao svjedočanstvo da se *manumissio vindicta* upotrebljavala i u provincijama, i to najčešće pred samim upravnikom provincije ili municipalnim magistratom. Pretor ili prokonzul su akte manumisije mogli preduzimati na svakom dostupnom mjestu kao što Gaj u svojim *Institucijama* 1, 20 kaže: “Nasuprot tome, rob koji ima više od trideset godina može uvek biti oslobođen, čak i na ulici, npr. kada pretor ili prokonzul prolaze na putu za kupatilo ili pozorište.” Svakako da su ova nabranja više “primjera radi.” Iz Plinijevog pisma vidimo da će na sličan način prokonzul Kalestrije na osnovu svog imperija izvršiti oslobađanje Fabatovih robova.

U još nekoliko Plinijevih pisama govori se o načinima sticanja slobode za robove. U pismu 10, 74 govori se o pribavljanju slobode pribjegavanjem carskoj statui. Plinije u pismu objašnjava jedan takav slučaj: “1. Gospodaru, jedan vojnik po imenu Apulej, koji se nalazi u Nikomediji na službi, napisao mi je za nekog Kalidroma da su ga silom zadržali njegovi poslodavci, pekari Maksim i Dionizije, kod kojih je radio u najmu. On je sada pribegao tvojoj statui i, kad je bio priveden vlastima, dao je sledeću izjavu: nekada je bio rob Laberija Maksima, zarobio ga je u Meziji Susag, a Decebal ga je poslao na poklon Pakoru, partskom kralju odande je on pobegao i stigao u Nikomediju.” Isto tako iz pisma 10, 5 saznajemo da je svaki gospodar mogao prodati svog

²⁶ Sirks, A. J. B., *The Lex Iunia and the Effects of Informal Manumission and Iteration*, *RIDA*, 1983, god. 30, str. 211–292.

²⁷ Wlasak, M., *Der Gerichtsmagistrat im gesetzlichen Spruchverfahren*, *ZSS*, 1907, god. 28, br. 1, str. 2–3.

roba rimskom građaninu s nalogom da ga ovaj oslobodi, što je kroz izvjesno vrijeme samog roba dovodilo do sticanja latinskog ili građanskog statusa.²⁸

U ovom periodu javila se jedna karakteristična pojava koja se sastoji u “dobrovoljnom” porobljavanju slobodnih stanovnika carstva. O razmjerama ove pojave doznajemo iz Plinijevih pisama iz prepiske s Trajanom. U pismu 10, 65 Plinije traži od Trajana mišljenje o položaju i izdržavanju lica koja se uobičajeno nazivaju hranjenicima. Pri tome ga izvještava da je pregledao u arhivama propise i tamo našao ranije odluke koje su donosili August, Vespazijan, Tit i Domicijan, koje mu se ne čine baš originalnim, jer su prepravljene, pa stoga želi da dobije autentično carevo tumačenje.

Inače, u ovo vrijeme bila je vrlo česta pojava da u prvom redu vojničke familije svoju djecu jednostavno napuštaju i izlažu, koju bi onda pojedini nalazači prihvatili i odgajali u ropstvu. Sama činjenica da se položaj ovih lica *alumni* pojavio kao značajan za cijelu provinciju govori o razmjerama ove pojave. Iz pisma se saznaje da su ova pitanja i ranije rješavana, ali zbog naročitog položaja provincije Bitinije ti propisi se na nju nisu mogli odnositi. Tako Trajan na početku svog pisma 10, 66 kaže: “1. Pitanje koje se odnosi na decu slobodnih ljudi koju su roditelji ostavili, a potom su ih uzimala neka lica i odgajala u ropstvu, često je bio predmet raspravljanja, ali se u arhivama mojih prethodnika ne može pronaći ništa što bi se moglo primeniti na sve provincije.”

Pojava ovakve prakse bila je odraz loših privrednih prilika, naročito u pojedinim provincijama, gdje su mnoge porodice i pojedinci nominalno bili slobodni, ali su faktički bili bez sredstava za život, pa su stoga dolazili u situaciju da djecu ili sami sebe prodaju kao robove. Pravnici Marcijan (Aelius Marcianus) je ovakvu mogućnost nastanka ropstva u najmanju ruku teorijski izjednačavao sa sticanjem robova zarobljavanjem u ratu (D. 1, 5, 51). Hranjenike su obično prihvatale starije osobe ili osobe bez djece i njihov međusobni odnos je sadržavao pravne, moralne i emocionalne elemente i kao ustanova je bio sličan kućnom ropstvu.²⁹

Iako je taj odnos imao i elemente prisnosti koji su se ogledali u tome da su hranjoci i za slučaj smrti brinuli o položaju svojih hranjenika ostavljajući im legate i fideikomise, iz pisma saznajemo da se kao vrlo aktuelno postavljalo pitanje

²⁸ Lotmar, P., Marc Aurels Erlass über die Freilassungsaufgabe, ZSS, 1912, god. 33, br. 1, str. 342.

²⁹ Smoldaka-Kotur, A. Alumni – Društveni i pravni položaj hranjenika u rimskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1987, br. 5-6, str. 732.

njihovog oslobođenja od ropstva, o čemu je Trajan imao blagonaklon stav, što se vidi iz njegovih riječi iz citiranog pisma: “Ja zbog toga zastupam mišljenje da svi oni koji traže oslobođenje od ropstva na osnovu ovoga ne smeju biti sprečeni da daju izjavu o tome da imaju pravo na slobodu, niti pak treba da otkupljuju svoju slobodu time što će vratiti troškove svog izdržavanja.”

Ovakva Trajanova politika nastavak je već izraženih tendencija sve šireg dodjeljivanja slobode putem manumisija. Svakako možemo konstatirati da je ova pojava nagovještaj dubljih poremećaja u ekonomskoj sferi rimskog društva, koji će kasnije postati sve dominantniji.

Plinijeva pisma predstavljaju svjedočanstva nagovještaja novih proizvodnih odnosa u rimskom društvu, kao i pojavu jedne nove statusne kategorije. U toku carstva razvija se novi odnos, koji je predstavljao prijelaz između robovskog statusa, na jednoj, i statusa poluslobodnih ljudi, na drugoj strani. Među pismima koja govore o ovom problemu ističu se pisma 3, 19 i 9, 37.

U pismu 3, 19 iz 100. godine Plinije iznosi svoje dileme oko kupovine jednog imanja. Nabrajajući i objašnjavajući razloge za i protiv te kupovine, on kaže: “5. A sad da kažem nešto o glavnoj strani mog razmišljanja: njive su plodne, zemlja je bogata, ima dosta vode, imanje obuhvata polja, vinograde i šume koje daju građu, a obezbeđuju i prihode, ne preterane, ali sigurne. 6. Međutim, ovu prednost koju pruža zemlja ugrožava nedostatak radne snage...” Kao što vidimo, centralni problem koji Plinija odvrća od kupovine je nedostatak radne snage. Prethodni vlasnik je, naplaćujući zaostale dugove svojih najamnika, prodavao njihove alate za obradu zemlje i na taj način im onemogućio daljnji rad. Plinije vidi izlaz iz postojeće situacije u angažiranju većeg broja novih najamnika. U tom pogledu on ističe: “7. i zbog toga se sad osjeća potreba za većim brojem vrednih najamnika koje valja opremiti potrebnim alatom, pošto ja na svom imanju ne držim robove okovane lancima, i to ne radi niko u ovom kraju.” Zbog nedostatka radne snage, pala je osjetno i cijena samog zemljišta.

Plinije je koristio dva izraza označavajući osobe koje su bile angažirane na njegovom imanju. On ih naziva *coloni* i *cultores*. Evidentno je da se tu radi o istim osobama koje obezbjeđuju vlastitu opremu za obradu zakupljenih imanja i koja će u slučaju neplaćanja zakupnine biti prodana u svrhu namirenja. Govoreći o teškoćama organiziranja rada na svom imanju, Plinije u pismu 7, 30, 3 ističe: “Osim toga i moja imanja zahtevaju da ih dam u arendu, što je također veoma neugodno, jer je teško naći dobra zakupca.” Izraz *conductores* se

ni u kom slučaju ne bi mogao poistovjetiti s konduktorima čija uloga u Africi na velikim carskim imanjima ima svoje posebne osobnosti. To je inače jedino mjesto gdje Plinije koristi izraz *conductor*, dok na drugim mjestima (pisma 10, 8, 5; 9, 37, 2) on direktno operira sa starim kultivatorima, obrađivačima koji su koloni po zanimanju i zakupci u ugovorima. Upotreba ove terminologije je uobičajena u pravnim tekstovima ovog vremena (D. 19, 2, 25).

Već u posljednjim godinama republike i dalje u principatu, pokazala se opća nesposobnost i neadekvatnost latifundijske privrede. Krupni velikoposjednici u Italiji, kao i u provincijama, počeli su svoje posjede dijeliti na male zakupne parcele i davati ih u zakup malim zakupcima – kolonima (pismo 3, 19; 9, 15; 9, 37 i 10, 24). Kao zakupnici javljali su se ljudi svih statusa i položaja – građani, latini, peregrini, a također i robovi. Zakupnina se sastojala ili u *pecunia numerata*, *nummus* ili u *partes fructum* (*colonia partiaria* – pismo 9, 37). Između zakupodavca parcele na kojoj se kao zakupnik javljao rob, naravno nije mogao postojati zakupni ugovor, ali je rob ipak bio *quasi colonus in agro* i plaćao je kao jedan istinski *colonus* svoje *nummi* ili *partes fructum*. Javlja se jedan odnos očevidne zavisnosti malih zakupaca od zakupodavaca. On se u prvom redu ogledao u zahtjevu zakupaca da njihove zaloge u vidu sredstava za obradu zemlje ostanu pošteđene i da im na neki način zakupodavci omoguće kreditiranje u plaćanju zakupnine.³⁰

Ako zakupac sa svojim plaćanjima ostane u zaostatku, njegova zaloga će biti prodana i na trenutak će njegov zaostatak biti namiren. Ali u isto vrijeme se stvaraju osnovi i uvjeti za nove, još veće zaostatke, koji zavisnost zakupaca od zakupodavaca još više povećavaju i u krajnjoj liniji se svode na to da će zakupac biti protjeran sa zakupnog dobra. Jedno takvo protjerivanje bi, prirodno, imalo zamašne štetne posljedice i za zakupodavca. Zbog toga oni poduzimaju mnoge mjere kako bi se njihovi zakupci održali u mogućnosti plaćanja zakupnina.³¹ Prije svega, oni vrše utjecaj na državu da raznim mjerama poreske politike olakša položaj njihovih zakupnika, i da ih uvođenjem viših ili novih poreza ne dovodi u nezavidnu situaciju. Međutim, linija razvoja išla je u pravcu pogoršanja položaja zakupnika i njihove sve veće faktične vezanosti za zakupodavca.³² To potvrđuje i Plinije, govoreći da se trudi kako bi pronašao sigurne zakupce, jer su oni već tada bili prava rijetkost.

³⁰ Schulin, F. Lehrbuch der Geschichte des Römischen Rechts, Stuttgart, 1889, str. 274.

³¹ Romac, A. Stvaranje feudalnih odnosa i rimsko postklasično pravo, Doktorska disertacija, Beograd, 1963, str. 105.

³² Maškin, N. A., Istorija carskog Rima, prijevod M. Marković. Beograd, 1968, str. 407.

Možda su ipak prave teškoće u stvarnosti ležale u kratkotrajnosti zakupa, u kolonatskom sistemu, gdje su se ugovori obnavljali i mijenjali svakih pet godina, što nije poticalo zakupce da vrše krupnija usavršavanja. Kako je istakao Sirago, proizvodnja vina koja je u Italiji bila jako raširena, u Flavijevskom periodu dolazi u krizu ne zbog suviše proizvodnje ili provincijske konkurencije, nego zbog nedostatka radne snage. Otuda provincijska vina na rimskom tržištu potiskuju italijanska, što je posljedica a ne uzrok teškoća u samoj Italiji.³³ Vjerojatno je to posljedica nedostatka organizatora proizvodnje, na njih se tu i mislilo, jer Plinije ne navodi da postoji nedostatak uobičajene radne snage – robova.

Usko povezano s citiranim pismom, jer tretira sličnu problematiku, jest i Plinijevo pismo 9, 37 iz augusta 107. godine upućeno prijatelju Paulinu (C. Valerius Paulinus). U njemu Plinije izvještava prijatelja da neće moći prisustvovati njegovom promoviranju za konzula, jer ima veoma važnih poslova oko uprave svojim imanjima. Njegova je namjera da ih da u zakup na više godina. Isto tako kao i u prethodnom pismu, Plinije govori o sve većoj zaduženosti svojih zakupaca od kojih su mnogi prestali voditi brigu o tome, jer su izgubili svaku nadu da mogu platiti svoje značajno narasle dugove. O načinu rješavanja ovog problema Plinije u pismu 9, 37 kaže sljedeće: “3. Ovo zlo koje postaje sve veće moram na neki način suzbiti i izlečiti. Jedan način da se to ispravi, jeste da imanje ne dajem u zakup za gotov novac, već za određeni deo letine, pa da posle toga postavim nekoliko svojih ljudi koji će čuvati i paziti na prinos. Uostalom, među svim prihodima nema nijednog koji bi bio pravedniji od onoga koji donosi zemlja, klima i godišnja doba.”

Ovo Plinijevo pismo spada među najznačajnije izvorne tekstove o razvoju kolonata na privatnim posjedima u Italiji. Ono služi kao dokaz o uvođenju jednog novog oblika kolonata, tzv. *colonia partiaria* – kolonata s rentom u obliku dijela prinosa.³⁴ Gaj u svome komentaru provincijalnog edikta (D. 19. 2. 25. 6), govoreći o odgovornosti za štetu nastalu višom silom kod ugovora o zakupu, koju po njegovom mišljenju ne treba da snosi kolon kao zakupac, i to onaj kolon koji je zaključio ugovor o zakupu za gotov novac, dok za *colonia partiaria* on kaže: “(...) *alioquin partiarius colonus quasi societatis iure et danumun et lucrum cum domino fundi partitur.*” Vidimo, dakle, da Gaj ove kolone poredi s ortacima.

³³ Sirago, L. *Italia agraria sotto Traiano*, Louvain, 1958, str. 106, 174 – prema Sherwin-White, *The letters...*, str. 259.

³⁴ Romac, A., *Stvaranje feudalnih odnosa...*, str. 106–107.

Motiv stupanja, uvjetno rečeno, u ovaj *quasi societas*, treba gledati na obje strane. Koloni žele dobiti zemljište na obrađivanje, a zakupodavac želi uposliti svoje kapacitete, rečeno modernom terminologijom. Da stvari ne moraju uvijek dobro funkcionirati pokazuje Plinijevo pismo. On ima poteškoća u naplaćivanju svoje arende, pa je bio prisiljen pristupiti za jedan *partibus locare*. Veliki posjednici su u situaciji da traže pouzdane pomoćnike u organiziranju eksploatacije svojih imanja.³⁵ Ostaci kolonačkih dugova (*reliqua colonarum*) mogli su se prodavati, davati u zalog, prelaziti u naslijeđe (D. 33, 7, 20). Sve veće teškoće u njihovom naplaćivanju rezultirale su pojavom novog odnosa i dovode do prelaska s novčane na naturalnu rentu.

U provincijalnoj praksi javio se jedan novi oblik zakupa, kod kojeg je zakupnik seoskog imanja (*colonus partiarius*) jedan dio dobivenih plodova prenosio na zakupodavca. Partijarni sistem štiti zakupca od kolebanja tržišta i teških godina slabog prinosa. U godinama niskih cijena ili niskih prinosa, gotovinski zakupac je morao prodavati jedan neumjereno veliki procenat svojih proizvoda, da bi platio rentu i ostajao bi, kao Plinijevi zakupci, bez neophodnih sredstava za život.³⁶ Upravo ove negativne posljedice željele su se izbjeći uvođenjem novog sistema, gdje će se dio zakupnine plaćati u proizvodima dobijenim sa zakupljenog imanja. Kaser ove odnose, i pored njihove sličnosti sa *societasom*, ipak svrstava u *locatio conductio*.³⁷ Osobenost kolonatskih odnosa u Italiji ogleda se u tome što je kolon slobodni zakupac, a između njega i posjednika stoji ugovor o najmu (*locatio conductio*).

Jedna od naročitih karakteristika društvene strukture Plinijevog vremena ogleda se u činjenici da su postojale velike mogućnosti za izmjenu socijalne pozicije pojedinca u društvu. To nam najbolje potvrđuje Plinije u pismu 4, 11, gdje opisuje pad u karijeri jednog, do tada dosta uglednog, čovjeka – Valerija Licinijana (Valerius Licinianus). Opisujući sudbinu tog čovjeka, Plinije između ostalog kaže: “2. Zato je i sam na početku predavanja izjavio bolno i teško: Kako se igraš s nama, Sudbino! Ti od učitelja praviš senatore, a od senatora učitelje! U ovim rečima ima toliko žuči i toliko gorčine, pa mi se čini da je baš zbog toga postao učitelj, da bi mogao tako nešto reći.” Uzrok društvene degradacije Valerija Licinijana bio je njegov zločin izvršen nad jednom vestalkom.

³⁵ De Martino, F. *Storia economica di Roma antica*, II, Firenze, 1979, str. 238–243.

³⁶ Romac, A., *Stvaranje feudalnih odnosa...*, str. 106

³⁷ Kaser, M., *Das römische Privatrecht, Erster Abschnitt*, Munchen, 1971, str. 566; De Neeve, P.W., *Private Farm-tenancy in Roman Italy during the Republica and the early Principate*, Amsterdam, 1984, str. 189 – prikaz Burdese, A. *SDHI*, 1985, str. 490.

Iz situacije predstavljene u citiranom pismu, može se izvesti zaključak da položaj učitelja u Plinijevo vrijeme nije bio na cijeni. Status učitelja se ovdje predstavlja kao jedna vrijednost na niskoj razini društvene hijerarhije. S nje se može poći u više društvene slojeve, a dolaženjem u taj status s višeg položaja doživljava se kao degradacija.

Međutim, društvena stvarnost bogatija je primjerima socijalnih uspona pojedinaca. Bili su česti slučajevi uspona iz municipalnih ili provincijskih viteških familija u položaj senatora. Doduše, u prvoj generaciji nisu dolazili odmah do konzulata, već im je dodjeljivana pretura i rang državnih namjesnika. Prvo stoljeće je naročito karakteristično po ovim procesima.³⁸ Usponi *homines novi*, čak do ranga konzulata, nisu bili rijetkost. Tako u pismu 10, 26 iz 113. godine upućenom Trajanu, Plinije izlaže način napredovanja svog prijatelja Rosiana Gemina (T. Priferius Rosianus Geminus): “1. Zahvaljujući tvojoj dobroti, Gospodaru, postao je Rosian Gemin moj najiskreniji prijatelj, on je bio moj kvestor, dok sam ja bio konzul. U raznim prilikama je pokazao svoju odanost prema meni. Posle moga konzulata on mi je ukazivao toliko poštovanje i toplinu naših javnih odnosa različitim privatnim uslugama još je više povećao. 2. Zato te molim da budeš naklonjen mojim molbama za njegovo napredovanje...”

U ovom periodu naročito privilegirani bili su pojedinci koji su svojom privrednom aktivnošću u okviru jedne ili više municipija ili pak obavljanjem državnih službi ubrzano prelazili stepenice službenog napredovanja, i na taj način izrazito poboljšavali svoju socijalnu poziciju. Životni put Plinija Mlađeg to nedvosmisleno potvrđuje.

Isto tako uspon iz dekurionskog položaja u viteški ili pak senatorski sloj u okviru jedne generacije ili kroz generacijsko smjenjivanje, nije bio u velikoj mjeri otežan. Ovome je pogodovala i već ranije spomenuta praksa da su predstavnici vodećih slojeva, zbog čestih slučajeva ostajanja bez potomstva, bili prinuđeni da osvježuju svoje redove, a glavne izvore za to su nalazili u predstavnicima nižih slojeva. Mnogi su do viših pozicija dolazili zahvaljujući sticanju ogromnih bogatstava putem nasljedstva, čime su za veoma kratko vrijeme i na lak način sticali najznačajniji uvjet pripadnosti određenom staležu – sticanje određenog imovinskog cenzusa (pismo 10, 4). Naročita dinamika unutar jednog društvenog sloja bila je izražena u nižem gradskom stanovništvu zbog njegove labave strukture. Gradske zanatlije i trgovci vrlo su vješto

³⁸ Kunkel, W. Über Lebenszeit und Laufbahn, str. 202.

koristili ukazanu im šansu, a nije rijetka pojava brzog uspona i oslobođenih robova. Naročito se sreću carski oslobođenici kao utjecajni članovi princepsovih sekretarijata, ili na visokim položajima prokuratora, dakle zvanjima koja su davana i vitezovima.

Možemo konstatirati da Plinijeva pisma daju sve elemente za formiranje jedne cjelovite slike o društvenoj strukturi njegovog vremena. U njima nalazimo podatke o skoro svim društvenim slojevima. Posebno se ističe mogućnost zapažanja jedne dinamičke komponente u društvenim odnosima koja se u prvom redu odnosi na socijalnu pokretljivost. Posebno su dragocjeni podaci o kolonima, kojih ima malo u pravnim izvorima, jer su ovi zadržali konzervativnu orijentaciju, odnosno tipičan robovlasnički karakter.

Plinije Mlađi i društvo njegovog doba

Puno ime Plinija Mlađeg je Gaius Plinius Caecilius Secundus. U pokušaju saznavanja određenih podataka o njegovom životu i djelu kao glavni izvor pojavljuju se njegova pisma, dopunjena s nekoliko inskripcionih natpisa (CIL, V 5262, 5263, 5667). Iz natpisnog znaka CIL V 5262 saznajemo da je Plinije rođen u Komu u transpadanskoj Galiji. U pismu 6, 20, 5 Plinije napominje, izvještavajući o erupciji Vezuva (24. 8. 79. god.), da je tada imao šesnaest godina, te se stoga kao njegova godina rođenja može uzeti 61. ili 62. godina. Njegov ujak Plinije Stariji (Gaius Plinius Caecilius Secundus), koji je svog nećaka putem testamenta adoptirao, doživio je pri erupciji Vezuva junačku smrt, koja je došla kao posljedica neustrašive i nezajažljive radoznalosti jednog naučnika.

Plinije Stariji je bio jedan od najobrazovanijih ljudi svog vremena, pisac knjige enciklopedijskog karaktera *Naturalis historiae*, koja spada među najčitanija djela popularne nauke. Iako neposrednih podataka o tome nema, može se sa izvjesnošću pretpostaviti da je ujak u velikoj mjeri utjecao na Plinija, na njegovu obrazovanje, na buđenje interesa za nauku.

Pošto u Plinijevom mjestu rođenja nije bilo škola koje su obećavale dostojno obrazovanje, stanovnici tih krajeva su svoju djecu slali na školovanje u veće i poznatije gradove (pismo 4, 13). Tako je i Plinije došao u Rim na školovanje. Između ostalih, njegovi učitelji su bili retoričar Niket Sacerdos (Nictos Sacerdos), inače Grk, čuveni govornik iz Smirne, koji je u Rimu osnovao svoju školu i Marko Fabije Kvintilijan (Marcus Fabius Quintilianus).

Po sticanju zavidnog stupnja obrazovanja, Plinije s devetnaest godina započinje plodnu odvjjetničku karijeru zapaženim govorima pred sudovima (pismo 1, 5, 5). Ova njegova aktivnost poklapa se s vremenom stupanja na vlast Domicijana (Titus Flavius Domitianus), a možda još ranije za Tita (Titus Flavius Vespasianus).³⁹ Najčešće je nastupao pred centumvirskim sudovima, gdje su se raspravljala nasljednopravna pitanja. Otuda tako veliki broj podataka koji se tiču nasljeđivanja, koji su na akribičan način problematizirani u Tellegenovoj monografiji.⁴⁰ Manje je podataka o angažiranosti u ostalim privatnopravnim procesima, a još manje o kaznenim procesima pred pretorom. Drugačija je situacija s kaznenim procesima pred senatom koji su vođeni protiv pojedinih senatora. Možemo reći da je to bio početak njegovog uspona po krivudavoj ljestvici društvene hijerarhije.⁴¹

Kao što je u to vrijeme bilo uobičajeno, Plinije se okušao u vojničkoj službi, gdje je bio izabran za *tribunus militum* pri trećoj galskoj legiji u Siriji (pismo 3, 11, 5). Kao radoznao mlad čovjek, iskoristio je boravak u ovoj provinciji za dalje obrazovanje. S pažnjom je slušao ugledne filozofe i trudio se da što više nauči. Tamo se nije dugo zadržao, vjerovatno jednu ili pak pola godine (pismo 1, 10). Napredovanje u karijeri državnog službenika vratilo ga je u Rim. Pitanja iz oblasti života Plinija Mlađeg bila su predmet mnogih istraživanja. Odmah se zapaža činjenica mnogih kontroverznih mišljenja. Dvije osnovne studije o ovim pitanjima, koje su u naučnoj javnosti bile uvažavane s najviše autoriteta, potiču od Theodora Mommsena⁴² i W. Otta.⁴³ Ottova studija dovela je u sumnju rješenja do kojih je došao Mommsen, a naročito u dvije oblasti: pitanje imena Plinija Mlađeg i vremena obnašanja pojedinih službi. Mommsen je zastupao mišljenje da su Plinijeva pisma u zbirci od devet knjiga postavljena u jednom čvrstom vremenskom slijedu i da su grupirana u knjige, te da kao takva mogu poslužiti kao čvrst oslonac postavljanja pojedinih službi Plinija u određeno vrijeme.⁴⁴ Otto je pažljivom analizom pisama pokazivao da ona nisu postavljena u jednom strogom slijedu nastanka, te je na taj način došao i do različitih rezultata u pogledu vremenskog određenja pojedinih Plinijevih službi.⁴⁵

³⁹ Paulus Realencyclopaediae der classischen Altertumwissrnschaft, Neue Bearbeitung, Herausgeben von Ziegler K., Einundvierzigster Halbband, Stuttgart, 1951, str. 440.

⁴⁰ Tellegen, J. W., The roman law of succession...

⁴¹ Paulus Realencyclopaediae der classischen Altertumwissrnschaft, str. 440.

⁴² Mommsen, T. Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius, Gesammelte Schriften 4, Berlin, 1906.

⁴³ Otto, W. Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius, München, 1919.

⁴⁴ Mommsen, T., Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius, str. 366.

⁴⁵ Otto, W., nav. djelo, str. 25–42.

Tako se uzima da je obnašanje kvesture u 89. ili 90. godini omogućilo Pliniju ulazak u senat (pismo 7, 16, 2; 8, 14, 9). Poslije slijedi pučki tribunal u 92. godini. Vrijeme preture Plinija Mlađeg je sporno. Dok je Mommsen to vrijeme odredio za 93. godinu, Otto je na osnovu analize pisama, a prije svega pisma 10, 3a, kao vrijeme preture odredio 95. godinu. U raspravu oko ovog pitanja, između ostalih, uključio se i W. A. Bährens⁴⁶ podržavajući Mommsenovu tezu. Kroz analizu Plinijevog *Panegirika* 95, 3 zastupao je mišljenje da je Plinije u 95. godini već vršio konzulske počasti. Poslije preture dolazi *praefectura aera-ri militaris* (poslovi vojničke blagajne, jednog fonda iz kojeg su plaćani umirovljeni isluženi vojnici) 94–96. godine ili 95–97. godine⁴⁷; *praefectura aerari Saturni* (poslovi državne kase, koja se nalazila u Saturnovom hramu po čemu je i dobila ime – pismo 10, 3a) 98–100. godine. Kao vrhunac ovog puta ka počastima dolazi titula konzula 100. godine (pismo 6, 6, 2; 10, 26, 1). Godinu poslije, 101. godine, raspoređen je na funkciju *cura alvei Tiberis et riparum et cloacarum Urbis* (poslovi vođenja brige oko uređenje vodotoka i obala rijeke Tibar i kanalizacijske mreže u gradu). Plinija se posebno dojmilo njegovo postavljanje za počasnog augura. To se može vidjeti iz Plinijevih riječi iz pisma 4, 8: “(...) zbog toga što je svešteničko zvanje i dostojanstvo prastaro i tako sveto da se ne može nikome oduzeti dok je živ (...)” Ove riječi govore s koliko poštovanja je Plinije prilazio tom zvanju. Pridavao je značaj i činjenici da je i njegov uzor Ciceron (Marcus Tullius Cicero) obavljao istu dužnost.

Posljednja državnička dužnost koju je Plinije obavljao je funkcija carskog namjesnika u provincijama Bitiniji i Pontu (111–112. ili 112–113. godine). Tako je Plinije ponovo napustio Rim i prijatelje s kojima je održavao veze putem pisama. Izvjesno je da on poslije upravljanja provincijom Bitinijom nije obavljao neke druge funkcije, jer se u natpisima poslije njegove smrti ova funkcija postavlja na posljednje mjesto.

Vrijeme njegove smrti nije poznato, no sudeći po posljednjem pismu iz njegove prepiske s carem Trajanom, vjerovatno je umro ne doživjevši duboku starost, pri povratku iz provincije u kojoj je bio na dužnosti. To je bilo 113. ili 114. godine, kada je imao oko 50 godina.

⁴⁶ Bährens, W. A., Zur Pretur des jungeren Plinius, *Hermes: Zeitschrift für classische Philologie*, 1923, str. 109–112.

⁴⁷ Paulus *Realencyclopaediae der classischen Altertumswissenschaft*, str. 439–440.

Plinije Mlađi je tipičan primjer čovjeka koji potiče iz dobrostojeće porodice. Od roditelja je naslijedio veliko bogatstvo, sastavljeno od više seoskih gazdinstava s vilama za odmor, čijim poboljšanjima je bio stalno zaokupljen. On se ponosi svojim ljetnikovcima u kojima je provodio najugodnije trenutke odmora i stvaralačkog intelektualnog rada, što je bilo uobičajeno ponašanje u tom vremenu za pripadnike sloja političara i književnika, a koje je brižljivo i do detalja opisivao u pismima 2, 17; 5, 6. U njegovim vilama i gradskim kućama česti su gosti iz reda umjetnika i političara.

Možemo pretpostaviti da je Plinije tokom života, i pored rashoda koje nameće gostoprinstvo, uvećao naslijeđeno bogatstvo. On je, kao što je već istaknuto, bio upravnik provincije. A to je unosna funkcija, zahvaljujući kojoj su mnogi Rimljani uspijevali da se obogate i da nadoknade izdatke koje su imali u Rimu za pridobijanje glasača i javnog mnijenja. O tome dovoljno govore procesi protiv Vera (*Cic. In Verr. 2, 3, 77, 82*), elementi Ciceronove biografije, pa i sama Plinijeva prepiska, koja govori o zloupotrebama rimskih činovnika u provincijama. Bogat izbor građe o zloupotrebama provincijskih namjesnika nalazimo i kod historičara Tacita (*Cornelius Tacitus*), a naročito u njegovim *Analima* (3, 38; 3, 66; 13, 52; 14, 18).

U svojoj životnoj filozofiji Plinije je polazio od prastarog antičkog shvatanja da država čovjeku može podariti najveće domete sreće, te je iz tih razloga i pošao stepenicama političke karijere, gdje je kao visokoobrazovan čovjek i savjestan činovnik zauzimao najviše položaje. No, ipak, nije on tu osjetio puno zadovoljstvo kao što mu ga nisu pružala ni priznanja koja je dobijao za svoje govorništvo. Sfera književnog stvaralaštva, umjetničko oblikovanje riječima, za njega je bilo najplemenitiji vid ljudske kreativne snage i sposobnosti. O tome Plinije u svom pismu 1, 3 kaže: "Izvajaj i iskleši nešto da zauvek ostane tvoje. Jer sve ostalo što imaš pripašće, kada tebe ne bude, jednom ili drugom gospodaru; ali ono što si jednom stvorio neće nikad prestati da bude tvoje (...)"

Njegov život bio je ispunjen neskrivenim nadama i nesamjerljivim nastojanjima, da baš na ovim poljima rada doživi sve čari neprolazne slave i neograničenog trajanja (pismo 9, 23). Ove okolnosti odredile su i krug ljudi s kojima je dolazio u dodir. U tom krugu su se isticali obrazovani ljudi tog vremena. Jedan od njih je bio Marcijal, pisac epigrama. Na svom razvojnem putu, ovaj daroviti i duhoviti čovjek u Pliniju je pronašao svog patrona, što je tada bilo uobičajena pojava. Plinije kao bogat i utjecajan čovjek pružao mu je materijalnu

podršku.⁴⁸ Ovaj mu je na tome zahvalio na način koji je Pliniju najviše odgovarao, spominjući ga u svojim djelima (pismo 3, 21). U sličnim odnosima prijateljstva, svojevrsne zaštite i materijalne potpore nalazio se Plinije i s historičarem Svetonijem (Suetonius).

U posebnim odnosima prisnosti bio je sa slavnim historičarem Tacitom. Oni su bili približno iste dobi. Plinije je napisao nekoliko pisama Tacitu, u kojima, između ostalog, iznosi i svoje sudove o njemu, historiji, prolaznosti... U pismu 7, 33, Plinije kaže: “Imam predosećaj – i ne varam se – da će tvoje Historije biti besmrtno.” Ova tvrdnja o besmrtnosti Tacitovih historijskih djela se obistinila. Njegovo naučno poštenje vidi se u tome što se zalaže za objektivnu ocjenu historijskih tokova tvrdeći da historija ne smije prekoračiti granice istine.

Po svemu sudeći, Plinije je bio plemenite duše i pouzdan prijatelj. Vrata njegovog doma bila su širom otvorena namještenicima, a kasa na usluzi prijateljima. Visoke državne položaje koje je dobijao zahvaljujući naklonosti careva, Plinije je u dobroj mjeri koristio za pomoć svojim prijateljima. Tako je jednom poznaniku dao 300.000 sestercija da bi ovaj mogao dobiti status viteza (pismo 1, 19, 2). Već je spomenut i njegov mecenatski odnos s Marcijalom, koji je, kao mnogi boemi, često bio u novčanim neprilikama. Značajan dio sredstava davao je u dobrotvorne svrhe. Između ostalog, u svom rodnom mjestu osnovao je biblioteku i ostavio značajan dio sredstava za njene potrebe (CIL V 5262), kao i zakladu za izdržavanje siromašne djece. Suma poznatih Plinijevih darovanja obuhvata oko 2 miliona sestercija (CIL V 5262). Tako Plinije predstavlja jednog od najvećih filantropa koje je Rim imao.

Plinije se tri puta ženio, ali nije imao sreće da ostavi potomstvo iza sebe. O svojoj posljednjoj ženi Kalpurniji dao je duboko osjećajnu sliku u pismima 6, 4; 7, 5. Car Trajan, shvatajući nelagodnu situaciju svog prijatelja i čovjeka od povjerenja, smatrao je Plinija dostojnim da mu dodijeli pravo roditelja s troje djece (*ius trium liberorum*, pismo 1, 12). Uvijek je nalazio vremena da misli na svoju rodbinu i da pojedinim rođacima pomogne i uputi tople savjete (pismo 1, 12). Prema podanicima je imao odnos povjerenja i srdačnosti. Prema njegovom pisanju, štitio ih je kad su bili bolesni i uzimao ih za dobre prijatelje kad su bili zdravi (pismo 5, 19). Imao je snažan osjećaj za prirodne ljepote, samo pjesnicima svojstven, dajući prednost životu na selu sa živopisnim krajolicima u odnosu na nepodnošljivu težinu gradske tjeskobe (pismo 8, 8).

⁴⁸ Budimir, M. – Flašar, M. Pregled rimske književnosti – De auctoribus romani. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, 1963, str. 495.

Plinijeva zbirka pisama odaje jedan iskreni mladalački duh svog autora. Ističu se bezazlena i iskrena zapažanja o svijetu i životu, sanjarska i povjerljiva privrženost prema prijateljima, nježna i učtiva držanja prema ženskom svijetu. Kako je to zapazio Schanz, osobitu karakteristiku čine njegovo samozadovoljstvo i samodopadljivost i neugasiva težnja za vječnošću svog imena.⁴⁹ Tu je došla do izražaja ona crta svijeta koja karakterizira antičkog čovjeka, ona težnja ka slavi, ka nadmudrivanju drugih. Dirljive su Plinijeve riječi u pismu 5, 8, 23: “Ništa me ne podstiče tako kao težnja za daljim trajanjem, ova je želja sigurno dostojna čovjeka, posebno ako njemu svijest njegove krivnje ne uliva strah pred potomstvom. Zato mislim dan i noć kako bih se mogao uzdići iznad tla. Moje želje su time ispunjene da kao pobjednik letim iznad usana ljudi.”

Pored ove mane, te težnje za slavom, ako je to uopće mana, pogotovo gledano u kontekstu onog doba, izgleda da se Pliniju mogu pripisati i neki drugi nedostaci. Nema sumnje da su njemu put prema državnim funkcijama otvorile retorske sposobnosti, koje je pokazao kao advokat, i vojničke vrline. To su dvije osobine koje su među Rimljanima bile na najvećoj cijeni, ali on je toj karijeri pomogao i posebnim odnosom prema vladaru. Iz pisama se vidi, ne samo lojalnost, već i servilnost prema caru. Dok njegov savremenik i prijatelj Tacit pokazuje mnogo više principijelnosti prema suverenu i tvrdi, u uvodnim dijelovima svojih *Anala*, kako ne valja historiju pisati dok su još živi vladari o kojima je riječ, Plinije se nije libio da piše panegirike carevima. Hvalospjev Trajanu je tipičan primjer udvoričke literature.

I pored svih rezervi koje možemo imati prema onome što čovjek sam o sebi govori, iz Plinijeve prepiske, a i nekih drugih izvora, izranja lik koji je plemenit, druželjubitiv, istinoljubiv, lojalan prema vladaru, širokih ruku prema prijateljima, human prema robovima, ali opsjednut idejom da svoje ime ovjekovječi. Uostalom, da nije bilo ove mane, koja se lako prašta, zar bi Plinije ostavio za sobom tako značajan literarni opus, čiji je najdragocjeniji dio njegova prepiska?

Pošto je svako djelo odraz stanja i prilika doba u kojem je nastalo, neophodno je u kratkim crtama osvrnuti se na osnovne društvene tokove Plinijevog vremena. Prvo i drugo stoljeće predstavljaju briljantnu epohu carstva sa

⁴⁹ Schanz, M., *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, zweites Teil, *Die Römische Literatur in der Zeit der Monarchie bis auf Hadrian*, vierte neubearbeitete Auflage von C. Hosius München, Unveränderte Nachdruck der 1935 erscheinenden vierten Auflage, 1967, str. 670.

istovremenom pojavom prvih naznaka krize. Uočavaju se procesi sazrijevanja nekih odnosa. Relativna stabilnost društveno-ekonomskih i političkih tokova utjecala je na kulturni razvoj.

Materijalni izvori bogatstva države bili su veliki. Rimsko Carstvo je obuhvatilo velika teritorijalna prostranstva, u koja su ulazili najbogatiji krajevi Evrope, Afrike i Azije. Ta bogatstva su, prije svega, predstavljena u plodnim krajevima za zemljoradnju, ogromnim pašnjacima i rudnicima, kamenolomima, rijekama i morima bogatim ribom.

U poljoprivrednoj proizvodnji Italija gubi nadmoćni položaj što ga je do tada imala u odnosu na provincije. Većina provincija je raznim mjerama proširivanja obradivog zemljišta uspjela da dostigne takav nivo poljoprivredne proizvodnje koji im je omogućavao da samostalno zadovolje svoje potrebe. U ovom periodu javlja se tendencija usitnjavanja zemljoradničke proizvodnje. Velika imanja se dijele na manje parcele koje se daju na obrađivanje pojedinim porodicama poluzavisnih kolona. Robovski rad postao je skup, a angažiranje slobodnog stanovništva kroz zakupne odnose postaje mnogo rentabilnije. Naime, riječ je o kolonima napoličarima kao novoj pojavi. Ona je nastala kao nužna posljedica nagomilavanja zakupnina neplaćenih već duže vremena.⁵⁰ Kao što je vidljivo, već tada se javljaju elementi naturalne privrede, iako će prava kriza nastupiti tek stoljeće i pol kasnije.

Slični pokazatelji razvoja, koji su vladali u zemljoradnji, vidljivi su i u zanatstvu. Oblasti koje su ranije u mnogome ovisile o uvozu proizvoda iz velikih zanatskih centara, sve se više orijentiraju na samostalnu proizvodnju. Zbog toga su veliki centri u nekoj mjeri izgubili privilegirani ekonomski položaj. Zanatska proizvodnja se sve više rasprostire po manjim centrima, koji nisu u svemu dostigli proizvodne vještine, što je imalo za posljedicu pad kvaliteta proizvoda. Postiže se veći stupanj specijalizacije, a zanatlije osnivaju strukovna udruženja.⁵¹

Zahvaljujući razvijenim komunikacijama, u prvom redu kao krvotok isprepletene mreže strateških kopnenih puteva, još je bila moguća živa razmjena. Naročito je važna bila trgovina unutar samog carstva između pojedinih

⁵⁰ Luzzato, G. *Ekonomika povijest Italije*, Prvi svezak, Stari i srednji vijek, preveo Jakov Stipšić, Zagreb, 1960, str. 90; De Martino, F., *Storia economica di Roma antica...*, str. 240–243; Rene, M., *Pline de Jeune et les probleme economiques de son temps*, *Revue des etudes anciennes*, 1967, god. 69, br. 1–2, str. 82.

⁵¹ Rostovcev, M. nav. djelo, str. 446.

provincija. Rimsko Carstvo, može se slobodno reći, u svojim okvirima i razvijenim trgovačkim vezama sa zemljama Dalekog Istoka, predstavljalo je, za to vrijeme, svjetsko tržište neslućenih razmjera. Povratno dejstvo krupnog razvoja na rimsku privredu ogledalo se u bogaćenju velikih trgovačkih središta na moru i važnih trgovačkih punktova na raskršćima velikih prometnica. Trgovački stalež postaje sve brojniji te ekonomski i politički utjecajni.⁵²

Na političkom polju odnos snaga između senata i princepsa pomjera se u korist princepsa. Senat Plinijevog vremena nije imao ništa zajedničkog s visokim ugledom i utjecajem koji je to tijelo imalo u ranijem periodu. Sve više se širi uvjerenje da je neophodno izvršiti koncentraciju vlasti u rukama jednog čovjeka. Princeps je držao glavne poluge vlasti: vojsku i novac. Senatske magistrature zamjenjuju carski činovnici koji dolaze iz drugih društvenih slojeva. Osnovna karakteristika ovog perioda je sve veći utjecaj provincijalaca kako u državnim službama tako i u drugim društvenim sferama. Možemo reći da je to posljedica učvršćivanja položaja princepsa, koji ih je otvoreno favorizirao, i rastuće ekonomske moći provincija unutar carstva.⁵³

Uočava se intenzivni razvoj gradskih naselja i gradskog načina života. Uloga gradova, odnosno trgovačkih i proizvodnih centara, bila je dvojaka.⁵⁴ Upravo su gradovi i gradsko stanovništvo, kao skup ljudi povezanih zajedničkim običajima, potrebama i interesima, bili plodno tlo preko kojeg je rimska država vršila svoju civilizacijsku ulogu šireći na mnoge narode i oblasti do tada dostignute civilizacijske tekovine. Ta misija nije vršena nasilnim putem, već je to bio jedan miran proces preplitanja različitih kulturnih sadržaja. Gledano s aspekta odnosa centra i provincije dolazi do romanizacije provincija i provincijalizacije centra. Taj proces je tekao kroz skladan razvoj municipalnog i kolonijalnog sistema.⁵⁵

Prema uobičajenim podjelama, vrijeme u kojem je živio Plinije uvrštava se u klasični period prava. Međutim, to je, uvjetno rečeno, rani klasični period. To je vrijeme prijelaznog stadija u razvoju rimskog prava (kraj prvog i početak drugog stoljeća), kada ovo pravo iz vještine doživljava kvalitativan skok u

⁵² Paretti, L., Brezzi, P., Petech, L., Stari svijet. Sv. 2, knj. 3, prijevod K. Miles, Zagreb, 1967, str. 100–101.

⁵³ Ibid., str. 158–159.

⁵⁴ Stanojević, O. Rimsko pravo, Drugo dopunjeno i izmijenjeno izd., Beograd, 1987, str. 50.

⁵⁵ Smodlaka-Kotur, A., Pravni položaj i pravne ustanove Salone prema njenim epigrafskim spomenicima, Doktorska teza, Beograd, 1979, str. 13.

pravnu nauku. Kako ističe Max Kaser, to je uz sljedeći duži rok, doba najviših dometa rimskog prava.⁵⁶

Uvjeti koji su pogodovali razvoju prava ogledali su se u sređenim robovlasničkim odnosima i izgrađenim formama društvenog sistema. Ističe se postepenost u razvoju pravne nadgradnje. Rimsko društvo s razvijenom trgovinom bilo je otvoreno za utjecaje sa strane. Pravna pravila se prilagođavaju novim uvjetima putem raznih tumačenja. U upotrebi su analogija, fikcija, uvođenje novih sredstava pravne zaštite. Rimsko pravo počinje se razvijati u jedinstveni sistem koji obuhvata *ius civile*, *ius honorarium* i *ius gentium*.⁵⁷

Na ovoj dionici razvoja nastavljaju se već započete tendencije oslobađanja formalizma i apstraktnosti kroz sve veći prodor neformalnih elemenata u pravni instrumentarij ekonomskog prometa. Umjesto forme, osnovno načelo postaje načelo sadržine. Instituti *bona fides* i *aequum et bonum*, sve se više uzimaju u obzir.

Istovremeno, ovu fazu razvoja rimskog prava karakterizira nedostatak jednog općenitijeg prilaza pravu. Stupanj razvoja nije došao do izvjesne kvantitativne granice, čije bi dostizanje imalo za rezultat teorijsko uopćavanje ili pak neku vrstu pravne filozofije. Uočava se odsustvo uopćavanja i stvaranja općih pravnih pojmova. Tako, naprimjer, još nije poznat pojam ugovora. Sextus Pedije (Sextus Pedius), sa svojim pravno-tehničkim određenjem pojma ovog pravnog instituta, pojavit će se kasnije. Pravu tek predstoje stvaralački uspjesi.

U pogledu izvora prava uočava se jedno karakteristično dvojstvo. Još u određenoj mjeri egzistiraju pojedini izvori *senatus consulta* i carske konstitucije. To je posljedica osobitog državnog uređenja gdje imamo ostatke republikanskih oblika vladavine uz sve jače institucionalno konstituiranje vladavine jednog čovjeka – princepsa. Sa učvršćivanjem carske vlasti mijenja se i karakter izvora prava, jer pretežni zakonodavni faktor postaje princeps kroz izdavanje svojih konstitucija ili, na posredan način, provođenjem svoje državnopravne politike kroz zaključke senata.⁵⁸

Zakonodavna aktivnost skupština prestaje, jer je posljednja aktivnost u njima za cara Nerve oko 96–98. godine (*Lex agraria* – D. 47, 21, 3, 1). Kroz opću tendenciju preuzimanja pojedinih funkcija od narodnih skupština, tako je i ova

⁵⁶ Kaser, M. *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen, 1950, str. 148.

⁵⁷ Stanojević, O., *Gaius Noster – Prilog istoriji rimske pravne nauke*, Beograd, 1976, str. 25.

⁵⁸ Horvat, M. *Rimska pravna povijest*, Zagreb, 1943, str. 128.

zakonodavna aktivnost prešla na senat. Donošenjem *senatus consulta* senat je dobio zakonodavnu vlast. Njegove odluke su u dobrom dijelu vršile funkciju izgrađivanja i nadopune rimskog civilnog prava. Ali ta zakonodavna vlast senata nije bila suverena. Upravo je senat bio poligon na kojem je princeps započeo isprobavati vještinu donošenja propisa. Mijenjanjem sastava članova senata i sve većim utjecajem pri njihovom biranju, on je ovo tijelo učinio poslušnim i spremnim da udovolji zahtjevima njegove politike. Na osnovu svog *ius referendi ad senatum* on je bio ovlašten da daje prijedloge senatu za donošenje odluka, koje je on u početku sam obrazlagao, a kasnije dostavljao pismene prijedloge preko svojih kvestora. Na ovaj način su *senatus consulta* vrlo brzo postala samo formalni okvir za izražavanje princepsove volje.⁵⁹

Princepsi se nisu zadovoljavali donošenjem propisa posrednim putem kroz senat preko *oratio*. Sa učvršćivanjem vlasti sve manje su imali potrebe da djeluju kroz institucije republikanskog doba, pa vrlo brzo počinju otvoreno manifestirati razna ovlaštenja koja su spojili sa svojom ličnošću. Njihova djelatnost na području stvaranja prava ogledala se u donošenju princepsovih odluka *constitutiones principum*. One su pravno izražavale političku dominantnu poziciju princepsa. Njih je princeps donosio na osnovu svog imperija koji je imao domašaj u granicama cijelog carstva, tako da su ove naredbe dobile snagu zakona (Gai, *Inst.* 1,5).

Pošto je područje princepsove djelatnosti obuhvatalo sve sfere društvenog života, tako su i princepsove konstitucije regulirale vrlo različitu materiju. Ipak se može reći da su one u manjem obimu bile upućene na pitanja privatnog prava, a više na područja upravnog, kaznenog, procesnog i financijskog prava. Naročito su bili značajni carski mandati koje je on upućivao provincijskim namjesnicima u kojima im je davao upute za razrješavanje složenih pitanja provincijske uprave.⁶⁰ Zbog prostorne i vremenske važnosti princepsovog imperija domašaj pravila koja je on donosio sezao je duboko u društveno tkivo. U principatu je režim princepsovih reskriptata i edikata, uz pravnu nauku, bio jedini živi izvor prava.

Jedan od pravnih izvora ovog perioda koji je imao svoju karakterističnu samostalnost jest pravna nauka. Rimski jurisprudencija je postajala sve važniji

⁵⁹ Musca, D. A. Da Traiano a Settimio Severo: "Senatus consultum" o "oratio principis", *Labeo*, 1985, god. 31, br. 1, str. 9.

⁶⁰ De Francisci, P., La storia della legislazione imperiale. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano* "Vittorio Scialoja", 1967, br. 9, str. 203–207; Honore, A. M., Julian's Circle, *Tijdschrift*, 1964, str. 32.

izvor prava. I sam princeps je imao poseban odnos prema pravnoj nauci, jer je u rješavanju pitanja pravne zaštite i upravne djelatnosti očekivao da će naći odgovore kod nadarenih pravnika pa je stoga pokazivao sve veću zainteresiranost za ovu sferu pravnog angažmana. Razvijena je praksa dodjeljivanja *ius publice respondendi*.⁶¹ Sredene političke i privredne prilike te potreba za stručno osposobljenim carskim činovničkim aparatom bili su faktori koji su podsticajno djelovali na razvoj pravne nauke. Pitanje pravnog obrazovanja postaje pitanje društvenog prestiža.

Plinije se nije bavio nekom općom teorijom prava. Teško da se to može reći i za pravnike njegovog doba, koji su više bili okrenuti prema praktičnim problemima. Ipak, njegov kontakt s pravom i državnim poslovima, uloga advokata i državnog službenika, morali su dovesti do toga da obrati pažnju i na neka opća pravna pitanja.

U dva pisma 10, 114 i 115 Plinije daje odnos između običajnog i “državnog prava”. Taj odnos, uopće uzevši, nije dovoljno jasan u rimskoj pravnoj teoriji i o njemu rimski pravници malo govore.⁶² Pažljive analize spomenutih pisama iz Plinijeve prepiske s Trajanom mogu dati zanimljive rezultate i u pogledu djelotvornosti običajne prakse.

Iz pisama saznajemo da se Plinije susreo s karakterističnom situacijom koju je nametnula praksa. Prema *Lex Pompeia* bilo je određeno da stanovnici Bitinije mogu priznati za svoje sugrađane sva lica koja nisu građani nekog drugog grada. Međutim, Plinije izvještava o jednom konfliktu *legis auctoritas* i *longa consuetudo usurpata contra legem*. Naime, u skupštini Bitinije je već bilo izabranih poslanika koji su imali građanstvo i u drugim sredinama, mada je to zakon zabranjivao. Ali zakon nije predvidio situaciju, odnosno uzroke zbog kojih bi takvi poslanici mogli od strane cenzora biti izbrisani s liste poslanika. Iz pisma saznajemo da je ova praksa rasprostranjena i u drugim gradovima provincije i da su zakonska rješenja po općeprihvaćenom mišljenju zastarjela. Stvorena je, dakle, jedna situacija koja se obično naziva *vetustas*, a Plinije se zalaže za princip *vetustas pro lege habetur*, ali, da bi donio konačnu odluku, traži Trajanov savjet.

⁶¹ Salvatore, T., Note esegetiche sulla giurisprudenza romana, *Iura*, 1979, god. 30, str. 71; Kunkel, W., *Römische Rechtsgeschichte*, Köln – Graz, 1956, str. 64.

⁶² Schmiedel, B., *Consuetudo in klassischen und nach klassischen römisches Recht*, *Forschungen zum römische Recht*, 22 *Abhandlungen*. Graz – Köln, 1966, – prikaz Gaudemet, J. *IURA*, 1967/2, str. 234–235; Pernice, A., *Parerga – Nachtrag über Gewohnheitsrecht und ungeschriebenes Recht*, *ZSS*, 1901, god. 22, str. 78.

Car ima razumijevanja za Plinijeve dileme i smatra da zatečenu praksu, koja je formirana, *contra legem*, treba osnažiti, dakle, priznati izbor i onim poslanicima koji su istovremeno građani neke druge gradske zajednice, no za budućnost traži primjenu zakonskih rješenja. Tu odluku Trajan saopćava u pismu 10, 115: “Moje lično gledište je da treba naći pomirljivo rešenje: ne treba da pravimo razliku u statusu koji je posljedica ranije prakse, pa građani bilo koga grada ostaju senatori čak i u slučaju da njihov izbor nije bio sasvim legalan, ali ubuduće Pompejev zakon se mora poštovati.” Iz ovog se može vidjeti opći Trajanov stav u pogledu retroaktivnosti u primjeni propisa. Susrećemo se ustvari s jednim kompromisom između već ukorijenjene prakse, koja nije u skladu s propisima, i retroaktivne primjene istih propisa na zatečeno stanje. Princeps odustaje od retroaktivnosti primjene zakona, jer pretpostavlja da bi to moglo proizvesti neželjene situacije. Iz toga bi se mogao izvući zaključak o negativnom stavu u pogledu retroaktivnosti.⁶³

Ova pisma su vjerodostojna svjedočanstva koja nam pokazuju da su običaji i u carskom periodu bili od utjecaja. Njihov pravni značaj je naročito potenciran u pojedinim provincijama i oblastima (*consuetudo regionis*).⁶⁴ I u djelima rimskih pravnika ovog perioda nalazimo trag o običajima i običajnom pravu (Gai, *Inst.* 1, 2 ; 3, 82 ; D. 1, 1, 2, 12).

U Plinijevo doba razlika između dvije pravne škole rimske jurisprudencije dostiže kulminaciju. Tada žive velikani i korifeji škola sabinijanaca i prokuleanaca, kao što su: Gaj Kasije Longin (Gaius Cassius Longinus), Juvencije Celz Mlađi (Iuventius Celsus Publius) i Salvije Julijan (Salvius Iulianus). Poznato je da pravnička književnost iz prvog stoljeća u dobrom dijelu nije sačuvana, pa podaci o ovim znamenitim stvaraocima i njihovim djelima koje nam pruža Plinije u svojim pismima (1, 22; 8, 14, 1 ; 6, 5, 4) dobijaju na težini.⁶⁵ Tako za Kasija Longina Plinije u pismu 7, 24, 8 tvrdi da je bio *parens ac princeps*. Ovo pismo uzima se za nezaobilazni dokazni materijal u razmatranjima historijske uloge pravnih škola u Rimu.⁶⁶ Visoko mjesto, koje je Gaju Kasiju Longinu daje

⁶³ Marky, T. Appunti sul problema della retroattività delle norme giuridiche nel diritto romano, *Bullettino*, 1948, 53–54, str. 262–263; Brogini, G., La retroattività della legge prospettiva romanistica, *SDHI*, 1966, str. 31; Thomas, J. A. C., Custom and Roman Law, *Tijdschrift*, 1963, XXXI, str. 46.

⁶⁴ Gaudemet, J., La coutume au Bas – Empire role protique et notion theorique, *Labeo*, 1956, 2, str. 153.

⁶⁵ Danz, H. A. A., Lehrbuch der Geschichte des Römischen Rechts, Leipzig, 1871, str. 3, IURA, 1950, str. 112; Guarino, A., “Salvius Iulianus.” Profilo Bibliografico, *Labeo*, 1964, 10, 3, str. 417; Mommsen, T. Sextus Pomponius, *ZSS*, 1868, god. 7, br. 1, str. 474.

⁶⁶ Tellegen, J. W. Gaius Cassius and the Schola Cassiniana in Pliny’s Letter VII, 24, 8, *ZSS*, 1988, god. 105, str. 266–287.

Plinije u hijerarhiji pravnika, potvrđuje i Tacit, koji školu kojoj Kasije pripada naziva sabinijanska ili kasijanska (Sabinianae aut Cassianae scholae... Tacit, *Anali* 12, 11 ; 15, 52 ; 16, 7).

Za Tita Aristona (Titus Aristo), inače člana Trajanovog vijeća, Plinije ne štedi riječi hvale u pismu upućenom Katiliju Severu (Catilius Severus), u kojem ga obavještava da je ovaj priznati pravnik teško bolestan i da ta bolest predstavlja realnu opasnost za gubitak jednog vrsnog poznavaoca državnog i privatnog prava. Istinski su dirljive Plinijeve riječi iz pisma 1, 22: “Kakav iskusan poznavalac državnog i privatnog prava... Meni on zaista predstavlja pravu riznicu, kad god tražim nešto što je skriveno.”

Tondo Salvatore tvrdi da, pošto je Plinije dobar dio svog angažmana provodio na sudu baveći se zastupničkim poslovima, njegova zapažanja iz te oblasti mogu poslužiti kao dobar izvorni materijal.⁶⁷ Tako iz pisma 6, 15, 3 saznajemo da je poznati pravnik Javolen Prisk (Javolentus Priscus) bio angažiran na sudu i davao svoja tumačenja složenih pitanja građanskog prava. Ovo pismo, kao i pismo 7, 15, pokazuje nam, kao što je to ispravno primijetio Tellegen, da je ovaj pravnik imao *ius publicae respondendi*.⁶⁸ Isto tako saznajemo da je Juvencije Celz učestvovao u političkim sudskim procesima pred senatom, dok je obavljao funkciju pretora.

Plinije je živio u vremenu jako izraženih međusobnih utjecaja grčke i rimske civilizacije. U tom kontekstu nalazimo kod njega trag i o miješanju grčkog i rimskog prava u procesu izgradnje jedinstvenog sistema carskog prava. Tako u pismu 2, 19, 7 objašnjavajući novine koje je želio uvesti svojim nastupom pred sudom, on opravdanje za svoje postupke nalazi u sličnim rješenjima u grčkom pravu u sljedećim riječima: “(...) Grci raspolažu nečim što je donekle slično tome, iako postoje izvesne razlike. Naime, oni su zakone za koje se tvrdilo da su u suprotnosti sa starijim zakonima prosto upoređivali s ovima i dokazali da su takvi; i zbog toga sam bio i ja sam primoran da dokazujem da je moja optužba zbog iznuđivanja opravdana, na osnovu toga i na osnovu još nekih zakona.” Možda slikovitije djeluju Plinijeve poruke iz pisma 8, 24 izrečene prijatelju Maksimu (Maximus) prilikom njegovog upućivanja za namjesnika u provinciju Ahaju gdje, između ostalih, iznosi i sljedeće zapažanje: “Imaj pred očima da nam je ova zemlja dala pravne institucije, ne kao pobeđenima, nego zato što smo to od nje tražili.”

⁶⁷ Salvatore, T., nav. djelo, str. 71.

⁶⁸ Tellegen, J. W., Gaius Cassius and the Schola..., str. 280.

Jedan od značajnijih problema u primjeni prava Plinijevog vremena bilo je pitanje autentičnosti zakona. Poznata je Ciceronova opaska *legem custodiam nullam habemus*.⁶⁹ Provincijski namjesnici su imali dosta poteškoća u pronalženju, u dosta zapuštenim lokalnim arhivskim kancelarijama, autentičnih dokumenata iz prethodnih carskih administracija. Tako Plinije u pismu 10,65 govori da je prilikom rješavanja akutnih socijalnih pitanja pronašao odredbe ranijih careva Vespazijana, Tita i Domicijana ali je bio u sumnji u njihovu originalnost, jer su pojedini dokumenti proširivani naknadnim dopisivanjima a pojedini dijelovi su bili i skraćivani mehaničkim križanjima teksta. Za originalne primjerke tih reskripata Plinije kaže da su *vera et mandata*.

S tim u vezi potrebno je reći da je svaki reskript bio potpisan od strane cara i ostajao u carskoj arhivi, ali se također javila praksa da carski *commentarii* kao opunomoćenici mogu u svojstvu ovlaštenih biroa sačiniti prijepise carskih odluka. Njihove zabilješke su za važnost službenih isprava ispunjavale sve nužne formalnosti, kao i carski potpis. Uobičajeno je bilo da se u stvarima dodjeljivanja rimskog građanstva sačinjavaju prijepisi odluka (pismo 10, 107) koji su bili upućivani adresatima. Ukoliko bi se pojavile sumnje u originalnost, odnosno vjerodostojnost nastanka carskog potpisa, poredio bi se s egzemplarom i sačinjavao bi se službeni izvještaj. Praksa da se svaki carski reskript radi u dva primjerka podrazumijevala je da se original koji je potpisao car ostavi u carskoj arhivi, a drugi primjerak sa službeno ovjerenim prijepisom obično uputi adresatu, što je bila sigurna odbrana od eventualnih zloupotreba i krivotvorenja.⁷⁰

Od značaja su također podaci koje Plinijeva prepiska daje o nekom pravnom propisu o kojem inače nema dovoljno informacija. Tu se u prvom redu radi o zakonima koji se odnose na pojedine provincije. Poznato je da je Rim postavljao provincijsko uređenje putem *leges provinciae*, u prvom redu da bi regulirao odnose između stanovnika različitih provincija, kao što su *Lex Rupilia* za Siciliju, *Lex Aemilia* za Makedoniju. U Plinijevim pismima najviše podataka nalazimo za *Lex Pompeia* kojim je bilo postavljeno uređenje za provinciju Bitiniju. Tako smo iz već citiranog pisma 10, 115 saznali o teškoćama u primjeni ovog zakona i derogiranju pojedinih njegovih rješenja od strane prakse, ali isto tako o upornom nastojanju carske vlasti da zaštiti autoritet tog zakona insistiranjem na njegovoj primjeni. I pored toleriranja dugotrajne prakse koja

⁶⁹ Cicero, *De legibus*, 3, 20, 46.

⁷⁰ Palazzolo, N., *Le modalita di trasmissione dei provvedimenti imperiali nelle province*, *IURA*, 1977, god. 28, str. 46–52; Mommsen, T., *Gordians Decret von Skaptoparene*, *ZSS*, 1891, str. 254–255.

je bila suprotna zakonu, car Trajan u spomenutom pismu u pogledu primjene ovog propisa kaže: “(...) ali ubuduće se Pompejev zakon mora poštovati.”

U dva pisma 3, 20 i 4, 25 Plinije iznosi podatke koji ilustriraju primjenu *Lex Gabinia* u pogledu tajnog glasanja kao načina donošenja odluka u senatu. Na primjeru proturječnosti prakse u primjeni ovog zakona, možemo uočiti odnos društvene realnosti i normativnih rješenja. Kao što se iz pisma može vidjeti, rješenja jednog zakona prilikom njegove primjene u praksi mogu imati različite posljedice, kako pozitivne tako i negativne.

Jedan opći pravni problem ovog vremena, u kojem su se često smjenjivali vladari, i to neki od njih nasilnim putem, predstavlja pitanje važenja propisa koji su donijeli prethodni suvereni. Plinijevo pismo 10, 58 daje podatke o tome da je npr. Nerva (vladao od 96. do 98. godine) poštivao odluke svojih prethodnika. Tako u jednom od svojih reskripata on kaže: “Pošto uredbe donete u vezi s predmetima započetim ili svršenim za vreme poslednjeg cara treba da ostanu na snazi, onda i Domicijanova pisma treba da se poštuju.” I ovdje je došlo do izražaja rimsko poštivanje legaliteta. Zakon važi dok god nije ukinut, makar ga donio vladar koji je nasilno svrgnut s prijestola i koji je osuđen na *damantio memoriae*.

S obzirom na činjenicu da je Plinije pisao u prelaznom periodu u razvoju rimskog prava, kada su mnogi pravni instituti dobijali svoja nijansirana određenja, svakako njegova pisma daju živu sliku općih tendencija u razvoju prava, kolebanja i razmišljanja u praksi, učestalosti primjene pojedinih pravnih rješenja.

Plinije je živio u vrijeme nagle ekspanzije obrazovnog i naučnog života. U svrhu udovoljenja naraslim potrebama za obrazovanjem, osnivaju se mnoge škole u kojima se nastava drži na latinskom ili grčkom, a u nekim i na oba jezika. Poznavanje i upotreba grčkog jezika postaje sve više stvar prestiža. Dometi uzavrelog intelektualnog života vrlo brzo su se prenosili i u druge dijelove carstva. Ovo je period odlučne primjene moralnih i političkih načela starog vremena, njihovog spajanja s helenskom umjetnošću i filozofijom, što je rezultiralo stvaranjem osobene carske civilizacije. Jezik tadašnje rimske proze je, prema riječima Miloša Đurića, zreo i sočan.⁷¹ Istinski vrijedni dometi u poetskom stvaralaštvu su sve rjeđi, a inače je ovaj oblik umjetničkog stvaranja

⁷¹ Plutarh, *Sabrani likovi antike I*, Izbori iz “Uporednih životopisa”, prijevod, uvod i napomene Miloš N. Đurić, Novi Sad, 1978, str. 4.

na zalasku svoje originalnosti. Retorika je zauzimala centralno mjesto u kulturno-obrazovnim procesima.

Iz Plinijevih pisama dobijamo dosta podataka o književnim interesima senatorske aristokratije. Kako je zapazio Rostovcev, historijska književnost ovog vremena izražavala je “opozicioni duh viših klasa”.⁷² O njoj, u nedostatku izvora, koji su uništeni paranoidnim strahom careva od ocjena u njima datim, saznajemo posredno preko Tacitovih djela. Zanimljivo je napomenuti da su carevi veliku pažnju posvećivali stanju književnosti i da taj njihov odnos možemo okarakterizirati kao odnos cenzure. Krug njima bliskih stvaralaca daje literarne produkte osrednje vrijednosti, dok su najznačajnija djela nastajala u krugu senatorske opozicije.

To je period sjajnih vajara koji su izuzetno reprezentativno mjesto za prezentaciju svojih umjetničkih dostignuća našli na Trajanovom stupu, radeći na njemu reljefne pozicije sa scenama iz ratnih pohoda protiv Dačana, u čast čijeg pokoravanja je stup i podignut.⁷³

U to vrijeme stvaraju takva imena kao što su: Marko Balerije Marcijal, Decim Junije Juvenal, Marko Fabije Kvintilijan, oslobođenik Epiktet i mnogi drugi. Većina tih osoba našla je mjesto u Plinijevim pismima. Pored njih, kod Plinija susrećemo još jedan veliki broj ljudi iz svih društvenih slojeva koji su predstavljeni svojim govorima, bilo da su zastupnici pjesničkog ili historiografskog stvaranja, i kroz opise njihove djelatnosti postepeno se slaže mozaik kulturnog života Plinijevog doba. Na polju stilskog koncipiranja djela, filozofskih i jezičkih segmenata, uočava se nepobitan duboko isprepleteni međusobni utjecaj i povezanost grčke i rimske umjetnosti.

Plinije Mlađi je stvarao na završetku klasičnog perioda rimske književnosti. Poslije toga dolazi period u kojem se zapaža opće opadanje stvaralačkih sposobnosti, postklasični period za koji je primjetno odsustvo velikih stvaralaca i prosječnost umjetničkog stvaranja.⁷⁴

⁷² Rostovcev, M. nav. djelo, str. 405.

⁷³ Maškin, N. A., nav. djelo, str. 443.

⁷⁴ Budimir, M. – Flašar, M. nav. djelo, str. 558.

Stvaralački opus Plinija Mlađeg

Plinijev opus je raznovrstan i odaje čovjeka široke kulture tako da obuhvata: poeziju, besjedništvo i prepisku. Nažalost, njegovo djelo nije u cijelosti sačuvano.

Nisu sačuvane njegove pjesničke tvorevine iz mladalačkog doba. Iz njegovih pisama saznajemo da je već kao četrnaestogodišnjak sačinio jednu grčku tragediju i da je pisao latinske elegije. Bio je poveden saznanjem da su i najveći govornici njegovali ovu vrstu. Pisao je u jedanaestercu i dvanaestercu, pa je čak objavio i jednu knjižicu pjesama (pismo 7). Kao i za mnoge druge, uzor mu je bio veliki pjesnik Katul (Gaius Valerius Catulus). Njegova naklonost ka poeziji i pjesnički senzibilitet ipak ga nisu učinili pjesnikom. Njegov interes za poeziju bio je prolazan kao što je i Agrikolino bavljenje filozofijom, o čemu nam govori njegov zet Tacit sljedećim riječima: “Sećam se, imao je običaj da priča da bi se u ranoj mladosti bacio na izučavanje filozofije i strastvenije i više no što je dopušteno Rimljaninu i senatoru da mudrost njegove majke nije obuzdavala njegov vatreni i usplamteli duh.”⁷⁵

Drugi vid Plinijevog ogledanja u literaturi bilo je primijenjeno oratorstvo. Ne smije se zaboraviti da je Plinije prošao visoke škole govorništva (pismo 6, 6, 3), što je svakako imalo utjecaja na njegovo intelektualno uzdizanje. Plinije se bavio besjedništvom, ne samo kao primijenjenom vještinom, pred sudom na Forumu, već je raspravljao i teoretska pitanja. U nekim od svojih pisama pokušavao je odgonetnuti uzroke propadanja ovog umijeća (pismo 1, 20), čime su se bavili i neki drugi njegovi savremenici. O stanju govorništva tog doba govori i njegov prijatelj Tacit u poznatoj raspravi *O uzrocima propadanja rimskog besjedništva*. Između ostalog, Tacit kaže: “Zatim poznavanje mnogih nauka doprinosi lepoti naših reči. (...) To do te mere zanemaruju dobri govornici našeg vremena da se u njihovim raspravama pojavljuju ružne i sramne greške iz našeg govora, da ne poznaju zakone, da se ne drže senatskih odluka, pa čak izvrgavaju ruglu građansko pravo i osjećaju duboku odvratnost prema izučavanju filozofije i njenim načelima. Oni svode govorništvo na nekoliko oskudnih misli i nejasnih izraza i svrgavaju ga sa prestola tako da je ono nekada, kao gospodarica svih nauka, okruženo veličanstvenom pratnjom, plenilo

⁷⁵ Tacit, Spis o životu i karakteru Julia Agrikole, u knjizi *Germania*, prijevod D. Nevenić-Grabovac, Beograd, 1969, str. 28.

ljudska srca, a sada se, sasečeno i obogaljeno, lišeno sjaja, počasti i, skoro bih rekao, prava na slobodan život, izučava kao jedan od najprostijih zanata.”⁷⁶

Govore koje je držao pred senatom ili sudom, poslije umjetničkih stiliziranja i oblikovanja forme, kao rezultate retorskih usavršavanja, Plinije je objavljivao za javnost.⁷⁷

Kao posebno oratorsko djelo treba spomenuti sačuvani *Panegirik Trajanu*.⁷⁸ Izgleda da je motiv ovog panegirika bila zahvalnost za zvanje konzula koje je Plinije neposredno prije toga dobio i o čemu govori u prvim rečenicama. Iskren ili ne, Plinije daje sliku vladara “bez mane i straha”, pravda sve njegove poduhvate i hvali osvajanja. Istini za volju, Trajan je zaista bio sposoban princeps, za čije vladavine Carstvo dostiže vrhunac teritorijalne ekspanzije.

To što se ništa od njegove teorije i besjedništva nije sačuvalo, možda je posredni dokaz njegove osrednjosti. Čemu, do izuzetnoj vrijednosti, možemo zahvaliti što je 58 Ciceronovih govora sačuvano, iako su oni vremenski stariji. Milan Budimir i Miron Flašar s pravom svrstavaju Plinija među “literate”, a ne među velike umjetnike.⁷⁹

Plinijevo glavno djelo je samostalno izdata zbirka *Pisama u devet knjiga* (*Epistolarum libri novem*), koja je nastala u periodu 97–109. god. kao rezultat Plinijeve korespondencije s mnogobrojnim prijateljima. Zbirka sadrži 247 pisama s ukupno 105 adresata.⁸⁰

O stalnim nedoumicama, kako oko oblasti stvaranja tako i eventualnog uspjeha u njima, Plinije nas izvještava u pismu 9, 29, navodeći da se oprobava u raznim literarnim vrstama, jer, kako kaže, nije siguran ni u jednoj, smatrajući da je veliki uspjeh u više stvari biti prosječan. Prema Rostovcevima riječima, ipak je on, stvarajući u klasičnom periodu rimske književnosti, izrastao u briljantnog predstavnika epistolarnog stila.⁸¹ Epistolografija, koja je cvjetala u Rimu u periodu od Cicerona do Hadrijana (vladao do 138. godine), imala je

⁷⁶ Tacit, Razgovor o govornicima, u knjizi *Germania*, prijevod D. Nevenić-Grabovac, Beograd, 1969, str. 74.

⁷⁷ Zelzer, K., Zur Frage des Charakters der Briefsammlung des jüngeren Plinius. Wiener Studien - Zeitschrift für klassische Philologie, 1964, Band 77, str. 146.

⁷⁸ Wenger, L. Die Quellen des römischen Rechts. Wien: A. Holzhausen, 1953, str. 254.

⁷⁹ Budimir, M. – Flašar, M., nav. djelo, str. 535.

⁸⁰ Mervald, G. Die Buchkomposition des Jüngeren Plinius. Welden, 1964, str. 102.

⁸¹ Rostovcev, M., nav. djelo, str. 416.

nesumnjivog utjecaja i na stvaranje različitih izražajnih formi antičkog romana.⁸² Dva Plinijeva pisma upućena Tacitu, u kojima je opisana propast Pompeje, tako su dobro sastavljena, odaju takvu moć zapažanja i talent za dramatiku, da mogu poslužiti kao uzorna novinarska zapažanja u formi reportaže s lica mjesta neke prirodne katastrofe.

Pisma su zanimljivog i raznovrsnog sadržaja. To su opisi živopisnih krajolika i raskošnih vila, ocjene ličnosti i historijskih događaja, prirodnih fenomena i fantastične priče o sablastima, impresivno izražajne slike s putovanja, crte iz vojničkog života...⁸³ Pisma kao odraz prilika vremena u kojem je autor živio imaju veliku izvornu vrijednost. Plinije je stajao u središtu političkog i društvenog života, i kao rezultate svojih autentičnih zapažanja daje nam dragocjene podatke. Vrijednost djela je upravo rezultat visoke naobrazbe koju je Plinije kao predstavnik viših slojeva stekao, kao i velikog iskustva u obavljanju državnih funkcija.

O literarnoj prirodi pisama do sada se u literaturi iskristaliziralo mnogo oprečnih mišljenja. Teorija je pokušala odgovoriti na pitanje: da li su to privatna pisma ili pisma koja su bila namijenjena širem krugu čitalaca i shodno tom zahtjevu pažljivo umjetnički stilizirana? Vladajuće je mišljenje da Plinijeva pisma ne treba posmatrati kao saopćenja između prijatelja, već da, kao samostalne umjetničke forme izrasle iz plastičnih vježbi retorske škole, služe obogaćenju rimske literature. Sadržaj pojedinog pisma nije bio u čvrstoj vezi s osobom adresata. Ime primaoca često služi kao gest pažnje i učtivosti učinjene prema toj osobi, a za pismo nema nekog naročitog značaja. Pošto je neposredna zamisao bila da se pisma pišu za javnost i kao takva objave, pojedina pisma su pri tome bila izmišljena i davao im se fingirani adresat. Robert Kukula smatra da je Plinije tvorac nove literarne podvrste – eseja u formi pisma.⁸⁴

Nasuprot tome, Koskenniemi smatra da se tu u prvom redu radi o privatnim pismima koja su naknadno, kroz objavljivanje predana u literarnu riznicu, pri čemu se pravi oštra razlika između privatnih i literarnih pisama.⁸⁵ Međutim,

⁸² Pseudo-Kalisten, *Život i djela Aleksandra Makedonskog: starogrčki roman o Aleksandru prema rukopisu L*, Novi Sad: Matica Srpska, 1974, str. 28 i 37.

⁸³ Fuhrman, M. *Römische Literatur*. Frankfurt am Main, 1974, str. 309.

⁸⁴ Kukula, R. C. *Briefe des jüngeren Plinius in Auswahl mit Einleitung und Kommentar*, 4. Aufl. Wien: Kroll, W., 1924. *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*. Stuttgart, str. 238 (prema Zelzer, K., nav. djelo, str. 146).

⁸⁵ Koskenniemi, H. *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Chr.*, Helsinki, 1956, str. 50.

čini nam se da treba uvijek imati u vidu jedinstvo literarnih i privatnih elemenata u Plinijevim pismima. Pokušaj opravdanja gledišta da se radi o privatnim pismima nalazio je uporište u analizi broja, strukture i društvenog položaja adresata. Krug Plinijevih prijatelja bio je zatvoren i ograničen na ljude koji su ispoljavali interes za literarnu djelatnost, pravo i filozofiju. Dobar dio njih je potjecao iz reda ekvestara. Pisma su bila glavni instrument komunikacije između ovih ljudi. Kako je zapazio Gamberini, ona su pri tome bila stilizirana prema svim pravilima retoričke umjetnosti i služila su za dokazivanje pojedinih stilističkih mogućnosti.⁸⁶

Brižljivim proučavanjem forme pisama može se doći do zaključka da se ona mogu u pojedinim svojim opisima slobodno posmatrati kao jedan retorički ekskurs. U tom smislu bilo bi interesantno uporediti Plinijeva pisma s Ciceronom zbirkom *ad Atticum*. Sam Plinije govori da on pri pisanju pisama nije u istom položaju kao Ciceron i da mu nedostaje materijal za duža pisma (pismo 9, 2-3). On ne pristaje da piše kabinetskim načinom izmišljanja nekih spomena vrijednih situacija. Različitost u njihovom načinu pisanja treba tražiti u izmijenjenim društvenim i životnim formama samih autora. Ciceron je bio čovjek visokog političkog senzibiliteta, u stalnim nastojanjima da se suoči sa svakodnevnim zbivanjima u društvenoj praksi, i te činjenice je, zahvaljujući svojoj obdarenosti, vješto koristio kao materijal za svoja pisma.⁸⁷ S druge strane, Plinije je, živeći u mirnijim vremenima, obavljao visoke od cara povjerene dužnosti i u lagodnosti situacije svog položaja posvetio se literarnoj djelatnosti. Zbog toga njegova pisma nisu imala svježinu Ciceronovih pisama. Svakako je to imalo utjecaja i na sam izbor tema. Uzajamni odnos dnevno-političkog angažmana i formi umjetničkog stvaranja treba uvijek imati u vidu.

U tom kontekstu treba posmatrati i vrlo kratka pisma, koja su, često pružajući malo stvarnog sadržaja, dobijala epigramatske osobine. Ona su služila, kako razvijanju ličnih kontakata među prijateljima tako i takmičenju u stilskom formuliranju pisama.

⁸⁶ Gamberini, F. *Stylistic Theory and Practice in the Younger Pliny*. Hildesheim, Zurich, New York, 1983, str. 122–123; Xavier, J. J., Van Ooteghem, J. *Index de Pline le Jeune*. Academie Royale de Belgique, Classe des Letters, Memoires, Collection in 8, Deuscieme Serie, Tome LVIII, fasc. 3, Bruxelles: Palais des Académies, 1965, str. VIII–XI.

⁸⁷ Teuffel, W. S., *Geschichte der römischen Literatur*, Band 3, in 6. Auflage, Neudruck der Ausgabe. Leipzig, 1913, Aalen: Scientia Verlag, 1965, str. 35; Guillemin, A. M., *Pline et la vie litteraire de son temps*. Paris: Les Belles-Lettres, 1929, str. 75.

Tražeci različite izražajne forme prijateljstva, pisma odražavaju odnose koji su bili uobičajeni za krug literarnih stvaralaca carskog vremena i na taj način su odgovarala potrebama jedne istančane visoke civilizacije.⁸⁸ Analizom kruga adresata Plinijevih pisama, s obzirom na njihov položaj, zvanje i ugled, pri čemu se saznaje da je njih 36 imalo senatorski položaj, 15 je bilo iz reda ekvestara, kao i da dobar dio njih nije imao upadljivo visoke položaje, već su kao nepoznati ljudi bili predstavnici gradske rimske publike, dolazimo do zaključka da Plinije nije imao namjeru praviti jednu zbirku fingiranih pisama kojima bi iskazivao pretjeranu naklonost značajnim ljudima svoga vremena, već da se tu radi o literarnoj umjetnički oblikovanoj zbirci pisama koja su u stvarnosti, ipak kao privatna pisma, bila prepoznatljiva.⁸⁹

Plinije je svoja pisma izdavao postepeno, knjigu po knjigu ili vjerovatno u određenim grupama po knjigama. On pripovijeda da je izdavanje pojedinih pisama poduzimao bez čvrstog držanja vremenskog slijeda njihovog nastanka (pisma 1,1). Uostalom sukcesivnost pisma ne počiva na slučajnosti, već se može zapaziti nastojanje pisca da jednom sretnom kompozicijom zadovolji potrebe umjetničkog ukusa. U ovom pogledu osjeti se utjecaj određenih principa u izdavanju rimskih knjiga pisama. Analizom nekoliko elemenata, u prvom redu ličnosti adresata, vremena vršenja njihovih službi i opisa određenih događaja koji se spominju u pismima, u literaturi je postignuta u osnovi rijetko osporavana saglasnost o vremenskom redoslijedu objavljivanja Plinijevih knjiga pisama: prva i druga knjiga 96–100 god., treća 100–103. god., četvrta 104–105. god., peta 105–106. god., šesta 106–107. god., sedma 107. god., osma 107–108. god. i deveta 106–108. god.⁹⁰ Same knjige su, dakle, hronološki poredane, ali unutar njih Plinije se nije držao čvrste hronologije, već je izlaganja prilagođavao zahtjevima literarnog umijeća onog vremena.

Ako treba da se vratimo na početnu dilemu oko načina nastanka pisma, čini se najvjerovatnijim da je Plinije dobar dio pisama zaista napisao da bi ih uputio adresatima. Međutim, kada je jednom došao na ideju da ih objavi, u njemu se probudio ambiciozni literata koji se dotad ogledao u poeziji i oratorstvu, po svoj prilici ne suviše uspješno. On je pisma dotjerivao, glačao, neke je stvari

⁸⁸ Guillemin, A. M., nav. djelo, str. 78.

⁸⁹ Stout, S. E. *Scribe and Critic at work in Pliny's Letters*. Bloomington: Indiana University Publications, 1954. (prikaz Hanslik, R. u *Gnomon, Kritische Zeitschrift für gesamte klassische Altertumwissenschaft*, Band 27, 1955, Heft 1, München, str. 189); Zelzer, K. nav. djelo, str. 161.

⁹⁰ Sherwin-White, *The letters...*, str. 41; Trisoglio, F. *Opere di Plinio Caecilio Secondo*, Torino, 1973, str. 23.

dodavao da bi im dao za čitaoce što prihvatljiviju formu. Sam Plinije prizna je kako je svoj *Panegirik Trajanu*, pošto ga je pročitao krugu prijatelja, prije objavljivanja preradio, što je posljednja indikacija i za način na koji je svoja pisma pripremao za javnost.⁹¹ Uostalom, rašireno je mišljenje da je i Ciceron slično postupao sa svojim govorima i da ih je znatno doradivao prije objavljivanja. Tako je on u njima i vispreniji i smjeliji nego što je bio u stvarnosti.⁹²

Pored ovih devet knjiga literarnih pisama, imamo u potpunosti sačuvanu Plinijevu prepisku s carem Trajanom, koju je vodio kao upravnik provincije Bitinije od septembra 111. do januara 113. godine, i koju nije imao namjeru objavljivati za javnost. Ova prepiska (*Epistolarum ad Traianum imperatorem*) pojavljuje se kao deseta knjiga Plinijevih pisama i sadrži ukupno 123 pisma. Sadržaj ove korespondencije, a naročito odgovarajući reskripti koji su dolazili iz Rima, služi kao izvanredni dokazni materijal za probleme upravljanja provincijama u klasičnom periodu. Prepiska je važan izvor za upoznavanje s principima Trajanove carske politike.⁹³ Ona omogućuje duboki pogled u političke, privredne, pravne, socijalne i kulturne odnose jedne rimske provincije.

Pisma iz ove knjige čvrsto su postavljena u jedan hronološki red i svako pismo upravnika provincije je u vezi s odgovarajućim odgovorom cara. U njima se Plinije obraća caru da bi saznao njegova gledišta o svakovrsnim problemima državičkog upravljanja (pismo 10, 96, 1), a Trajan odgovara jasno i jezgrovito, jednostavnim svakodnevnim jezikom.⁹⁴ Naročita karakteristika ove prepiske ogleda se u tome da čitalac uvijek ima pred sobom pismeni odgovor na postavljeno pitanje i na taj način je u mogućnosti da saznaje reakcije i mišljenja partnera u dopisivanju. Time se omogućava jedan izuzetan doživljaj, koji je u antici pružala još samo Ciceronova prepiska s M. Brutom.

Joseph Georg Wolf je pokušao analizom stila Trajanovih pisama iz ove korespondencije sačiniti karakternu sliku ovog vladara.⁹⁵ Pri tome se postavlja kao neizbježno odgovoriti na pitanje koliki je utjecaj imala carska kancelarija na formuliranje pojedinih pisama.⁹⁶ Uzimajući u obzir cjelokupnost carevih pismenih tvorevina, zaključuje se da je taj utjecaj evidentan i da ga je na neki

⁹¹ Wenger, L., nav. djelo, str. 254.

⁹² Stanojević, O., Ciceronov govor u odbranu Seksta Roscia Amerina..., str. 154.

⁹³ Maškin, N. A., nav. djelo, str. 309.

⁹⁴ Paretti, L. Brezzi, P., Petech, L., nav. djelo, str. 384.

⁹⁵ Wolf, J. G. Politik und Gerechtigkeit bei Traian. Berlin, New York: De Gruyter, 1978, str. 8–10.

⁹⁶ Prosografski, politički i juristički aspekti djelovanja kancelarije *ab epistulis* dati su u djelu: Instinsky, H. U., nav. djelo.

način i sam Trajan poticao. Vjerovatno su službenici carske kancelarije dobro poznavali uobičajene izraze kojima se Trajan služio, pa su ih u različitim povodima vješto koristili. I pored te njihove angažiranosti u davanju forme pismenim odgovorima cara, ova pisma se mogu smatrati svjedočanstvima njegovog bića i njegove volje. Unutrašnji stil carskih reskripata svojom ukusnom jednostavnošću može oslikati jednu karakternu sliku kojoj je sam Trajan utisnuo biljeg. Tu nailazimo na specifičan način izražavanja koji oslikava individualitet vladara.⁹⁷

Prepiska s Trajanom je izdata poslije Plinijeve smrti, polovinom 2. stoljeća. Vjerovatno ju je pripremio jedan gramatičar, Plinijev prijatelj, i kao takva je bila sastavni dio zbirke od dva toma, od kojih je jedan sadržavao devet knjiga Plinijevih pisama njegovim prijateljima, a drugi korespondenciju s Trajanom. Njenim objavljivanjem je postavljen, kako to ističe Elmer Freusdel Merrill, vidan spomenik intimnim prijateljskim odnosima Plinija i cara Trajana. Prvo spominjanje prepiske s Trajanom nalazi se u Tretulijanovom *Apologeticumu* (200. g.) u kojem on spominje pisma kršćanima.⁹⁸

Sastavni dio Plinijevog stvaralačkog opusa čini pohvalni govor Trajanu (*Panegyricus Traiano imperatori dictus*). Plinije je ovaj govor, prema tadašnjem običaju, održao u senatu kao konzul (1. septembra 100. god.). U njemu autor izražava zahvalnost caru Trajanu za dodijeljene mu konzulske počasti uz mnoge pohvale cara i njegovog djela. Govor hvali careve pravne, socijalne i privredne reforme, izraženu brigu i vještinu u upravljanju provincijama, njegovu angažiranost u pravosudnoj djelatnosti kao i njegov privatni i porodični život.⁹⁹ Trajan, u govoru nazivan Cezarom Augustom, prikazan je kao pravedan vladalac koji čuva stare rimske tradicije. Klanjanje i pozivanje na slavnu republikansku prošlost bio je imperativ trenutka i retorski stav. Autor naslućuje da će se Trajan naći među bogovima. Sam Plinije u pismu 6,27 kaže da govor nema funkciju laskanja caru ili nekog ulagivanja, već da je to normalna ocjena koju su zahtijevali položaj ličnosti, vrijeme i okolnosti.

Mada je ovaj govor suviše svijetlim tonovima predstavio carsku vlast, on predstavlja značajan izvor za historiju ovog perioda. Sama materija o kojoj je Plinije pisao dozvolila mu je primjenu bujnijeg stila. U Plinijevo vrijeme

⁹⁷ Henneman, A. Der äußere und innere Stil in Trajans Briefen. Gießen, 1935, str. 28–33, prema Sherwin-White, *The letters...*, str. 537–540.

⁹⁸ Merrill, E. T., Zur freuhen Überlieferungsgeschichte des Briefwechsel des Plinius und Trajan. *Zeitschrift für klassische Philologie*, 1909, god. 130, str. 250–251.

⁹⁹ Budimir, M., Flašar, M., nav. djelo, str. 536.

i neposredno poslije toga ovaj govor bio je na velikoj cijeni. Stajao je na čelu dvanaest panegirika koji su kao predstavnici jednog književnog roda u poznjoj antici objavljeni u zbirci poznatoj pod naslovom (XI 1 *Panegyrici Latini*). Kako ističu Budimir i Flašar, Plinijev panegirik postao je uzor svih kasnijih antičkih panegirika.¹⁰⁰

Period klasične rimske književnosti u kojem je stvarao i Plinije karakterističan je po tome da se književnim pitanjima bave filozofi, govornici i pjesnici, koji su, prošavši školu gramatičara i retora, bili upućeni u problematiku stručne književne kritike. Pitanjima književnog ukusa bavio se u svojim esejima u formi pisma i Plinije Mlađi. Utjecaj grčke književnosti i književne kritike u ovom je vremenu veliki. U prihvatanju talasa helenizacije prednjačio je Hadrijan.¹⁰¹ Činjenica da Plinije često u svojim pismima (pismo 9, 26) spominje Homera, Demostena i druge, kao i njihova djela, nesumnjivo govori da su refleksije stvaralaštva tih velikana našle određeno utočište i u njegovom djelu. U situaciji stalnih sukoba stilova u književnosti, Plinije je ostao u vodama klasičnog ciceronijanizma. On se u jeziku povodio za Ciceronom pa se najmanje udaljio od jezika ranog klasičnog doba. Ali ipak, on svoje idole, Cicerona i Demostena, nije slijepo podržavao.

Plinijeva pisma su pisana unicitajnim pismom.¹⁰² On je pisao “srebrenom latinštinom” kada se granice proznog i pjesničkog izražavanja, do tada čvrsto postavljene, u Plinijevo vrijeme polako pomjeraju.¹⁰³

Plinije nije izdavao historijske radove, mada je takav vid angažiranja (pismo 5,8) stavljaio u izgled izdavanja njegovih govora. U razmišljanju čemu da se posveti, da li da nastavi pisati svoje govore ili pisanju historije, temeljito teorijski razlažući uporedne razlike između ova dva vida stvaralaštva, on se opredjeljuje za pisanje govora. Vjerovatno mu je veća sloboda u stvaranju govora više odgovarala. Možda su i dotadašnji uspjesi Tacita u historijskim pisanjima djelovali obeshrabrujuće za Plinija.

Historičar manje teži literarnoj izražajnosti. On u prvoj liniji nastoji da samostalno razumije prilike i odnose jednog vremena. Historijski pojam vremena je u suprotnosti sa shvatanjima matematike i fizike. Oni ne stoje u istom taktu i cjelovitom jedinstvu. Prema shvatanju Karla Christa, zadatak historičara

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Stanojević, O., *Gaius noster...*, str. 53.

¹⁰² O karakteru ovog pisma šire kod Novak, V. *Latinska paleografija*. Beograd, 1952, str. 104.

¹⁰³ Golik, J. *Izabrani Plinijeve listovi*, Zagreb, 1909, str. 69.

je da pokaže osobenosti jednog društva, u kojem se odnosi hvale ili kude s pozicija prošlosti koja se možda i skriva pod maskom novih odnosa.¹⁰⁴ Za Tacita je usporedba Rimljana sa strancima, što je i bila svrha njegove prvobitne *Germanije*, istovjetna usporedbi sadašnjosti i prošlosti, da bi se, konačno, neko vrijeme i neki odnosi objektivno ocijenili. Tacit je, vješto koristeći svjedoke, uspješno usklađivao forme prošlosti sa zahtjevima sadašnjosti. Kako kaže Kostović, u antičkoj historiografiji govori su često upotrebljavani kao sredstvo za predstavljanje ličnosti i događaja, kako bi se, između ostalog, postigla glavna vrлина historičara da ocijeni ličnosti i odmjeri događaje.¹⁰⁵ Tako i sam Tacit među izvorima koje je koristio za svoju *Historiju* i *Anale*, spominje i djelo Plinija Mlađeg. U Plinijevoj prepisci nalazimo 11 pisama upućenih Tacitu, u kojima iznosi svoja razmišljanja o historiji, nudi Tacitu materijale za pisanje, moli ga da se i njegovo ime nađe u njegovim djelima, jer je to bio siguran put za prelazak u kategoriju vječnih. I ovdje vidimo onu opsjednutost antičkog čovjeka težnjom da ovjekovječi svoje ime, makar i tako što će ga čuveni historičar spomenuti. O zaokupljenosti Plinija historijom i historičarima kazuje i činjenica da je on u obzoru svojih razmišljanja imao i drugog velikana rimske antičke historiografije – Tita Livija (Titus Livius).¹⁰⁶

Tri djela Plinijevog stvaralačkog opusa do nas su došla kroz različite zbirke tekstova. U pogledu Plinijeve zbirke od devet knjiga pisama prijateljima (*Epistularum libri novem*), dosadašnja istraživanja su objavljene rukopise svrstala u tri klase. Prva klasa je zastupljena kroz dva kodeksa i to: *Mediceo Laurentianus XLVII 36 (M) saec. X.* i *Vaticanus lat. 3864 (V) saec. IX/X.* Glavni predstavnik druge klase tekstova je *Codex Riccardianus 98 (R)*, također *Beluacensis (B)* i *Codex ES. Marci 284* koji se sada nalazi u Biblioteci Laurentiani. Treća klasa je predstavljena preko *Codex Dresdensis 166 (D)*. Prvo izdanje pisama pojavilo se 1471. godine i sadržavalo je samo sedam knjiga pisama. Osmo knjiga je nedostajala. Poslije je Schurener 1474. godine ovome dodao nepotpunu osmu knjigu pisama. Prvo potpuno izdanje dobivamo do Alda (Aldus) 1508. godine.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Christ, K. *Römische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*, Band 2, *Geschichte und Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*. Darmstadt, 1983, str. 151.

¹⁰⁵ Tacit, *Anali*, prijevod J. Kostović. Zagreb, 1970, str. 21.

¹⁰⁶ Tit Livije, *Rimska istorija*, knjige XXI i XXII, sa latinskog preveo i objasnio L. Perović. Beograd, 1924, str. 1.

¹⁰⁷ Paulus *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, str. 440.

Što se tiče prepiske s Trajanom, današnji tekstovi vode porijeklo iz izgubljenog Codex Parisinus. Najpoznatija izdanja su od Bero Alda (Bero Aldus) i Avantina (Avantinus) iz 1502. godine. U izdanjima prepiske prvobitno su Trajanovi odgovori na Plinijeva pisma bili odvojeno dati, ali kasnije je došlo do ujedinjavanja obje vrste pisama.¹⁰⁸

Tekst Plinijevog *Panegirika* potječe iz već spominjanog *Corpus Panegyricorum*. Za mjerodavna se izdanja uzimaju *Upsaliensis*, označena s A iz 15. stoljeća i iz istog vremena *Harleianus* 2480 (H). Ovi tekstovi dobrim dijelom se naslanjaju na izgubljeno arhetipsko izdanje *Codex Maguntinus* (M). Za pojedine dijelove *Panegirika* postoji jedan milanski palimpsest fragment od tri lista iz 7-8. stoljeća, koji je i pored svog skromnog obima bio često predmet interesiranja u pogledu poboljšanja teksta.¹⁰⁹

Poznata je situacija u pogledu sačuvanosti antičkih rukopisa. Mnoge bisere antičke književnosti pogodila je katastrofa uništenja. Objektivne okolnosti velike udaljenosti vremena njihovog nastanka i materijala na kojem su pisani mogu poslužiti kao objašnjenje za takvo stanje. Uzimajući u obzir tu činjenicu, sačuvani Plinijev opus dobija mnogo na svojoj vrijednosti. Čini nam se prihvatljivim mišljenje da su sačuvani oni antički spisi koji su u svoje vrijeme bili u širokoj upotrebi, pa je mnogobrojnost primjeraka pojedinih djela utjecala da se rijetki primjerci sačuvaju i dođu u naslijeđe moderne civilizacije.¹¹⁰

Plinijevo djelo je izvršilo veliki utjecaj na razvoj kasnije književnosti. Njegova pisma su imala ulogu embriona jedne nove književne vrste, pa su kao takva dobila mnogo oponašatelja. U Simahovim (Symmachus) i djelima Sidona Apolinarskog (Sidonius Apollinaris) vidljive su stiliske pozajmice iz Plinijevih pisama.¹¹¹ Prema ocjeni M. Manicija (M. Manitius), žar humanista u potrazi za antičkim rukopisima nije zaobišao Plinijeva pisma. Plinije nije mnogo čitan, ali se ne bi moglo reći da je bio nepoznat.¹¹² Uzajamni odnos Plinijevih pisama iz srednjovjekovlja, kao i epistolografije novog vremena, uvijek je aktuelan.

¹⁰⁸ Ibid., str. 453–454.

¹⁰⁹ Ibid., str. 454.

¹¹⁰ Stanojević, O. Gaius Noster... str. 181.

¹¹¹ Paulus Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, str. 455.

¹¹² Manitius, M. Geschichte der lateinische Literatur des Mittelalters. München, 1911, str. 754.

JAVNO PRAVO U PISMIMA PLINIJA MLAĐEG

O nekim pitanjima provincijske uprave prema Plinijevim pismima

Plinije Mlađi je obavljao niz javnih funkcija. Službenu karijeru počeo je s dužnošću vojnog tribuna pri trećoj galskoj legiji u Siriji, a zatim su uslijedile dužnosti kvestora, pučkog tribuna, pretora pa *praefectura aerari militaris*, *praefectura aerari Saturni*, konzula, *cura alvei Tiberis et riparum et cloacarum Urbis*.

Posljednja državnička dužnost koju je Plinije obavljao je funkcija carskog namjesnika u provinciji Bitiniji.¹¹³ Tako je imao priliku da se detaljno upozna sa složenim pitanjima funkcioniranja uprave u jednoj rimskoj provinciji. Ovaj kompleksni problem državno-pravne historije bio je predmet kritičke obrade od strane više romanista.¹¹⁴ Plinijeva pisma, a naročito njegova prepiska s carem Trajanom, pri razmatranju ovih pitanja pojavljuju se kao nezaobilazan izvorni materijal.

Prepiska s Trajanom (*Epistolarum ad Traianum imperatorem*) predstavlja desetku knjigu Plinijevih pisama i sadrži ukupno 123 pisma. U ovoj knjizi pisma su postavljena u jednom hronološkom redu i svako pismo upravnika provincije je u vezi s konkretnim carevim odgovorom. U njima se Plinije obraća caru da bi saznao njegova gledišta o novim problemima državničkog upravljanja (pismo 10, 96, 1), a Trajan odgovara jasno i jezgrovito, jednostavnim svakodnevnim jezikom.¹¹⁵ Naročita karakteristika ove prepiske se ogleda u tome da čitalac uvijek ima pred sobom pismeni odgovor na postavljeno pitanje i na taj

¹¹³ Paulus Realencyclopaedie der classischen Altertumwissenschaft, str. 439–440.

¹¹⁴ Mommsen, T., *The provinces of the Roman Empire*, Selections from *The History of Rome*, Volume 5, Book 8. Chicago, 1968; Gaudemet, J., *La juridiction provinciale d'après la correspondance entre Pline et Trajan*, *RIDA*, 1964, br. 11; Richardson, J., *Roman provincial administration*, reprinted by permission of Macmillan Education, Bristol, 1984.

¹¹⁵ Paretti, L., Brezzi, P., Petech, L., nav. djelo, str. 384.

način je u mogućnosti da saznaje reakcije i mišljenje partnera u dopisivanju. Time se omogućava jedan izuzetan doživljaj, kojeg je u antici pružala samo još prepiska Cicerona s M. Brutom.

Sve carske provincije stoje pod neposrednom kontrolom samog cara, koji je bio u funkciji njihovog prokonzula.¹¹⁶ Za poslove operativne uprave postavljao je u provincijama svoje činovnike na neodređeno vrijeme. Ovi su dobijali funkciju carskog legata. U ovisnosti o važnosti pojedinih provincija postavljani su ili od senatora konzularnog reda (*legati consulares*) ili od senatora pretorskog reda (*legati praetorii*).¹¹⁷

Upravnici provincija (*praeses*) bili su dužni da se u radu pridržavaju provincijskih zakona kao i zakona kojima je reguliran položaj provincijskih gradova i stanovnika.¹¹⁸ Pri polasku na dužnost u provinciju od cara su dobijali specijalne instrukcije. Oni su imali obavezu da u rješavanju svih pitanja koja bi se ispostavila kao nejasna ili do tada neregulirana potraže carsko mišljenje. Za tu praksu Plinijeva korespondencija s Trajanom, može se slobodno reći, predstavlja jedan album mogućih obrazaca u ponašanju provincijskih upravnika u obavljanju svojih funkcija. Činjenice izložene u ovoj prepisci mogu poslužiti za sticanje cjelovite slike i za druge provincije i uopće za izvođenje određenih principa opće državne uprave.

Provincija Bitinija se nalazila u sjeverozapadnoj Maloj Aziji uz obalu Mramornog i Crnog mora. Uz glavni grad Nikomediju bilo je razvijeno više gradskih centara kao što su Apameja, Prusa i Herakleja. Na Bitiniju se naslanjala obalska pokrajina Pont. Obje ove zemlje su prvobitno bile kraljevine, koje su nakon njihovog osvajanja od strane Pompeja (64/63. g. p. n. e.) spojene u jednu provinciju.¹¹⁹ Bitinija je, do postavljanja Plinija Mlađeg za njenog upravnika u svojstvu carskog legata, bila pod upravom senata. Njeno stanovništvo bilo je sklono nemirima i stalno neprijateljski raspoloženo prema rimskoj dominaciji. To je nagnalo cara da, u sporazumu sa senatom, u nju uputi čovjeka od povjerenja. Pri tome je na njega prenio široke nadležnosti. Zadatak upravnika bio je da izvrši reorganizaciju provincije.¹²⁰ U situaciji op-

¹¹⁶ Vilems, P. nav. djelo, str. 575.

¹¹⁷ Suet. Tib. 41, citirano prema Vilems, P., nav. djelo, str. 575; Tacit, Spis o životu i karakteru Julija Agrikole, str. 30.

¹¹⁸ Ulp. D. 49, 4, 1, 3–4; Cic., Verr., 2, 13, 32; Gai Inst., I, 185.

¹¹⁹ Maškin, N. A., nav. djelo, str. 238.

¹²⁰ Plinius Caecilius Secundus, Gaius: Epistolarum libri decem, Lateinisch-deutsch ed. H. Kasten, München und Zürich, 1984, str. 666.

ćeg nereda, zanemarivanja carskih odluka i naredbi, Pliniju nije bilo nimalo lako izvršiti Trajanove upute, odnosno, obnoviti red i mir.

Sa sigurnošću se može pretpostaviti da je Bitinija, nalazeći se na prelazu od Evrope prema Aziji, imala važan strategijski položaj u okviru ekspanzionističkih ciljeva Trajanove spoljne politike. Ima mišljenja da je Plinije sa svojim službenicima, pored ostalog, imao zadatak da izvrši ratne pripreme u provinciji kako bi olakšao Trajanov pohod u rat s Partima.¹²¹ Kao dokaz da su vojni ciljevi bili prvenstveni razlog postavljanja carskog namjesnika u Bitiniji ima se u vidu činjenica da se car na taj korak nije odlučio 103. i 104. g., kada je ova provincija za vrijeme prokonzulstva Julija Basa bila do temelja uzdrmana (pismo 4, 29; 6, 29, 10), već je to učinio 111. god. kada se približavalo ostvarenje njegovih ratnih ciljeva na istoku.

Plinijeva korespondencija predstavlja značajan izvor za pitanja upravljanja rimskim provincijama u klasičnom periodu. Prepiska pruža informacije o političkim, privrednim, pravnim, socijalnim i kulturnim odnosima jedne rimske provincije. U pismima nalazimo podatke o kontroli izvođenja javnih radova, finansijskoj kontroli gradskih uprava, položaju provincijskih skupština, načinu izbora lokalnih organa vlasti i o nizu drugih pitanja. O ovim problemima, između ostalih, govore sljedeća pisma: 8, 10, 17a, 18, 23, 24, 47, 48, 79, 80, 108, 109... Mi ćemo se u radu ograničiti samo na neka od ovih pitanja.

Jedna od čestih dužnosti provincijskih namjesnika bila je da vode brigu o pravilnom izvođenju javnih građevinskih radova u gradovima.

Nekoliko pisama iz Plinijeve prepiske s Trajanom govori o ovoj problematici (pisma 10, 23, 24, 37, 38, 39, 40, 98, 99).

Najprije ćemo analizirati pismo 10, 23 koje je Plinije uputio Trajanu 17. septembra 112. godine.¹²² Iz pisma saznajemo da stanovnici grada Pruse žele da preurede javno kupatilo (*balineum*). O njihovim zahtjevima Plinije izvještava sljedećim riječima: "Stanovnici grada Pruse, Gospodaru, imaju javno kupatilo, staro i prljavo, koje žele, uz tvoju dozvolu, da uredi. Ja mislim da je bolje da podignu novo i da je njihova molba potpuno opravdana, tako da možeš dozvoliti da to i urade." Kao moguće izvore sredstava za taj poduhvat on navodi nekoliko mogućnosti: "Novaca za građenje biće dovoljno, jednim dijelom

¹²¹ Cuntz, O., Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan, *Hermes – Zeitschrift für classische Philologie*, 1926, str. 202.

¹²² Sherwin-White, *The letters...*, str. 592.

od onog novca što sam već počeo da sakupljam od privatnika i od poreza, a, zatim, i stanovnici izražavaju spremnost da za građenje kupatila daju zajmove koje obično daju trgovcima uljem. Uostalom, to zahtijeva i dostojanstvo samoga grada i sjaj tvoje vladavine.” U odgovoru na pismo Trajan odobrava projekat pod uslovom da se stanovnicima ne nameće novi porez i da se vodi stroga kontrola namjenskog trošenja sredstava.

Ovo pismo nam daje sliku karaktera carske vlasti prema gradovima. Carevi su, u želji da se ne zamjere građanstvu u provincijama, nerado posezali za uvođenjem novih doprinosa i pored ogromnih zadataka koji su se postavljali pred samu vlast. Prema nekim mišljenjima, ovakvo ponašanje je najvjerojatnije ostatak uvriježenog shvatanja, da je krajnji cilj državne uprave unapređenje lokalnih zajednica i po cijenu slabljenja centralne državne vlasti.¹²³ Međutim, ovo je privid koji se dobija na prvi pogled. Dublje razloge ovakvog postupanja treba vidjeti u činjenici da je svaka ekspanzionistički orijentirana politika spremna mirnim putem stjecati uporišta za utjecaj i moć. Rimska politika je znala svoje konkretne interese vješto prilagoditi i uklopiti u specifičnosti lokalnih tradicija.

Za problem izvođenja građevinskih radova značajno je i pismo 10, 39 od 3. januara 113. godine. U njemu Plinije navodi da građani Nikomedije žele nakon niza neuspjelih pokušaja da dovrše izgradnju vodovoda (*aquae ductus*), tako prijeko potrebnog da bi došli do čiste i zdrave vode. Delikatnost pozicije provincijskog namjesnika ogleda se u tome da su se pred njega postavljala raznorodna pitanja. On se susretao s tehničkim problemima vezanim za podizanja građevina kao i s pitanjima načina njihovog financiranja. Tako iz pisma saznajemo da građani Nikeje grade pozorište (*theatrum*) već duži niz godina i da su pri tome potrošili znatna finansijska sredstva, a završetku gradnje se još ne nazire kraj. Plinije o tome izvještava na sljedeći način: “Pozorište u Nikeji, Gospodaru, najvećim delom je već izgrađeno, ali ipak nije dovršeno, a progutalo je – kako mi kažu – više od deset miliona sesteraca – samo ja još nisam pregledao račune. Plašim se da je to možda uzalud rađeno.” U isto vrijeme Nikomedjani podižu sportsko vježbalište (*gymnasium*) i susreću se sa sličnim problemima, dok stanovnici Klaudiopolisa grade javno kupatilo. Ovo je vrijeme kada je izgradnja komunalnih objekata bila odgovor na sve veće zahtjeve građana, koji su se nadmetali sa stanovnicima drugih gradova.¹²⁴

¹²³ Grimal, P., Rimska civilizacija, prijevod M. Garašanin, Beograd, 1968, str. 153.

¹²⁴ Sherwin-White, A. N., The letters..., str. 616–621.

Izražene težnje za uspješnim rješavanjem komunalnih pitanja ukazuju na visok civilizacijski nivo stanovništva spomenutih gradova. Glavni problem koji najviše interesira Plinija, i zbog kojeg on tako detaljno obavještava Trajana, predstavlja pitanje financiranja tih zamašnih poduhvata.

To potvrđuju Plinijeve riječi iz citiranog pisma: “A budući da se plašim da se tamo javna sredstva ne troše celishodno....” Reklo bi se da je Plinije neprestano težio da udovolji željama građana, što je težnja svakog državnog službenika.

U Trajanovom odgovoru na postavljene upite iz ovog Plinijevog pisma uviđaju se elementi njegove dosta elastične državne politike. Ni u jednom odgovoru Trajan nije isključiv u postavljanju rješenja, naprotiv, kao iskusan državnik daje okvir za donošenje najpovoljnijih odluka. On odgovara i daje upute na sljedeći način: “Ono što treba da se uradi sa nedovršenim pozorištem čija je gradnja počela u Nikeji, najbolje ćeš proceniti i odlučiti na licu mesta. Meni će biti dovoljno da me izvestiš o tome kakvo si rešenje doneo.” Trajan je polazio od stava da su ljudi važniji od institucija. Nerado i rijetko je donosio nagle “odluke odozgo” izbjegavajući da stvara precedente, koji bi kasnije kao teret mogli djelovati na život. Kako vidimo iz citiranog pisma, tražio je da se pri donošenju odluke brižljivo ispita svaki pojedini slučaj, odmjere sve okolnosti za i protiv, i da se prvenstveno imaju u vidu eventualne posljedice na sveukupnost odnosa u jednoj sredini.

Iz Trajanovih odgovora možemo uočiti karakter odnosa centralne vlasti, njenih izvršilaca na terenu i lokalnih organa. Kao što se iz pisma vidi, inicijativu za podizanje komunalnih objekata obično je davalo lokalno stanovništvo. Gradski senat je donosio odluke o podizanju javnih građevina i izvoru sredstava za te aktivnosti.¹²⁵ Međutim, u Plinijevo vrijeme gradski magistrati i senat su postupno podvrgnuti generalnom nadzoru provincijskih namjesnika.¹²⁶ Iz pisama se nameće pretpostavka da su konačnu riječ u ovim pitanjima ipak imali car i uz njegovu saglasnost upravnik provincije. Trajan se zalaže za umjerenost u pogledu postavljanja zahtjeva za izgradnju pojedinih objekata i to u prvom redu u skladu s raspoloživim finansijskim sredstvima. Pri tome traži izvještavanje o donijetim odlukama, vjerovatno imajući u vidu da su ovo veoma osjetljiva pitanja, i da lako mogu izroditi neželjena i opasna nezadovoljstva lokalnog stanovništva. O kontinuitetu politike carskog nadzora izvođenja velikih građevinskih radova u provincijama svjedoče epistole cara

¹²⁵ Lex coloniae Genetivae Iuliae sive Ursonensis, 98–100.

¹²⁶ Ulp. D. 22, 1, 33.

Hadrijana,¹²⁷ kao i konstitucije careva iz postklasičnog perioda (C. 8, 10, 12, 1a; 8, 10, 12, 2–2a; 8, 10, 12, 4).

Također značajni poslovi s kojima se susretao Plinije kao upravnik provincije Bitinije ogleдали su se u kontroli načina prikupljanja poreza, vanrednih dažbina i drugih izvora prihoda. Dosta je bio širok krug poslova u financijskom upravljanju provincijama i njihovim gradovima. Oni su se kretali od revidiranja gradskih računa, kontrole troškova i dugova do osiguranja pravilne raspodjele financijskih tereta.

Nekoliko pisama iz njegove prepiske s Trajanom odnosi se na ova pitanja, a naročito se ističu sljedeća pisma: 10, 17a, 18, 43, 47, 48, 54, 55.

Iz pisma 10, 17a saznajemo da se Plinije već na početku službovanja u provinciji susreo s nesređenim financijama. To se vidi iz sljedećih riječi: “Sada ispitujem finansijsko stanje Pruse, izdatke, prihode i dugove, i što temeljnije pregledam njihove račune, sve više nalazim da je kontrola neophodna. Velike sume novca nalaze se iz različitih razloga u rukama privatnika, drugi iznosi su, opet, pravdani nezakonitim troškovima. O tome ti pišem, Gospodaru, odmah posle mog dolaska ovamo.” Trajan je bio uvjeren da podaci s kojima on raspolaže ne odgovaraju stvarnoj situaciji i da je zbog toga neophodno kao prvu mjeru u sređivanju stanja poduzeti rigoroznu kontrolu financijskog poslovanja provincije.¹²⁸

Pisma 10, 47 i 48 iz 113. godine ukazuju na teškoće u prikupljanju prihoda državne blagajne od njenih dužnika. Ova pisma se uzimaju i kao dokaz da je disciplina poreskih obveznika bila na niskom nivou. Obavljajući redovnu kontrolu obaveza dužnika državne blagajne u Apameji, Plinije je saznao da tako nešto od strane rimskih prokonzula, koji su ranije upravljali Apamejom, nije bilo prakticirano. Iako se stanovnici nisu protivili da Plinije izvrši kontrolu, za njega dodatnu teškoću predstavlja poseban status ovog grada o čemu nas izvještava na sljedeći način: “Oni su, takođe, imali privilegije i od davnina utvrđen običaj da na svoj način upravljaju državom.” Unutar provincija na koje se protezao imperij provincijskog namjesnika kolonije su imale određene privilegije.¹²⁹ U citiranom pismu imamo jedan takav slučaj gdje se stanovnici Apameje pozivaju na ranije dodijeljene privilegije. Ne znajući kako da postupi

¹²⁷ FIRA, Pars prima, str. 432–433.

¹²⁸ Glautier, M. W. E., A study in the development of accounting, *RIDA*, 1972, str. 314; Gaudemet, J., *La juridiction provinciale...*, str. 345–347.

¹²⁹ Jones, A. N. M., *Rome and the Provincial cities*, *Tijdschrift*, 1971, br. 4, str. 538.

Plinije traži uputu od cara: “Molim te da me obavestiš čega se po tvom mišljenju moram pridržavati. Bojim se da ne izgleda da sam prevazišao svoju nadležnost ili da nisam ispunio svoju dužnost.” Trajanov odgovor pokazuje koliko je njemu bilo stalo do ovih pitanja, jer daje odobrenje Pliniju da pregled izvrši na osnovu njegovog izričitog naloga, ali da pri tome bude oprezan da ne povrijedi stečene privilegije.

I ovo pismo je svjedočanstvo postojanja proturječnosti u vođenju rimske politike. Uočava se stalna težnja uvođenja sve većih nameta provincijama uz istovremeno nastojanje zadržavanja autonomnosti lokalnih zajednica. Plinijevo vrijeme karakterizira rastuća ekonomska moć provincija unutar carstva. Većina provincija je raznim načinima proširivanja obradivog zemljišta uspjela da dostigne takav nivo poljoprivredne proizvodnje koji im je omogućavao samostalno zadovoljenje vlastitih potreba.¹³⁰ Lucije Junije Moderat Kolumela je konstatirao uzroke opadanja italske privrede nasuprot sve samostalnijoj i intenzivnijoj produkciji provincija.¹³¹ Negativne tendencije preraspodjele ekonomske moći Rim je izravnavao uvođenjem finansijskih obaveza provincijama. Veliki broj Plinijevih pisama posvećen pitanjima reguliranja odnosa državne blagajne i poreskih obveznika pokazuje da je ova oblast činila jezgro u odnosima na relaciji između centra i provincija.

U cjelokupnoj upravi provincijama zapaženo mjesto su našle provincijske skupštine (*concilia provinciae*).¹³² Njih su sačinjavali izborni predstavnici provincijskih gradova. Skupštinama je predsjedavao *sacerdos* ili *flamen provinciae* kao svećenik imperatorskog kulta.¹³³ Pretpostavlja se da je predsjedavajućeg postavljao upravnik provincije iz kruga najuglednijih ličnosti.¹³⁴ U nadležnosti skupština bio je čitav niz funkcija kao npr. nadzor nad upravom provincijske blagajne, određivanje kulta, donošenje odluka o podizanju statua zaslužnim građanima.

Provincijske skupštine su bile nadležne i za davanje ocjene o radu provincijskih namjesnika. Upravo jednu takvu situaciju imamo izloženu u pismu 3, 4 iz 99. godine. Iz njega saznajemo da su izaslanici, koje je vjerovatno izabrala skupština provincije Betike, došli u Rim da ulože tužbu protiv Cecilija Klasika, čovjeka koji je u njihovoj provinciji za posljednju godinu dana vršio dužnost

¹³⁰ De Martino, F. *Storia economica di Roma antica...*, str. 453.

¹³¹ Columella, *De re rustica*, VI, 1.

¹³² Tacit, *Anali*, I, 78.

¹³³ Tacit, *Anali*, I, 57.

¹³⁴ Vilems, P., nav. djelo, str. 579–582.

prokonzula. Izvještavajući o velikom sudskom procesu, Plinije, između ostalog, kaže: “U tom trenutku stigli su izaslanici iz provincije Betike, koji su došli da ulože tužbu protiv svog posljednjeg prokonzula, Cecilija Klasika, tražeći od senata da mene odredi za njegovog advokata.” Imenovanje izaslanika, može se pretpostaviti, uslijedilo bi poslije donošenja negativne ocjene provincijske skupštine o financijskim efektima u radu provincijskih namjesnika. Davanje takve ocjene i upućivanje delegacija centralnim organima vlasti bili su važni instrumenti kontrole rada provincijskih namjesnika.¹³⁵ Mnoge upravničke provincije je pomisao na štetne posljedice negativnih zaključaka provincijskih skupština na njihovu buduću državničku karijeru činila opreznim u rješavanju gorućih problema društvene sredine u kojoj su djelovali. Sasvim je sigurno da je to bila čvrsta brana protiv zloupotrebe vlasti u provincijama.

Inače praksa zloupotreba ovlasti provincijskih namjesnika bila je veoma česta. Uprava provincijom je bila unosna funkcija, na kojoj su mnogi Rimljani uspijevali da se obogate i da nadoknade izdatke koje su imali za pridobijanje glasača i javnog mnijenja. O primjerima čestih zloupotreba javnih kompetencija dovoljno govore procesi protiv Vera (Cic. *In Verr.* 2, 3, 77, 82) kao i sama njegova biografija. Plinijeva prepiska predstavlja značajno svjedočanstvo o zloupotrebama rimskih činovnika u provincijama (pismo 2, 11; 4, 9...). Razne slučajeve zloupotreba provincijskih namjesnika možemo naći i u Tacitovim *Analima* (3, 38; 3, 66; 13, 52; 14, 18...).

U bogati mozaik pitanja provincijske uprave ulazi i pitanje položaja gradova. Pojedini gradovi u provincijama su imali različite statuse.¹³⁶ U historiji rimske države karakteristična je pojava da se gradovima daje veliki stepen autonomnosti. U Italiji su postojale kolonije rimskih građana i latinskih saveznika, saveznički gradovi čiji je položaj uređen ugovorima s Rimom i gradovi nazvani *municipia*, čiji stanovnici su dobili sva prava rimskog građanstva.¹³⁷

Gradovi u provincijama bili su ili rimske kolonije ili latinski gradovi (*oppida latina*), a u najnepovoljnijem položaju su bili oni sa statusom peregrinskih gradova. Veliki broj rimskih kolonija osnovan je s prvenstvenom namjerom da se u njima nasele isluženi vojnici.¹³⁸ Broj rimskih općina u provincijama naglo je rastao. Autohtona struktura kolonija, *municipija* i peregrinskih za-

¹³⁵ Ulp. D. 49, 1, 1.

¹³⁶ Richardson, J., nav. djelo, str. 49.

¹³⁷ Ibid., str. 51.

¹³⁸ Smodlaka-Kotur A., Pravni položaj i pravne ustanove Salone..., str. 15.

jednica bila je pogodna za presađivanje rimskih političkih, upravnih i drugih modela društvenog organiziranja.

U Plinijevom pismu 8, 24 iz 104. godine nalazimo podatke koji ilustriraju zanimljivosti u odnosima centralne vlasti i provincijskih gradova. Iz ovog Plinijevog pisma, upućenog njegovom prijatelju Maksimu, saznajemo da je ovog Trajan poslao u Ahaju da se tamo angažira na uređenju statusa slobodnih gradova.

Od Trajanovog vremena može se zapaziti sve veće miješanje centralne administracije u uređenje savezničkih ili slobodnih gradova naročito isprovocirano nepovoljnim društvenim kretanjima u pojedinim provincijama.¹³⁹ U takvim situacijama je car, kao što se iz ovog pisma vidi, davao jednom svom emisaru vrhovni nadzor nad administrativnom upravom svih gradova dotične provincije, dajući mu pri tome dovoljno ovlaštenja za provođenje njegovih naloga.¹⁴⁰ Koliki značaj tim poslovima pridaje Plinije, vidi se iz njegovih riječi upućenih prijatelju Maksimu: "Pomisli da si poslat u provinciju Ahaju, u središte i u samo srce one Grčke u kojoj se, kažu, pojavila prva kultura, književnost, pa čak i obdelavanje zemlje; da si poslat da bi sredio prilike slobodnih država i gradova, dakle, da si došao među ljude koji su u najvećoj mjeri ljudi i koji su ovu prirodnu prednost stekli hrabrošću, vrlinama, zaslugama, prijateljstvom, naposletku i zakonima i religijom." Praksa upućivanja posebnih emisara je rezultat sve izraženijih potreba za što većom centralizacijom državne uprave.¹⁴¹ I pored ovog načelnog opredjeljenja ka centralizaciji, iz Plinijevih pisama zapazimo da njegova primjena u praksi nije išla pravolinijski. Naprotiv, može se uočiti težnja da se specifičnosti svake sredine u izvjesnom stepenu uvažavaju. To smo već ranije vidjeli u pismima 10, 47 i 48 razmatrajući statusne osobenosti grada Apameje.

Pismo 10, 92 posvećeno problematici osnivanja udruženja za nas je interesantno jer iz njega saznajemo o posebnom statusu grada Amisa. U pismu Plinije za grad Amis upotrebljava izraz *civitas libera et foederata*. Po njegovom mišljenju, grad je imao privilegiju koja se ogledala u određenoj autonomiji u primjeni vlastitih propisa. Stanovnici tog grada su postavili zahtjev za osnivanje kase siromašnih (*eranus*). O tome Plinije izvještava sljedećim riječima: "S ovim pismom ja ti šaljem molbu onih koji imaju veze sa kasom siromašnih da bi ti,

¹³⁹ Ibid., str. 194.

¹⁴⁰ S. 7, 46, 2.

¹⁴¹ Schönbauer, E., Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht. ZSS, 1937, god. 57, br. 1, str. 348.

Gospodaru, mogao odlučiti da li ova molba treba da bude usvojena ili odbačena.” Trajan u odgovoru uvažava autonomiju koju je grad dobio formalnim ugovorom i dopušta osnivanje kase uz naznaku da se njeni prihodi ne smiju koristiti za druge, nezakonite svrhe. Istovremeno to pravo odriče gradovima koji stoje neposredno pod carskim zakonodavstvom i upravom provincijskih namjesnika.

Kao što vidimo, Plinije smatra da Amis ima status *civitas libera et foederata*. U ovoj kovanici ima izvjesnih proturječnosti. Libertas je u principu uglavnom označavala slobodu gradova od intervencije namjesnika u lokalnoj administraciji i jurisdikciji. U pojedinim slučajevima može se govoriti i o izvjesnom stepenu lokalne zakonodavne aktivnosti.¹⁴² Oslobođanje od plaćanja poreza zavisilo je od odvojenog davanja posebnih imuniteta. To je inače vrlo rijetko prakticirano.

Civitas foederata bili su oni gradovi, koji su u pretprovincijskoj fazi rimske ekspanzije sklapali formalni ugovor o udruživanju sa Rimom, koji je rimskoj kontroli podređivao samo njihovu spoljnu politiku.¹⁴³ Prema tome može se reći da je u pojmu *foederata, libertas* već sadržana, pa je zbog toga neuobičajena kovanica *civitas libera et foederata* koju je Plinije upotrijebio. Grad Amis posebni status nije dobio od Trajana. Još ga Plinije Stariji u svom djelu *Naturalis historia* označava kao *civitas libera* (Plin. NH 6.7). Vjerovatno je u međuvremenu Amis promijenio status za vrijeme dinastije Flavijevaca, pa je Trajan ponovo potvrdio njegovu *libertas* s nominalnom titulom *foedusa*.¹⁴⁴

Kao što vidimo, uz izražene tendencije centralizacije rimska vlast je istovremeno vodila dosta elastičnu politiku u odnosu na lokalne zajednice, u ovisnosti od političkih prilika koje su vladale njima. Posebno je, kao što smo iz citiranog pisma vidjeli, liberalna politika bila prema gradovima koji su na osnovu ugovora o savezu postali savezni dio moćne imperije.

Komunalna uprava gradova u rimskim provincijama bila je najčešće regulirana specijalnim zakonima za pojedine gradove. Tim zakonima su detaljno regulirana pitanja organiziranja gradskih ustanova, narodnih skupština, senata, magistrata, njihovih ovlaštenja, kao i uslovi za izbor u pojedina zvanja. Podatke o načinu upravljanja gradovima, uz niz konkretnih činjenica koje se

¹⁴² Smoldaka-Kotur A., Pravni položaj i pravne ustanove Salone..., str. 18.

¹⁴³ Suet. Aug. 47, citirano prema Sherwin-White, A. N., The letters..., str. 688.

¹⁴⁴ Sherwin-White, A. N., The letters..., str. 688.

pojavljaju u svakodnevnoj praksi, nalazimo u nekoliko Plinijevih pisama (1, 19; 4, 1; 10, 79, 80, 108, 109, 114, 115).

Pisma 10, 79 i 80 iz 113. godine svjedoče da je organizacija gradova u provinciji Bitiniji bila regulirana *Lex Pompeia municipalis Bitthyniae data*. Samo ime govori da je to originalno bila uredba izdata od Pompeja 52. g. p. n. e., zasnovana na njegovom imperiju po *Lex Mamilia*.¹⁴⁵ Pompej je poslije trećeg rata a Mitridatom 64/63. f. p. n. e. donio propise kojima je regulirao unutrašnju organizaciju u azijskim zemljama. On je reorganizirao bivša kraljevstva Bitiniju i Pont u rimsku provinciju i uredio status njihovih općina.¹⁴⁶ Te odluke su ostale važiti i u carsko vrijeme pod popularnim nazivom *Lex Pompeia*. Ovim propisima Pompej je uveo rimske ideje u lokalnu upravu provincija, posebno u organizaciju lokalnih vijeća, uslove za obnašanje magistratura i uređenje cenzusa. Promjene su išle u korist oligarhije imućnih. Sve je manji uticaj naroda na rješavanje pitanja gradske uprave, a vlast se koncentrira u rukama lokalne aristokratije. Ovaj Pompejev zakon su pojedini pisci, kao Gaj (Inst. I,193), nazivali i *Lex Bythinorum*.

Plinijeva pisma više puta spominju ovaj zakon. U njima nalazimo informacije o njegovoj sudbini u Plinijevo vrijeme. Tako u pismu 10,115, koje govori o izboru poslanika u skupštinu Nikomedije, saznajemo o teškoćama u primjeni ovog zakona i derogiranju pojedinih rješenja u praksi, ali isto tako o uporonom nastojanju carske vlasti da zaštiti autoritet tog zakona insistiranjem na njegovoj primjeni. I pored toleriranja dugotrajne prakse suprotne zakonu, car Trajan u spomenutom pismu u pogledu primjene ovog propisa kaže: "(...) ali ubuduće se Pompejev zakon mora poštovati."

Iz pisama 10, 79 i 80 saznajemo da je ovaj zakon regulirao uslove za izbor u zvanje određene gradske službe kao i za ulazak u gradski senat. Inače, komunalnu upravu gradova su sačinjavali: skupština, senat i magistrati. Da bi neko imao pravo pristupa i izbora u ove organe, morao je ispunjavati određene uslove, pored ostalog, da je ingenuus, da nije infaman i da ima potrebne godine starosti (*Lex Municipii Salpensani XXI i Lex Municipii Malacitani LI* iz 82 i 84. godine)¹⁴⁷. Rimski *honorium dekurionatus*, koji je uveden u Bitiniji poslije Pompeja (pismo 10,113), jasno je isključivao lica bez imovine. U pogledu starosnog kriterijuma, kao što vidimo iz pisma, pojavljivala su se različita

¹⁴⁵ Wenger, L., nav. djelo, str. 395 i 411.

¹⁴⁶ Maškin, N. A. nav. djelo, str. 238.

¹⁴⁷ FIRA, Pars prima, str. 204 i 209.

rješenja u praksi, što je stvaralo nedoumice o mogućem načinu ponašanja. Pompejev zakon za Bitiniju je određivao da je životna dob od trideset godina bitan uslov da bi neko mogao obavljati gradsku službu ili da bi postao član gradskog senata poslije obavljanja tih funkcija. Sadržinu zakona Plinije tumači na sljedeći način: “Gospodaru, Pompejovim zakonom, koji je bio donet za Bitiniju, određeno je da niko ne može obavljati neku gradsku službu ili biti član senata ako nema trideset godina. Taj isti zakon propisuje da svi bivši magistrati postanu senatori.” Međutim, ta materija je kasnije drugačije regulirana ublažavanjem kriterija određenjem da je dobna granica za obavljanje nižih službi 25 godina (pismo 10, 79).

Plinije se našao pred dilemom, da li onaj ko je obavljao funkciju u gradskim službama mlađi od trideset godina može poslije toga biti primljen u senat i da li neke osobe mogu biti primljene u senat iako nisu obavljale gradske službe, jer im to broj godina nije dozvoljavao. Upitan od strane cenzora za mišljenje, Plinije u pismu 10, 79 kaže sljedeće: “(...) ja sam im odgovorio da bi po mom mišljenju bilo u skladu, kako sa Augustovim ediktom tako i sa Pompejovim zakonom, da svako ko je službu obavljao mlađi od trideset godina bude primljen u senat, jer vidim da edikt dozvoljava da se neko u gradsku službu primi pre starosti od trideset godina, a zakon određuje da bivši magistrati postanu senatori.”

U pogledu mogućnosti da neko lice uđe u senat, iako nije obavljalo neku funkciju u gradskim službama, Plinije izražava sumnju i zbog toga traži mišljenje cara. U odgovoru na Plinijevo pismo Trajan se oglasio tumačenjem spomenutih propisa, posebno edikta božanskog Augusta¹⁴⁸ koji je snizio starosnu granicu za izbor u gradski senat u svim provincijama, time što je ustanovio rimsko kvestorstvo na 25 godina (*Edicta Augusti ad Cyrenenses I*). Trajan je u pismu 10, 80, kao i obično, izrazio svoje mišljenje: “Ali ja mislim da niko ispod trideset godina, koji nije bio u službi, ne može biti izabran u senat, nigde i ni na kom mestu, samo zbog toga što je dostigao granicu i godine izbornosti.”

¹⁴⁸ Ovdje se, naime, radi o pet Augustovskih edikata koje je on u vremenu od 7. do 14. god. P. N. E. Izdao sa sjevernoafrički grad Kirenu. Edikti sadrže značajne podatke za pitanja gradske i provincijske uprave, kao i za organizaciju sudskog postupka. Pronalazak ovih edikata unio je veliki zaokret u shvatanja o provincijskom porotnom sistemu. Duo vremena vladajuće mišljenje, čiji je glavni zastupnik bio Mommsen, smatralo je da u provincijama nije egzistirao porotnički sistem. S pronalaskom ovih edikata 1926. godine, od strane italijanskog profesora Gašpara Oliverija, imamo čvrst dokaz da je u provincijama taj sistem ipak postojao. Vidi o tome šire kod Premierstein, A., *Die fünf neugefundene Edikte des Augustus aus Kyrene*, ZSS, 1928, god. 48, br. 1, str. 419–531; Charbonel N., *L'inscription de Kyme et les pouvoirs d'Auguste*, RIDA, 1979, str. 177–225.

Ove starosne granice su kasnije prihvaćene kao opšte pravilo za municipalne službe (Pap. D. 50, 2, 6, 1; Call. D. 50, 2, 11). Vjerovatno su tadašnji uslovi u Bitiniji učinili nužnim snižavanje starosne granice da bi se popunila gradska vijeća. Mladi su često dobijali položaj dekuriona mnogo prije legalne starosne granice kao izraz priznanja za određene zasluge.

U pogledu imovinskog cenzusa kao uslova za obavljanje ovih službi, možemo reći da on nije bio postavljen kao neki čvrsti uslov, ali se ipak tražila određena garancija da će te službe biti nesmetano vršene (Call. D. 50, 4, 14, 3). U *Lex coloniae Ceneticivae Iuliae Ursonensis* iz 44. g. p. n. e.¹⁴⁹ nalazimo interesantan podatak interesantan način rješavanja pitanja potrebnog imovinskog cenzusa za obavljanje gradskih službi. Zakon određuje da niko ne može postati dekurion u koloniji ukoliko nema kuću koja bi u narednih pet godina mogla biti uzeta u zalog (*unde pignus eius quot satis capi possit*).¹⁵⁰ Uzimalo se da sigurnost za obnavljanje ovih funkcija postoji, što je bilo jedna izvedena vrsta imovinskog cenzusa, ako kandidat posjeduje imovinu u vrijednosti od 100.000 sestercija (pismo 1, 19, 2; Paul. D. 50, 1, 21, 4).

Izbori za gradska vijeća su u provincijskim gradovima bili važni događaji. Građani su se interesirali za poslove upravljanja gradom, a da bi na to imali više uticaja razvijali su jaku izbornu borbu kako bi se domogli magistratskih položaja.¹⁵¹ Bogati građani, da bi stekli razne počasti i zvanja, davali su velike novčane svote za uljepšavanje grada i za zabavu mjesnog stanovništva. Ovakva praksa je vladala u prvom vijeku carstva, ali već od vladavine Trajana i na ovom polju nastaju stanovite izmjene.

Pisma 10, 112 i 113 ukazuju na činjenicu da gradske službe nisu više privlačne kao ranije. U njima se kao glavni problem pojavljuje obaveza lica, koja su bila izabrana za dekurione, na, kako Plinije kaže, *dare pecuniam*. Pompejev zakon ovu obavezu nije predviđao. Kao što obično biva, ova normativna rješenja život je u dobroj mjeri derogirao. U početku je samo iznimno za prekobrojne dekurione, izabrane na osnovu posebne carske dozvole, bilo nužno da polože imovinu u iznosu od dvije hiljade denarija. Ubrzo su izuzetna ponašanja postala pravilom, time što je raniji prokonzul Anicije Maksim uveo pravilo da osobe izabrane od cenzora u gradske skupštine, imaju uvijek plaćati određenu fiksnu sumu, različito određenu za pojedine gradove. U pismu 10, 112 Plinije

¹⁴⁹ FIRA, Pars prima, str. 178.

¹⁵⁰ FIRA, Pars prima, str. 186.

¹⁵¹ Richardson, J., nav. djelo, str. 50.

o toj pojavi izvještava na sljedeći način: “Ali u nekim gradovima, gdje je imenovano više osoba od zakonskog broja u skupštinu po tvojoj posebnoj dozvoli, takva lica su plaćala taksu od jedne do dvije hiljade denarija.” Uvođenje ovih obaveza za lokalne funkcionere je u principatu bilo normalna pojava. To je bio jedan od značajnih prihoda gradske blagajne potrebnih za financiranje uspješnog zadovoljavanja svih većih komunalnih potreba. Da bi se izbjegla različita rješenja, Plinije, kao i obično, traži od vladara da za sve buduće situacije donese odluku koja bi imala univerzalnu primjenu. Izbijanje ovih problema na vidjelo posljedica je činjenice da su poslovi upravljanja gradovima bili sve teži i skupčani s velikim izdacima.

I sam odgovor cara Trajana ukazuje na težinu problema. On se nalazi u nedoumici kako da riješi nastalu situaciju. U pismu 10, 113 on, između ostalog, kaže: “Meni je potpuno nemoguće da dam jedno osnovno rješenje i opšte pravilo da li svako ko bude određen za člana gradskog vijeća u svakom gradu Bitinije treba da plati ili da ne plati ulaznu taksu. Ali uvijek je najsigurnije da se zadrže zakoni svakog grada.” Kao što vidimo Trajan nije pristalica da se ovo pitanje riješi na jedinstven način.

Problematiku iznesenu u ovim pismima treba posmatrati u sklopu saznanja da su municipalni službenici bili odgovorni za funkcije upravljanja novcem i da su snosili posljedice ukoliko bi nastala šteta za zajednicu. Tako propis koji se odnosi na koloniju Ursonu sadrži pravilo po kojem duoviri, edili i kvestori moraju položiti garancije da će biti sačuvana gradska imovina.¹⁵² Odgovornost ovih lica za štetu koju bi nanijela gradskoj zajednici je išla tako daleko da se ustanovljavala i solidarna odgovornost njihovog patera (Paul. D. 50, 8, 7).

Kao što smo već istakli, iz Plinijeve prepiske uočavamo raznolikost i složenost poslova u upravljanju carskim provincijama. Vladari su pokazivali stalan interes za stanje u provincijama. Razmjena informacija između provincija i centralne vlasti bila je intenzivna. U procesu upravljanja provincijama najslikovitije dolazi do izražaja odnos centralne vlasti, njenih izvršilaca na terenu i lokalnih organa. Provincijske skupštine procjenjuju lokalne potrebe za izgradnju objekata od zajedničkog interesa. Pretpostavlja se da su one donosile odluke o započinjanju gradnje i iznalazile izvore sredstava za njihovo financiranje. Provincijske skupštine, s ovlaštenjima da daju ocjenu rada provincijskih namjesnika, predstavljaju značajnu branu protiv zloupotreba ovih funkcionera. Neki slučajevi pokazuju da su one, ukoliko bi se stekli uslovi, pokretale sudski

¹⁵² FIRA, Pars prima, str. 183.

postupak protiv namjesnika. U uređenju provincijskih gradova slijede se neki modeli iz rimske prakse, kao npr. *cursus honorum*. Općinske funkcije su bile dostupne samo imućnim građanima. Plinijevo vrijeme je početak carstva u kojem se još uvijek poštuju zakoni iz doba republike, kao npr. *Lex Pompeia*. Popunjavanje pravnih praznina i stvaranje novih rješenja carska vlast postiže koristeći se analogijom kao i važećim običajima. Kroz neposrednu praksu upravljanja provincijama dolazi se do rješenja koja nisu utemeljena u carskim konstitucijama. Konzistentan sistem normativnih rješenja datih u carskim konstitucijama će izgraditi tek carevi iz perioda dominata.

Senat i magistrature u imperijalnoj strukturi vlasti antičke rimske države u periodu principata

Općepoznata je činjenica da principat predstavlja državno uređenje na prelazu iz republikanskog oblika vladanja ka otvorenoj samovladavini imperatora. Zahvaljujući vještoj politici prvog princepsa Augusta, republikanski organi vlasti su zadržani uz istovremeno postupno marginaliziranje njihove pozicije i utjecaja na stvarni život rimske antičke države. U tom pogledu naročito je interesantno posmatrati poziciju senata i magistratskih službi. Ovaj problem pokušat ćemo djelimično rasvijetliti na temelju informacija koje nam pružaju pisma Plinija Mlađeg. U većem broju pisama nalazimo podatke o sastavu, djelatnosti, političkom utjecaju, načinu biranja i funkcioniranja ovih organa vlasti.

Senat predstavlja najatraktivniju instituciju rimskog političkog života kroz cjelokupnu povijest ove države. U pismima 7, 29 i 8, 6 možemo naći podatke o načinu sticanja senatorskog zvanja. Poznato je, naime, da je redovan put za ulazak u senatorski krug bilo obnašanje pojedinih magistratura, počev od kvesture, a svakoj od tih magistratskih funkcija kasnije je pripadao odgovarajući senatorski rang. Ova praksa je u Plinijevo vrijeme sve više napušтана, a nju je potiskivao upis u određeni red senatora, i onda kada upisani nisu ranije obnašali konkretne magistrature (*ad lectio, ornamenta*). U početku je *ad lectio* pripadalo senatu, a od vremena Domicijana ono pripada isključivo caru. U Plinijevom pismu 8, 6 upućenom Juniju Montanu (M. Antonius Pallas) upravo imamo situaciju davanja jedne takve *ad lectio*. Tu se radi o izvjesnom Palantu, građaninu kojem senat dodjeljuje *ad lectio inter praetorius* (Tacit, *Anali* 13, 14; 14, 65) kao jedan visoki senatorski rang, a uz to on dobija i senatorsko zvanje.

Plinije je ovo zapazio iz natpisa s jednog spomenika koji je glasio: “*huic senatus ob fidem pietatemque erga patronos ornamenta praetoria decrevit et sestertium centiens quinquagens, cuius honore contentus fuit.*”¹⁵³

U ovo vrijeme car je sve više imao utjecaja na izbor pojedinih osoba u senatorsko zvanje. Naročito je bilo efikasno njegovo ovlaštenje da vrši noveliranje senatskih lista. Inače, ove liste su svakih pet godina obnavljane (Tacit, *Anali* 4, 42). Nove liste preuzimale su, prije svega, one osobe koje su u međuvremenu obnašale pojedine službe koje su im omogućavale da se na njima pojave (pismo 10, 79). Međutim, princeps je strogo vodio računa o sastavu senata. Bio je ovlašten da briše pojedince sa senatskih lista ukoliko su oni izgubili potrebne kvalifikacije, kao npr. ako nisu više posjedovali potrebni imovinski cenzus, ili su bili osuđeni zbog zločina koji su imali za posljedicu isključenje iz senata (Tacit, *Anali* 4, 42). Noveliranje senatorskih lista je, vjerovatno, posljedica primjene ciklusa koji važe i za cenzorske propise. Na čelu ove liste uvijek se nalazilo ime princepsa koji je imao zvanje *princeps senatus*, a zatim su slijedili pripadnici senatskih redova. Poslije godišnjih pregleda album senatorium su bili javno objavljavani.¹⁵⁴

U pogledu načina rada senata još je August u nastojanjima da ovo tijelo prilagodi svojim interesima donio *Lex Iulia de senatum habendo* (Suet. Aug. 35), koji je regulirao ova pitanja. Ovaj zakon se spominje i u Plinijevim pismima. Tako u pismu 5, 13 iz 105. godine¹⁵⁵ upućenom Juliju Valerijanu (Iulius Valerianus), govori o aferi korupcije i potkupljivanja rimskog konzula Afronija Dekstra (Afronius Dexter) prilikom suđenja Tusciliju Nominatu (Tuscilius Nominatus). Ovaj proces je bio izuzetno složen i pun obrta, što nam pokazuju Plinijeve riječi iz spomenutog pisma: “(...) *adsenserunt omnes praeter Flavium Aprum is interdicendum ei advocacionibus in quinquennium censuit et, quamvis neminem auctoritate traxisset, constanter in sententia mansit; quim atiem Dextrum, qui primus diversum censuerat, prolata lege de senata habendo iurare coegit e re publica esse, quod censuisset.*”¹⁵⁶ Ovo mjesto pokazuje nam da je spomenuti zakon i u periodu početka drugog stoljeća, jer se tada proces održavao,

¹⁵³ Plin. Ep. 8, 6: “(...) ovome je senat za njegovu vernu službu njegovim gospodarima priznao pretorske počasti i pet miliona sesteraca, i on je tim počastima bio zadovoljan.”

¹⁵⁴ Karlowa, O., *Römische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig, 1885, str. 521.

¹⁵⁵ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 339.

¹⁵⁶ Plin. Ep. 5, 13, 5: “S tim se složiše svi osim Flavija Apra. Ovaj je predložio da mu se za pet godina zabrani advokatska praksa: mada i pored svoga ugleda nikoga nije pridobio za svoj predlog, on je istrajao, pa je čak i Dekstra primorao (koji je najpre glasao suprotno), pozivajući se na zakon o sazivanju senata da se zakune da je glasao isključivo u interesu države.”

imao veliki autoritet, mada nas u istom pismu Plinije izvještava da se masovno preziru odluke senata kao i zakoni. Naročito je primjena ovog zakona bila česta u procesima vođenim pred senatom, gdje su vješti odvjetnici, raznim manevrima, željeli izbjeći njegovu primjenu (Suet. Aug. 35).

U pismu 3, 20 iz januara 103. godine, upućenom Mesimu Maksimu (Massius Maximus), govori se o načinu donošenja senatskih odluka, tačnije o tajnom glasanju. Poznato je da je tajno glasanje prvi put primijenjeno 139. godine prije naše ere prilikom izbora magistrata u senatu.¹⁵⁷ Inače, sam postupak glasanja bio je reguliran prema *Lex Gabinia*, *Lex Papiria* i *Lex Caelia*.¹⁵⁸ Međutim, praksa tajnog glasanja bila je često prekidana, ali iz Plinijevog pisma saznajemo da su ovi zakoni ponovo primjenjivani. Dobre strane ovakvog načina glasanja pokazale su se prilikom izbora. To je bilo efikasno sredstvo za izbjegavanje sukoba na sjednicama uz istovremeno očuvanje dostojanstva kako senata tako i njegovih odluka. Kakve su situacije preduprijedili ovi zakoni govori Plinije: "(...) *excesseramus sane manifestis illis apertisque suffragis licentiam contionum non tempus loquendi, non tacendi modestia, non denique sedendi dignitas custodiebatur.*"¹⁵⁹ Plinije u pismu govori da uz dobre strane ovakvog postupka postoji mogućnost i raznih zloupotreba. To je, naravno, bilo tačno i onda, a i danas je to pravilo. Ta njegova predviđanja su se obistinila i on u pismu 4, 25 opisuje način zloupotrebe tajnog glasanja. Naime, na jednoj sjednici senata prilikom tajnog glasanja, za predložene kandidate su na glasačkim listićima nađene svakojake šale, pa su čak na jednom umjesto imena kandidata pronašli imena njegovih zaštitnika. O licima koja su zloupotrijebila mogućnost tajnog glasanja Plinije kaže: "*tantum licentiae pravis ingeniis adicit illa fiducia: 'quis enim sciet?' poposcit tabellas, stilum accepit, demisit caput, neminem veretur, se contemnit. Inde ista ludibria scaena et pulpito digna.*"¹⁶⁰ Koliko samo životnosti senatske prakse izbija iz ovih Plinijevih riječi.

Uloga senata se vremenom mijenjala. U vrijeme republike, formalno gledano, senat je imao savjetodavnu ulogu i donekle je učestvovao u zakonodavnoj

¹⁵⁷ Plini Caecili Secundi, Epistularum libri decem-Plinius Caecilius Secundus, Briefe, Lateinisch-deutsch ed. Kasten H., Munchen und Zuerich, 5. durchgesehene Auflage, 1984. Str. 391.

¹⁵⁸ Puhan, I., Rimsko pravo. Beograd, 1970. Str. 66.

¹⁵⁹ Plin. Ep. 3, 20, 3: "Mi smo, ustvari, na tom slobodnom i otvorenom glasanju prevazišli nered kakav se može videti na narodnim saborima; niko nije vodio računa o tome kako treba govoriti, a kada treba skromno ćutati ili sedeti i sačuvati svoje dostojanstvo."

¹⁶⁰ Plin. Ep. 4, 25, 4: "(...) tako veliku drskost i bezočnost sebi dozvoljavaju podli ljudi, koji polaze od toga: 'Ko će saznati?' On je zatražio glasački list, dobio je olovku, oborio glavu, nikoga se ne plaši i ne poštuje, prezire samoga sebe. Stoga ove igre pripadaju sceni i cirkusu."

funkciji *auctoritas patrum*. Međutim, kao busija robovlasničke aristokratije, on je držao konce moći u svojim rukama.¹⁶¹ U prvim stoljećima principata senat je prividno dobio veću nadležnost. Njegove odluke dobivaju snagu zakona *senatus consulta*, širi se njegova nadležnost u izboru magistrata, dobija i neke pravosudne prerogative. U suštini, to je bio samo jedan od njegovih paravana iza kojeg se krila sva moć princepsa, koji koristi postojeće institucije da bi provodio svoju volju. Čistke opozicionara među senatorima, dovođenje novih, poslušnih ljudi, učinili su od senata slijepo vladarevo oruđe, kojim se koristio čak i za razračunavanje sa samim senatorima, jer je senat bio taj koji je sudio za zločin “uvrede veličanstva” (Tacit, *Anali* 4, 29; 6, 14; 6, 47).

O zakonodavnoj funkciji senata govori Plinijevo pismo 5, 4 iz 105. godine, upućeno Juliju Valerijanu (Julius Valerianus). Pismo počinje riječima: “*Res parva, sed initium non parvae. Vir praetorius Sollers a senatu petiit, ut sibi instituere nundians in agrissuis permittatur. Contra dixerunt legati Vicetinarum; adfuit Tuscilius Nominatus. Dilata causa est.*”¹⁶² Kako vidimo, senat se bavio i tako prozaičnim pitanjima kao što su pazarni dani (*ius nundinarum*), i to ne samo u Italiji, već i u provincijama (Suet. Aug. 92). To nam može poslužiti kao ilustrativan pokazatelj raznovrsnosti materije koju su regulirale senatske odluke.¹⁶³

Od početka Tiberijeve vladavine na senat su s narodnih skupština prenesena i izborna ovlaštenja. Tako je na njega prešlo pravo biranja starih republikanskih magistratura, ali je to pravo u dobroj mjeri bilo suženo ovlaštenjima princepsa da može predlagati svoje kandidate, a ti prijedlozi su uobičajeno dobijali podršku senata.¹⁶⁴ Ista situacija je bila i sa izborom *pontifex maximus* i članova sveštenečkih kolegija. Senat je pored ovih ovlaštenja mogao davati izvjesne počasti ili počasna zvanja, a mogao je donositi i odluke da se podigne statua pojedinim zaslužnim građanima (pismo 2, 7, 1).

Senat je na početku principata dobio u nadležnost kaznenu sudbenost, a kao apelaciona instanca pojavljivao se u građanskopravnim predmetima.¹⁶⁵ Imao

¹⁶¹ Šarkić, S., Rimski senat, (Magistarski rad), Beograd, 1974. str. 39.

¹⁶² Plin. Ep. 5, 4, 1: “Beznačajna stvar, ali početak nije beznačajan: bivši pretor Sollers tražio je od senata da mu dozvoli da na svome imanju uvede pazarne dane. Protiv toga su bili izaslanici Vicentinaca, Tuscilije Nominat bio je njihov advokat. Rasprava je odložena.”

¹⁶³ Vogt, H., *Miscellanea ad senatus Velleianum*, Tijdschrift, 1967, god. 35, br. 1; Von Velsen F., *Das Edictum provinciale des Gaius*, ZSS, 1900, god. 21, br. 1, str. 79.

¹⁶⁴ Šarkić, S., Rimski senat, str. 39.

¹⁶⁵ Karlowa, O., nav. djelo, str. 519.

je funkciju najviše kaznene instance za krivce iz reda senatora. Može se reći da je sudovanje senata imalo prvenstveno političke konotacije. Pred njim su se pojavljivali vrlo različiti slučajevi: prije svih *crimen laese maiestatis* (Tacit, *Anali* 2, 28; 6, 7), zločini ubistva, razbojništva, incesta, zloupotrebe službenog položaja provincijskih namjesnika (Tacit, *Anali* 3, 14).

O jednom zanimljivom suđenju u senatu izvještava nas Plinije svojim pismom 4, 9 iz 103. godine, upućenom Korneliju Ursu (Cornelius Ursus). Iz njega dobijamo sliku o vođenju procesa protiv Julija Basa (Iulius Bassus) za postupke koje je učinio kao upravnik provincije. Ovakvi procesi su bili česti, i upravo su bili prilika za retorsko nadmudrivanje rimskih odvjetnika. Praksa je obilovala žalbama i pritužbama na rad provincijskih namjesnika, koje su obično imale za posljedicu otvaranje kaznenog postupka protiv optuženih.¹⁶⁶ Spomenutom Juliju Basu je između više optužbi najviše stavljano na teret da je pri vršenju službenih poslova primao poklone od građana provincije, mada je to zakonom bilo zabranjeno. Optužbe Plinije izlaže sljedećim riječima: “*hoc illum onerabat, quod homo simplex et incautus quaedam a provincialibus ut amicus acceperat; nam fuerat in eadem provincia quaestor, haec accusatores furta et rapinas, ipse munera vocabat.*”¹⁶⁷ Radi se ovdje o jednom procesu povodom “tužbe zbog iznuđivanja” – *actio repetundarum*. Još iz vremena republike rimska država se stalno suočavala s problemom zloupotreba magistrata, naročito u provincijama. Viđeniji Rimljani su rado podnosili financijske žrtve obnašajući besplatno magistrature u Rimu, ali bi potom, daleko od očiju javnosti metropole, bogato nadoknađivali sve izdatke pljačkajući podanike u provincijama. To je predstavljalo ne samo pravni i etički problem, već i politički, zato što je dovodilo do ogorčenja podanika u provincijama, pa čak i do njihovih ustanka.¹⁶⁸ Glavni razlozi za donošenje dva zakona, koji su za povijest prava značajni jer su uveli novo sredstvo – kondikcije, bile su upravo ovakve situacije. To su bili *Lex Silia* iz 200. godine prije naše ere i *Lex Calpurnia* iz 150. godine prije naše ere. Naravno da time zlo nije iskorijenjeno. U vrijeme građanskih ratova, kada se državni aparat raspao, bilo je silnih zloupotreba. Problem, kao što vidimo, postojao je i u Plinijevo vrijeme.

¹⁶⁶ De Robertis F., *Arbitrium iudicantis e Statuzioni imperiali*, ZSS, 1939, god. 59, br. 1, str. 226; Walter, F. nav. djelo, str. 468.

¹⁶⁷ Plin. Ep. 4, 9, 6: “Najviše ga je teretilo to što je u svojoj prostodušnosti i neopreznosti od provincijalaca primao poklone kao njihov prijatelj; on je, naime, ranije u toj istoj provinciji bio i kvestor. To su njegovi tužioc nazivali krađom i pljačkom, a on ih je smatrao darovima.”

¹⁶⁸ Stanojević, O., *Zajam i kamata*, Beograd, 1966, str. 81.

Karakteristika ovih procesa ogledala se u tome da su oni služili za kontrolu državnih zloupotreba svih vrsta, a postupak se mogao pokrenuti i poslije završene službe. Ovi predmeti su iznošeni pred senat kao prvostepenu instancu u njihovom rješavanju, a rješavao ih je neposredno sam senat, ili bi ih prenosio na tribune i rekuperatore.

Način ispitivanja dokaza i činjenica, glasanje i donošenje odluka pred senatom kao sudskim vijećem je bilo dosta široko postavljeno i tu nisu vladala neka kruta pravila. Obično se jedan sporni predmet razmatrao na više senatorskih sjednica (pismo 8, 14). Prema Karlowu, u senatu se najprije vodila debata, da bi se na kraju prešlo na glasanje, i to javno, bez upotrebe glasačkih tablica.¹⁶⁹ Pristalice jednog prijedloga stali bi na stranu njegovog predlagача *per discessi-onem* (Tacit, *Anali* 1, 74; 3, 69), a samo izuzetno pristupalo se pojedinačnom glasanju (Tacit, *Anali* 6, 12). Iz citiranog Plinijevog pisma isto tako dobijamo potvrdu prakse da se pred senatom dopuštalo raspravljanje o više zločina na jednoj zajedničkoj raspravi, dok je u redovnom kvestionom postupku ta mogućnost bila isključena.

Kao što smo vidjeli, aktivnosti i nadležnosti senata na prvi pogled bile su izuzetne. Govorilo se da je senat nasljednik naroda kao nosioca suverene vlasti, i da u ovo vrijeme ima više kompetencija nego u doba republike. Možemo se složiti s Rostovcevom ocjenom, da je to bio samo jedan površinski privid. U periodu dinastije Antonina, princepsova vlast je u potpunosti osnažena, a senatori su prihvatili poslušnost prema jednom čovjeku kao uobičajeni način ponašanja.¹⁷⁰ Senat kao čuvar starih konzervativnih tradicija bačen je na koljena.

O stvarnoj poziciji senata na političkoj sceni Plinijevog vremena govore riječi iz njegovog pisma 8, 14 iz 105. godine upućenog njegovom prijatelju Ticiju Aristu (Titius Aristo): “(...) *iidem prospeximus curiam, sed curiam trepidem et elinguem, cum dicere, quod velles, periculosum, quod nolles, miserum esset, quid tunc disci potuit, quid didicisse iuvit, cum senatas aut ad otium summum aut ad summum nefas vocaretur et modo ludibrio, modo dolori retentus numquam, tristia saepe censeret?*”¹⁷¹

¹⁶⁹ Karlowa, O., nav. djelo., str. 520–521.

¹⁷⁰ Rostovcev M., nav. djelo., str. 410.

¹⁷¹ Plin. Ep. 8, 14, 8: “Mi smo, također, vidjeli kuriju, ali kuriju koja je drhtala od straha i koja je bila nema, gde je bilo opasno kazati ono što misliš, a bedno govoriti ono što ne bi hteo da govoriš. Kako je tada čovek mogao nešto da nauči, i čemu bi to znanje koristilo, kad se od senata nije tražilo drugo nego potpuna neaktivnost, da ne donosi ozbiljne odluke nikad, a žalosne veoma često.”

Republikanske magistrature su u Plinijevo vrijeme doživjele duboku transformaciju. Ona se manifestira u gubljenju ranijih nadležnosti koje dijelom prelaze na samog cara, a dijelom na njegove činovnike.

Magistrature su se postupno pretvorile u počasne službe, i svojim nosiocima su donosile velike troškove.¹⁷²

U pogledu njihove izbornosti stanje je također promijenjeno. Poznato je da je već od vremena cara Tiberija nadležnost izbora magistrata s narodnih skupština prešla na senat. Ali ni uloga senata u ovo vrijeme nije bila odlučujuća. U postupak izbora magistrata sve se više miješao princeps time što je prosto određivao ko će biti izabran, ili je "preporučivao" određene ljude za izbor, što je poslušna senatorska većina bespogovorno provodila u djelo (pismo 1, 9, 2; 3, 20).¹⁷³ Plinije se, kao ugledni državni funkcioner, zalagao za kontinuitet u izboru visokih magistratskih dostojanstvenika, prvenstveno iz redova onih porodica i društvenih slojeva čiji su se predstavnici i ranije nalazili na ovim funkcijama.

Izgubivši atribute vlasti magistrature su zadržale spoljašnje znake sjajnih počasti. Tako su npr. konzuli gubili kompetencije u vojnoj i pravosudnoj sferi, a zadržali su pojedina ovlaštenja s malim političkim značajem.¹⁷⁴ Generalna odlika položaja magistratura u političkom sistemu vlasti u periodu ranog principata je njihova potpuna podređenost u odnosu na princepsovu vlast i gubljenje njihove administrativne nezavisnosti.

Potrebno je napomenuti da su nosioci magistratskih službi bili ovlašteni da uz ovo zvanje vrše i neka carska činovnička zvanja. To je odgovaralo principima provođenja politike izjednačavanja magistratskih funkcija s mnogim novonastalim činovničkim zvanjima u velikoj zgradi carske administracije. Povijest cenzure, kao magistratske funkcije, potvrđuje nastojanja ove politike. Od nje su *recognitio equitum* i dio financijskih nadležnosti u prvom periodu principata prenijeti na princepsa. Završetak tog procesa dolazi za vrijeme Domicijana koji je uzeo titulu *ensor perpetuus* i time prestaje potreba za ovom magistraturom.¹⁷⁵

¹⁷² Horvat, M., Rimska pravna povijest, str. 122.

¹⁷³ Shotton D. C. A., Elections under Tiberius. *The Classical Quarterly*, 1966, god. 16, br. 2, str. 328–332; Coli, U. Nuove osservazioni e congetture sulla "tabula Hebana", *IURA*, 1952, br. 3, str. 90, 100, 119, 123.

¹⁷⁴ Karlowa, O., nav. djelo, str. 527.

¹⁷⁵ Vilems, P., nav. djelo, str. 486.

Sam princeps je veliki dio svojih nadležnosti vršio preko određenih ljudi koje je specijalno postavio i koji su u svemu o njemu ovisili. Njegovi pomoćnici u vršenju značajnih poslova nazivali su se *procuratores* i *praefecti* (Tacit, *Anali* 12, 49). Njihovi najznačajniji predstavnici bili su *praefectus urbi*, *praefectus classis*, zatim *vigilum*, *anonae* (Tacit, *Anali* 13, 22). Najuglednije i najautoritativnije mjesto među njima je imao *praefectus praetorio*. On je pod svojim zapovjedništvom imao 9.000 pretorijanaca, koji su bili u funkciji princepsove tjelesne straže. Kasnije je njegova nadležnost proširena i na neke dijelove kaznenog postupanja.

Magistrature nisu uklonjene iz političkog života, jer bi taj čin prouzrokovao potpuno preuređenje osnova ustavnog sistema principata. Njihova sudbina je umnogome vezana za sudbinu senatorskog sloja, iz čijih su se redova regrutirali viši magistrati. Slabljenjem utjecaja senatorskog sloja, smanjuje se uloga magistratura. Princepsov aparat popunjavao se iz reda ekvestara.

U principatu su određene mnogo strožije okolnosti za *cursus honorum* – redosljed vršenja pojedinih magistratskih službi. Zavedena su četiri stupnja: najprije kvestura, zatim edilitet i tribunat, kao treći stupanj pretura, i na kraju konzulat. Uvjeti u pogledu imovinskog cenzusa, socijalnog porijekla, potrebnog broja godina, ranijeg obnašanja neke niže magistrature, bili su čvrsto postavljeni (Tacit, *Anali* 2, 36).

Da je nepredvidiva praksa nametala određena odstupanja od postavljenih uvjeta, saznajemo iz Plinijevog pisma 7, 16 iz aprila 107. godine upućenog Fabatu (Calpurnius Fabatus). U pismu Plinije govori o svom prijatelju Kalestriju Tironu (Calestrius Tiro) i njegovom službenom napredovanju. Pri tome on vrši poređenje njegovog kretanja u službi sa svojim službenim angažiranjem sljedećim riječima: “(...) *simul militavimus, simul quaestores Caesaris fuimus. Ille me in tribunatu liberorum iure praecessit, ego illum in pretura sum consecutus, cum mihi Caesar annum remisisset.*”¹⁷⁶ Sažnajemo da su obojica istovremeno obnašali dužnost carskih kvestora. Poslije toga je Kalestrije Tiron pretekao Plinija dobivši titulu tribuna na osnovu privilegije *ius trium liberorum* prema *Lex Iulia et Papia Poppaea*.

¹⁷⁶ Plin. Ep. 7, 16, 2: “Zajedno smo služili vojsku, zajedno smo bili carevi kvestori. Kod tribunata me je preduhitrio na osnovu zakona koji daje prednost onima što imaju troje djece, ali sam ga stigao u preturi, jer mi je Cezar oprostio jednu godinu.”

Kao što je poznato *Lex Iulia de maritandis ordinibus* iz 18. godine prije naše ere je, između ostalih privilegija za oženjene i oženjene s djecom, dozvoljavala da se u odnosu na broj djece može izvršiti umanjeno broja godina koje su potrebne da prođu u intervalu između dvije različite magistrature. Iz pisma saznajemo da se to pravo može iskoristiti samo u jednoj, a ne u svim etapama službenog napredovanja. Stečenu prednost svog prijatelja Plinije je nadoknadio u rangu pretora, iako mu je prema zakonski utvrđenim intervalima između pojedinih magistratura nedostajala godina dana. To mu je bilo omogućeno na osnovu carske dozvole. Naime, pojedini kandidati za izvjesne magistratske funkcije mogli su biti oslobođeni ispunjavanja traženih uvjeta, kao što su zakonski propisano vrijeme između magistratura različitog ranga *certus ordo honorum*, zatim u pogledu potrebnog broja godina (D. 4, 4, 2). Ta odstupanja su mogla biti dopuštena *iure liberorum*, putem *senatus consulta* ili na osnovu princepsovog odobrenja.¹⁷⁷ Izložena situacija u citiranom dijelu pisma primjer je provođenja ovih odstupanja u praksi. Može se zaključiti da je Kalestrije Tiron povlasticu dobio *iure liberorum* na osnovu *Lex Iulia et Papia Popeae*, a Plinije na osnovu *ius liberorum* koje mu je dodijelio Trajan, iako nije imao djece.

Za vrijeme principata konzulat je bio najviše zvanje među magistraturama. Konzuli su obnašali dužnost predsjednika senata. O tome govori Plinije u pismu 9, 13, 20 upućenom Umidiju Kvadratu (Umidius Quadratus). Opisujući jedan veliki proces pred senatom on, između ostalog, kaže: “*inter moras consularitatis nominibus et peracta discessione mittit senatum ac paene adhuc stantem temptantemque dicere. Veientonem relinquit.*”¹⁷⁸ Konzuli su po društvenom dostojanstvu bili uz bok princepsu. No, u stvarnosti su njihove nadležnosti u znatnoj mjeri bile smanjene. Poslovi državne uprave su iz njihovih ruku prešle u ruke princepsa. Njihov odnos prema princepsu bio je odnos potpune podređenosti. Konzuli su dobili određene sudske nadležnosti u upravnim i izvanparničnim stvarima. Nisu imali kompetencija u procesima sa izrazitim političkim karakterom.¹⁷⁹ Između ostalog su od vremena Klaudija sudili o stvarima *tutoris datio extra ordinem* (*Inst.* 1, 20, 3; Gai, *Inst.* 1, 200; pismo 9, 13, 16).

¹⁷⁷ Vilems P., nav. djelo, str. 486.

¹⁷⁸ Plin. Ep. 9, 13, 20: “Za vreme odmora konzul je čitao imena, održao glasanje, raspustio senat i slušao Vejemta, koji je još uvek pokušavao da govori.”

¹⁷⁹ Kaser, M., *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1966, str. 364.; Rudorff, A. F., *Römische Rechtsgeschichte*, I Band, Leipzig, 1857, str. 14.

U ovom periodu najmanje izmjene je pretrpjelo biće preture. Oni su zadržali svoju jurisdikciju u civilnim sporovima. O sudskoj ulozi pretora nalazimo podatke u Plinijevom pismu 5, 9 iz februara 105. godine, upućenog prijatelju Semproniju Rufu (Sempronius Rufus). Iz pisma saznajemo da je pretor obnašao funkciju predsjedavajućeg u centumviralnom sudu, i da je u toj funkciji bio voditelj plenarnog zasjedanja – *praetor hastarius*. U pismu je situacija interesantna po tome što je pretor donio odluku o događanju procesa da bi zauzeo konačan stav prema postupcima i prijedlozima drugog pretora Licinija Nepota (Licinius Nepos), koji je učestvujući u procesu tražio od svih sudionika postupka da na njegovom početku daju izjavu zakletve da nisu davali nikakve novčane priloge odvjetnicima za njihove usluge. Plinije o tome kaže: “*causa dilationis Nepos praetor, qua legibus quaeril proposuerat breve edictum: admonebat accusatores, admonebat reos exsecuturum se, quae senatus consulto continerentur. (4) suberat edicto senntus consulutm: hoc omnes, qui quid negotii haberant, iurare, priusquam agerent, iubebantur nihil se ob advocacionem cuiquam dedisse, promississe, cavisse.*”¹⁸⁰ Očito da se ovim pretorskim odlukama željela suzbiti praksa odvjetničkih spekuliranja i naplaćivanja njihovih usluga unaprijed. Kao što vidimo, uloga pretora je ovdje uvažavana i on je imao nemale prerogative u iznalaženju ispravnih puteva da bi se došlo do kraja zamršenih sudskih sporova. I sam pisac Petronije govoreći o pravu daje aluziju na autoritet pretora: “Zbunjen tolikom paradom pomislih da je došao sam pretor.”¹⁸¹ Pretorske odluke su često djelovale kao neočekivane i izazivale su dosta komentara u javnosti, čime je i njihov domašaj u pravosudnom svijetu bio dosta širok.

Pored ovih dužnosti, pretori su, između ostalog, sudili u sporovima o fideikomisima od manje važnosti (*praetor fideicommissarius*), a vodili su i sporove između fiskusa i pojedinaca. U Plinijevom pismu 9, 73, 16 govori se o jednoj novostvorenoj magistraturi koja se bavila pitanjima tutorstva i starateljstva. Objašnjavajući jedan složeni spor pred sudom Plinije, između ostalog, kaže: “*Cornutus, datum se a consulibus tutorem Helvidi filiae petentibus matre eius et vitrico.*”¹⁸² Ta nova magistratura nosila je naziv *praetor tutelaris*.

¹⁸⁰ Plin. Ep. 5, 9, 3: “Uzrok odlaganju je bio pretor Nepot, koji te stvari istražuje na osnovu zakona. On je izdao kratak edikt: opominjao je tužioce, opominjao je i optužene da će se držati zaključka senata. 4. Ukazu je bila priključena odluka senata. Na osnovu te odluke morao je svako ko ima neku parnicu priložiti zakletvu pre sudske rasprave, da nijednom advokatu nije ništa dao, ništa obećao, niti se obavezao da će mu nešto platiti.”

¹⁸¹ Petronije, Gozba Trimalhionova, prijevod K. Kovačević, Beograd, 1957, str. 57.

¹⁸² Plin. Ep. 9, 13, 16: “Kornut je izjavio da su ga konzuli odredili da bude tutor Helvidijevoj kćeri na molbu njene majke i očuha.”

Ove pretore su postavljali konzuli (Suet. Claud. 23). Oni su bili angažirani u sudskom postupku pokretanom s *actio tutelae* u kojem je sudio naročiti *iudex privatus*.¹⁸³

Podatke o plebejskom tribunatu nalazimo u Plinijevim pismima 1, 13 i 9, 13, 19. Naročito je značajno pismo 1, 23 iz 97. godine, koje je Plinije uputio prijatelju Pompeju Falkonu (Pompeus Falco). Ovo pismo nam daje realnu sliku mjesta, uloge i važnosti plebejskog tribunata u Plinijevo doba. U pismu je Falkon tražio od Plinija savjet da li da nastupa na sudu kao odvjetnik dok vrši dužnost plebejskog tribuna. Odgovarajući na ovo pitanje i dajući upute, Plinije oslikava pučki tribunat. Iz same intonacije njegovog govora može se zaključiti da je tribunat daleko od one važnosti i sjaja koje je imao u doba republike. Navodeći razloge zbog kojih nije pristao da obavlja odvjetničku dužnost uz položaj tribuna, Plinije kao da s nekim gordim podsjećanjem saosjeća s davnim vremenima velikih pučkih tribuna. Dužnost tribuna i odvjetnika su za njega nespojive. Tribun kao čovjek, pred kojim svako mora biti na nogama, kojeg niko ne smije da prekine kad govori, na sudu kao odvjetnik morao bi da se pokorava vremenu koje određuje klepsidra, nalazio bi se u prilici da sluša stvari nedolične za njegovo dostojanstvo. Plinije nam govori da je uvijek više želio da bude tribun za sve ljude nego branilac pojedinih. Tako kaže: “*ipse cum tribunus essem, erraverim fortasse, qui me esse aliquid putavi, sed, tamquam essem, abstinui causis agandis.*”¹⁸⁴ Konačnu odluku ipak prepušta Pompeju, smatrajući da odluka zavisi od toga što on sam u toj funkciji vidi: da li praznu sjenku, beznačajnu titulu ili sakrosaktnu vlast. Samo postavljanje ovakvih dilema u pogledu nekada tako značajne funkcije dosta govori.

Mnoge funkcije narodni tribun u carsko vrijeme nije više imao, ali se dopustilo njegovo postojanje da bi imao ispraznu funkciju znaka ponovnog uspostavljanja republike. U sklopu svojih političkih, administrativnih i pravnih zadataka oni su istina zadržali *ius auxilii* i *ius intercessionis*.¹⁸⁵ Oblast primjene njegovog veta je bila skućena, pošto je sve manje tužbi dolazilo na skupštine. Intercesija na odluke senata je primjenjivana do kasnih decenija prvog stoljeća, ali sada već u neznatnim stvarima, tako da se nazirao početak propasti

¹⁸³ Schimer, T., Beiträge zur Interpretation von Schaevolas Digesten II, ZSS, 1891, god. 12, str. 18–19.

¹⁸⁴ Plin. Ep. 1, 23, 2: “Što se mene tiče, kad sam ja bio tribun, sebe sam obmanjivao, verujući da sam neko, da nešto značim, i misleći tako, uzdržavao sam se da učestvujem u pravnim sporovima.”

¹⁸⁵ Villers, R., Quelques precisions sur l’histoire des Tribuns de le plebe – referat podnijet na XXII sesiji “Societe De Visscher” (Perugia, 11–14. 9. 1967) – prikaz G. Crifo, Labeo 13 (1967) 3, str. 422–423.

i ove nadležnosti. Zbog promijenjenog položaja plebsa i jačanja princepsove vlasti, uloga tribuna je znatno drugačija i beznačajnija.

O primjeni prava veta govori Plinijevo pismo 9, 13 upućeno Umidiju Kvadratu (Umidius Quadratus). U pismu se, između ostalog, prikazuje dio atmosfere nastale na jednom sudskom procesu. U trenucima kada su strasti nadvladale razum, bilo je onemogućeno normalno odvijanje procesa, jer protivna stranka nije bila u prilici da iskaže svoje mišljenje. Onemogućena stranka bila je u poziciji da zatraži pomoć tribuna sljedećim riječima: “*rogo, patres conscripti, ne me cogatis inplorare auxilium tribunorum.*”¹⁸⁶ Tribun Murena je intervenirao: “*permitto tibi, vir clarissime Veiento, dicere.*” Ali ta intervencija nije bila mnogo učinkovita, jer su se razni prigovori i negodovanja dalje nastavili. Ovo je dobar pokazatelj da je i *ius auxilii* pučkih tribuna u carskom vremenu sačuvao vrlo mali značaj. Iz izloženog se može konstatirati da je pučki tribunat carskog perioda bio blijeđa sjenka svog ugleda iz perioda republike.

I kvestori su izgubili znatan dio nadležnosti. Između ostalog, bili su lišeni upravljanja erarijem. Njihova djelatnost sve je više usmjeravana prema provincijama. O toj službi nalazimo nekoliko fragmentarnih podataka u više pisama. U pismu 8, 23, 25 iz 108. godine upućenom Klaudiju Marcelinu (Claudius Marcellinus), Plinije izvještava adresata o smrti prijatelja Junija Avita (Iunius Aviti) podsjećajući se na njegove izvanredne ljudske vrline i prijateljsko dostojanstvo. U nabranjanju njegovih službenih angažmana Plinije između ostalog kaže: “*qua industria, qua modestia quaestor consulibus suis et plures habuit non minus iucundus et gratus quam utilis fuit!*”¹⁸⁷ Iz ovoga saznajemo da su svakom od dvojice konzula dodjeljivana po dva kvestora koji su nosili titulu *quaestores consulum*.

O načinu postavljanja tih kvestora govori pismo 4, 15 iz 107. godine, upućeno Miniciju Fundanu (Minicius Fundanus). Pismo u cjelini predstavlja primjer kako su pripremani ljudi za izbor na određene funkcije. U tim poslovima je Plinije bio vrlo često angažiran, u neprekidnoj želji da nesebično pomogne mlade, nadarene ljude, predstavnike njemu bliskih krugova. Pošto je pretpostavljao, možda sa sigurnošću i znao, da će u narednoj godini Minicije Fundan biti izabran za počasnu službu konzula, Plinije mu sugerira da za svog kvestora izabere Azinija Basa (Asinius Bassus), najstarijeg sina Plinijevog prijatelja

¹⁸⁶ Plin. Ep. 9, 13, 19: “Molim vas, oci senatori, nemojte me naterati da se obratim tribunima za pomoć!”

¹⁸⁷ Plin. Ep. 8, 23, 5: “(...) kako je marljiv i kako skroman bio kao kvestor svojim konzulima (a imao ih je više), i svima je bio isto tako prijatan i zahvalan kao što je bio i koristan!”

Azinija Rufa (Asinius Rufus), nesebično navodeći njegove vrline. Da je Plinije vješt u preporučivanju drugih, vidi se iz njegovih sljedećih riječi: “*debent autem sapientis viri, ut tu, tales quasi liberos a re publica accipere, quales a natura solemus optare, decorus erit tibi consuli quaestor patre praetorio, propinquis consularibus, quibusniuditio ipsorum, quamquam adulescentulus adhuc, iam tamen invicem ornamento est.*”¹⁸⁸ Citirano pismo je svjedočanstvo da su samo konzuli vršili izbor svojih kvestora. Pored konzula i princepsi su imali svoje kvestore – *quaestores Caesaris, Augusti* (pismo 7, 16, 2). Oni su čitali njihove govore o senatu i obnašali poslove tajnika carskog ureda. Svi *quaestores Augusti* istovremeno su bili i *candidati principis* (Tacit, *Anali* 16, 27), pa je izraz *quaestor candidatus principis* postao sinonim izraza *quaestor Augusti* (D. 1, 13, 1, 2).

Na kraju možemo konstatirati da i Plinijeva pisma potvrđuju općeprihvaćena učenja kao i druge pravne i nepravne izvore o dugotrajnosti, postupnosti i iznijansiranosti procesa razvlašćivanja republikanskih organa vlasti u periodu principata. Senat i magistrature svakako su bile prvi na udaru pošto su predstavljale temeljne osnove republikanskog ustavnog uređenja.

Kako je vladao princeps krajem prvog i početkom drugog stoljeća

Principat ima osobine prijelaznog perioda u kojem je prepoznatljiva tendencija postupnog napuštanja oblika vladavine iz perioda republike i sve većeg učvršćivanja i koncentracije vlasti u ličnosti princepsa. Béranger za principat kaže da je to monarhijsko državno uređenje u formi republikanskih oblika vladanja.¹⁸⁹ Kako ističe, princeps je s formalnopravnog aspekta bio privatni građanin i svaki čovjek koji je posjedovao određene kvalitete je mogao postati princepsom. Njemu su prenošene nadležnosti pojedinih republikanskih magistratura kako bi njegova legitimacija za vladanje zasnivana na ličnom ugledu bila i efektivno operacionalizirana.

Ukoliko se izvrši analiza raspodjele kompetencija državne vlasti, dolazimo do saznanja da je princeps bio stvarni nosilac političkog autoriteta. Njemu je

¹⁸⁸ Plin. Ep. 4, 15, 10: “Mudri ljudi, kao što si ti, moraju od države primati kao svoju decu samo takve mlade ljude kakve želimo imati od prirode. Tebi, konzulu, služice na čast kvestor kome je otac bivši pretor, a čiji su rođaci također bivši konzuli, i kojima, prema njihovoj ličnoj izjavi, već sada, mada je još tako mlad, služi za diku i ponos.”

¹⁸⁹ Béranger, J., Le refus pouvoir (Recherches sur l’aspect idéologique du principat), *Museum Helveticum*, 1949, god. 5, br. 3, str. 184–185.

pripadala vrhovna uprava nad cjelokupnom vojskom, kako u Rimu tako i u provincijama. Vojska je imala sve attribute stajaće vojničke oružane sile. Sve veći tereti na državne financije, izazvani problemom plaćanja velikog broja vojnika, prouzrokovali su i reorganiziranje državnih financija. Glavni izvor državnih prihoda su provincije, a porezi i prihodi iz njih se slijevaju u *fiscus Caesaris*, kojim suvereno upravlja sam princeps. On je odlučivao o ratu i miru i bio glavni kreator vanjske politike. Princeps je u svojim rukama držao i glavne upravne i sudske funkcije, kao i titulu vrhovnog svećenika. Pod svojom neposrednom upravom je imao još jednu vojsku, kako kaže Rostovcev, vojsku činovnika.¹⁹⁰ Njegov administrativni aparat stavlja u sjenu republikanske magistrature, koje sve više postaju počasne službe bez stvarnog političkog utjecaja.

Obično se za historiju principata kaže da je to historija propadanja senata.¹⁹¹ Vještom politikom mijenjanja sastava članova senata, favorizirajući novi društveni sloj ekvestara koji teži za političkom promocijom, princeps je uspio pretvoriti senat u mehaničko oruđe u svojim rukama.¹⁹² Teorijski princip podjele vlasti između princepsa i senata je ipak ostao samo u domenu teorije. U stvarnosti, princeps je upravljao senatom.

Pošto je najveći broj pisama iz Plinijeve zbirke nastao u Trajanovo vrijeme, a deseta knjiga u cijelosti sadrži njihovu međusobnu prepisku, neophodno je zadržati se na pitanju ličnosti ovog cara i karaktera njegove vladavine.

Trajan je rođen u Italici (Španija) 3. januara 53. godine. Na prijestolje je došao 97. godine, nakon što je usvojen od strane cara Nerve.¹⁹³ Prethodno je vršio dužnost namjesnika u Gornjoj Germaniji. On je bio prvi provincijalac na carskom prijestolju. Vladao je do 117. godine. Period njegove vladavine se uzima kao novo poglavlje u historiji principata, koje se, prije svega, karakterizira dobrim razumijevanjem vrhovne vlasti i naroda. Bio je pristalica stoičke filozofije o vladavini koja je smatrala da čovjek viših moralnih i intelektualnih kvaliteta mora pravilno koristiti vlast. Vladar nije gospodar, već sluga drugih

¹⁹⁰ Rostovcev, M., nav. djelo, str. 431.

¹⁹¹ Stanojević, O., *Gaius noster...*, str. 20.

¹⁹² Paretti L., et. al. *Historija čovječanstva...*, str. 173.

¹⁹³ O problemu adopcije careva v. Büchner, K., Tacitus und Plinius über Adoption des römischen Kaisers (Das Verhältnis von Tacitus Hist. I 15-16 Zu Plinius Panegyricus 7-8), *Rheinisches Museum für Philologie*, 1955, 98, 4, str. 289-312, a iste stavove je autor ponovio u svom djelu *Studien zur römischen Literatur*, Band IV, Wiesbaden, 1964.

ljudi i, prije svega, treba raditi na zadovoljenju općih interesa cjelokupnog društva.¹⁹⁴

Trajan je posjedovao raskošan vojni talent, izvanrednu mogućnost da predviđi sva značajnija pitanja u pogledu upravljanja carstvom, kako na unutarnjem, tako i na planu vanjske politike. Razvijao je plodnu i korektnu saradnju s potčinjenim izvršiocima u administrativnom aparatu, osobno im dajući upute za rad. Njegova korespondencija s Plinijem najbolji je primjer takvog ponašanja. Trajan je strogo poštivao staru rimsku tradiciju. Njegova uprava je bila instrument nove carske politike, jasno izražene u čvrstoj centralizaciji državne uprave.¹⁹⁵

Na polju vanjske politike, Trajan je vodio kombiniranu politiku napada i obrana, s naglašenim sklonostima za teritorijalnim širenjem carstva. Tokom kampanje na Dakiji izgrađen je na Dunavu most, najveći koji je antički svijet do tada vidio. On je odlučio na Donjem Dunavu definitivno stvoriti čvrstu granicu i, u ispunjenju tih namjera, u dva pohoda je osvojio do tada nezavisnu državu Dačana i pretvorio je u carsku provinciju. Na to ga nisu naveli samo strategijski razlozi, već i bogatstvo rudnika zlata i gvožđa u Dakiji.

Druga karakteristika njegove vanjske politike je teritorijalno širenje carstva na istok, vjerojatno da bi ograničio pretjerane tranzitne namete u trgovini koje su postavljale tamošnje države. Trajan je 114. godine osvojio Armeniju, a dvije godine kasnije je izbio na Perzijski zaljev. Provincije koje je on stvorio, Mesopotamija i Asirija, označavaju trenutak najvišeg širenja carstva. To je bila kruna njegovih ratnih pothvata, koji su podsjećali na svijet Aleksandra Makedonskog, kojeg je sam Trajan uzimao sebi za uzor.¹⁹⁶ Ali, njegova osvajanja nisu bila trajna. Pobune u pojedinim dijelovima carstva i careva iznenadna smrt osujetile su dovršenje njegove politike na istoku. Neke od osvojenih oblasti su se vrlo brzo otcijepile od carstva. Trajanov nasljednik Hadrijan je vodio sasvim suprotnu politiku. Više je bio orijentiran na defanzivne zadatke. Prema Rostovčevoj ocjeni, Trajan je precijenio tadašnje mogućnosti carstva koje nije bilo jako da izdrži teret teritorijalnog širenja, dok je Hadrijan realnije ocijenio težinu zadatka i mogućnost njihovih ostvarenja.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Rostovcev, M., nav. djelo, str. 409.

¹⁹⁵ Wolf, J. G., nav. djelo, str. 6.

¹⁹⁶ Ibid., str. 6–7.

¹⁹⁷ Rostovcev, M., nav. djelo, str. 414.

Plinijeva pisma sadrže niz podataka koji se odnose na pitanja transformacije u vrhu državne organizacije, posebno o položaju princepsa. Susrećemo se s pitanjima procesa jačanja vlasti princepsa, suzbijanja opozicije putem majestatskih procesa, princepsove normativne aktivnosti, kao i s pitanjima sudske nadležnosti, upravljanja provincijama ili, pak, s vođenjem za careve uvijek neugodne financijske politike.

Uvođenje cara u vlast je vršeno nekolicinom akata, od kojih su najvažniji bili *Lex de imperio*, na osnovu kojeg se onome u čiju čast je donošen priznaje pravo imperatora i dodjeljuje mu se zvanična titula augusta. Najpoznatiji od takvih zakona je *Lex de imperio Vespasiani*, koji je djelimično sačuvan na jednoj bronzanoj ploči (CIL. VI, 930 = Bruns Fontes I., str. 202). Po obliku je sadržavao elemente *senatus consulta* koji je poslije od naroda bio potvrđen aklamacijom.¹⁹⁸

Dan uvođenja princepsa u vlast se naziva *dies imperii* ili *principatus*. O tome nalazimo obavještenja na više mjesta kod Plinija, kao npr., u pismu 10,52. U njemu Plinije izvještava cara da su 27. januara, na godišnjicu njegovog stupanja na vlast, stanovništvo Bitinije i pripadnici vojnih formacija položili zakletvu vjernosti caru. Plinije kaže: “Gospodaru, mi smo dan tvog stupanja na presto proslavili sa velikom radošću, kako i zaslužuješ. Molili smo se bogovima da ti daju dobro zdravlje i dosta uspeha radi ljudskog roda, čija sigurnost i sreća zavise od tvoje bezbednosti.” Inače, to je bio uobičajeni postupak obnavljan svake godine, o čemu nalazimo trag još u pismima 10, 53, 102, 103, kao i kod Svetonija (Svetonije, Klaudije 10, 4). Slično tome, svake godine 1. januara senat, legije i magistrati su polagali zakletvu da će se pokoravati vlasti cara, poštivati njegove propise kao i one njegovih prethodnika, koje on nije opozvao. Svakako da je traženje iskazivanja plebiscitarne podrške carskoj vlasti imalo uticaja na autoritet samog cara.

Naročitu pažnju zaslužuje pitanje odnosa princepsa i senata. Tendencija sve jačeg isticanja princepsa u odnosu na senat se, između ostalog, ogleda i u sudbini *ius imaginum* ili *ius imaginis*. Mnogi literarni i epigrafski spomenici pojavljuju se kao izvorna svjedočanstva o praksi postavljanja javnih portreta i statua pojedinih ličnosti za vrijeme republike i carstva. Pripadnici visokih društvenih slojeva su za obavljanje uglednih političkih funkcija dobijali pravo da im se postave statue kao izraz njihovog ugleda i uvažavane časti. O tome nalazimo podatke i u Plinijevim pismima. Tako, iz pisma 1, 17, za koje

¹⁹⁸ Horvat, M., Rimska pravna povijest, str. 118.

se pretpostavlja da potiče iz perioda vladavine Nerve¹⁹⁹, upućenog Korneliju Ticianu (Cornelius Titianus) saznajemo da je Titin Kapiton (Titinus Capito) dobio dozvolu od cara da na Forumu podigne statuu Luciju Silanu (Lucius Silanus). Plinije blagonaklonost ovakvoj vrsti ukazivanja počasti drugim ljudima izražava riječima: “Još uvek postoje ljudi sa osećanjem vernosti i dužnosti i čak postoje ljudi koji gaje ljubav i prema umrlim prijateljima... Lepo je i dostojno hvale ako iskoristiš milost svog vladara za to da bi drugima ukazao počast.” Kapiton se isticao u toj aktivnosti, pa je mnogim prijateljima postavio statue kod svoje kuće. Podizanje statue na rimskom Forumu drugome predstavljalo je veliku čast i za onog ko je podiže. Da bi se uvidjela važnost ovih podataka, neophodno je nešto reći o historijatu postavljanja ovih statua.

U doba republike, odluke o tim pitanjima su donosile narodne skupštine i senat. Dodjeljivanje takve statue bilo je čin visokog političkog i moralnog značenja.

Za pojedinca je sličnu počast imalo i sahranjivanje o državnom trošku (Tacit, *Anali* 6, 27). Posebnu grupu činile su trijumfalne statue dodjeljivane uz odobrenje senata. Pored toga, davale su se mnogobrojne pojedine statue za naročite zasluge za *res publica* (ob egregia in rem publicam merita, Plin. *Paneg.* 55,6; Tacit, *Anali* 3,16). Uz javno postavljanje statua priređivale su se i svojevrsne predstave, što je pojačavalo dojam o njihovoj važnosti. Svakako da je princeps utjecao na ovu praksu samim tim što je imao presudnu ulogu u postavljanju kandidata za visoke funkcije, čime se stvarao krug lica koja su takva priznanja mogla dobiti. Ali, ubrzo je car Trajan odredio da odobrenje za postavljanje privatne statue na javnom mjestu daje isključivo car, što može poslužiti kao dalji argument u dokumentiranju ograničavanja funkcija senata od strane princepsa.²⁰⁰

Pored konzula i plebejskih tribuna, i princeps je imao pravo zakazivanja sjednica senata *ius agendi cum patribus*. On je tada obično i predsjedavao sjednicama. U pismu 2, 11, koje je Plinije napisao u januaru 100. godine²⁰¹ prijatelju Arijanu Maturu (Arianus Maturus), upravo imamo izvještaj o zasjedanju senata koji je sazvaio princeps. Plinije saopćava: “Predsjedavao je car lično, jer je bio konzul, pored toga to je bilo u mesecu januaru, kad je veliki skup senatora

¹⁹⁹ Sherwin-White A. N., Trajan's replies to Pliny: authorship and necessity. *The Journal of Roman Studies*, 1962, god. 52, str. 124.

²⁰⁰ Lahusen, G. Zum römischen Bildnisrecht, *Labeo*, 1985, god. 32, br. 3, str. 322.

²⁰¹ Sherwin-White, A. N., Trajan's replies to Pliny..., str. 160.

naročito svečan; zatim, tu je i važnost same rasprave.” Pored ovlaštenja da lično podnosi *relationes*, car je mogao podnositi i pismene prijedloge senatu u formi *oratio*. Te prijedloge je obično čitao jedan od njegovih kvestora. Iz citiranog dijela pisma uvjeravamo se da je česta praksa bila da car prisustvuje sjednicama senata, naročito kad su predmet raspravljanja bili važniji problemi, a isto tako da je od drugog stoljeća car osobno iznosio prijedloge samo onda kad je stvarno obnašao konzulsku vlast. Može se pretpostaviti da je sama činjenica carevog prisustvovanja sjednicama senata bila dovoljna da usmjeri poslušnu senatorsku većinu u pravcu prihvatanja carskih prijedloga.

Plinije je često sudjelovao i u krivičnim procesima protiv predstavnika najviših društvenih slojeva. Naročito su iscrpni njegovi izvještaji sa suđenja koja su vođena pred rimskim senatom. On daje izvješća o pet, pred senatom vođenih, krivičnih procesa.

O jednom takvom procesu govori već spomenuto pismo 2, 11. Predmet raspravljanja je bila optužba koju su uputili stanovnici Afrike protiv Marija Priska (Marius Priscus), koja ga je teretila da je kao upravnik ove provincije izdavao naredbe za ubistva nevinih ljudi da bi zauzvrat od potkazivača dobio velike sume novca. Sve okolnosti ovog postupka (način vođenja istrage, veliki broj odvjetnika koji su uzeli učešća u njemu, nesvakidašnje interesiranje javnosti za ovaj slučaj) govore da je najprihvatljivije mišljenje da se ovdje radilo o jednoj vrsti procesa zbog uvrede veličanstva *crimen laesae maiestatis*, jer su najteža krivična djela iznuđivanja svakako ovamo pripadala.²⁰² Na osnovanost ovih mišljenja mogu ukazati i pojedini iskazi iz pisma, kao npr. “ne quid repetundarumlegem quaeretur”.

Kao što vidimo, Cezarovi zakoni (iz 46. godine p. n. e.) i Augustovi (*Lex Iuliamaiestatis* iz 8. godine), kojima je određeno kažnjavanje raznih djela protiv države, bili su efikasno sredstvo za učvršćivanje carske vlasti i u Plinijevo vrijeme. Zbog neprecizno određenog sadržaja ovog delikta, vrlo je lako bilo, a to su carevi vješto koristili, postupke svojih političkih protivnika podvesti pod ovo kažnjivo djelo. O širini vođenja ovih procesa mnogo podataka daje i Tacit (Tacit, *Anali* 1,72; 1,74; 2,27; 2,50; 3,10). Postupak za krivična djela iznuđivanja vođen pred cjelokupnim senatom je najčešće donosio presude na izgnanstvo, gubitak političkih prava, zabranu vršenja javnih službi.

²⁰² Ibid., str. 162.

Načini postupanja na ovakvim procesima bili su dobra prethodnica za sudska proganjanja majestatskih zločina kršćana. Naročita pažnja posvećivala se sudskim procesima pripadnicima senatorskog sloja, jer se smatralo da javno i pravedno kažnjavanje tih lica ima veliku i široku preventivnu funkciju.

Princeps je, s obzirom na činjenicu da se povećao broj carskih provincija u odnosu na senatske, i u ovom domenu državne uprave bio centralna ličnost. Provincijama je upravljao preko svojih, specijalno za tu priliku izabраниh, ljudi, koji su najčešće vršili funkciju legata.

Princeps je u pogledu zakonodavne funkcije imao široka ovlaštenja. U toj funkciji, on je učestvovao dvojako. Neposredno je učestvovao u zakonodavstvu na osnovu ovlaštenja da može donositi zakone o izvjesnim pitanjima *leges datae*. To su, u prvom redu, pitanja dodjeljivanja prava građanstva, ingenuiteta, latiniteta, pitanja komunalnog ustrojstva kolonija ili municipija. Na poseban način je princeps učestvovao u normativnoj aktivnosti tumačenjem zakona putem donošenja posebnih odluka *constitutio principis*. Doktrinarno viđenje pravne prirode ovih carskih odluka dao je Gaj u svojim *Institucijama* (Gai, *Inst.* 1,5), dok Plinijeva pisma 10, 66, 108 daju sliku praktične primjenjivosti i domašaja ovih odluka. Materija regulirana ovim odlukama ulazila je u najraznovrsnije oblasti društvenog realiteta. Tako, iz pisma 10, 7 saznajemo da je car Trajan dodijelio rimsko građanstvo Plinijevom liječniku Harpokrasu (Harpocras), u pismu 10, 66 car rješava složeno pitanje statusa hranjenih lica – alumni, dok u pismu 10, 113 razrješava dileme oko plaćanja ulaznih taksi za gradske odbornike u provinciji Bitiniji.

Naročiti značaj ovih odluka ogleda se u činjenici da rješenja koja su se nalazila u njima imaju obveznu snagu za slične situacije i u budućnosti. Sama činjenica da su mnoga Trajanova pisma našla svoje mjesto u značajnom broju odlomaka u *Digestama* (D. 2, 12, 2; 5, 3, 7; 47, 14, 3, 3) govori o njihovom utjecaju na proces izgrađivanja pojedinih instituta i ustanova u rimskom pravu.²⁰³

U pogledu vremenske važnosti odluka pojedinih careva, daje nam interesantna saznanja Plinijevo pismo 10, 58 upućeno caru Trajanu. Prije nego što pređemo na analizu ovoga pisma, neophodno je napomenuti sljedeće činjenice.

Kao neki trag republikanske tradicije, formalno je senat taj koji bira vladara. I Gaj u svojim *Institucijama*, pola stoljeća kasnije, kad je još manje to pravilo

²⁰³ De Francisci, P. nav. djelo, str. 203–207.; Sherwin-White, A. N., Trajan's replies..., str. 114–116; Bachii, A., *Historia iurisprudentia Romanae*. Lipsiae, 1775, str. 380.

imalo veze sa stvarnošću, kaže da princepsove naredbe imaju snagu zakona, “jer i sam princeps dobija vlast od naroda” (Gai, *Inst.* 1, 5). U praksi je vladar dolazio na prijestolje naslijeđem, zavjerom ili vojnim udarom. Kad bi bio zbačen, senat je često donosio zakon kojim je legalizirao novonastalo stanje, a ponekad i osuđivao likvidiranog princepsa na *damnatio memoriae*. Jedan od takvih vladara je bio Domicijan (Suet. *Domit.* 24). Posljedica toga je zabrana svečanog pogreba, uklanjanje njegovih statua, brisanje njegovog imena sa svih javnih dokumenata i *rescisio actorum* poništenja svega onoga što je on učinio. U protivnom, ako bi presuda senata bila povoljna, senat bi umrlog vladara uvrštavao u bogove, naređujući da mu se u cijelom carstvu odaju božanske počasti, dajući mu naziv *divus*. Ovu apoteozu carske vlasti poslije smrti su dobili, između ostalih, Klaudije, Vespazijan i Tit (Suet. *Claud.* 45).

Akt *rescisio actorum* je *de iure* povlačio gubljenje važnosti svih onih radnji koje je princeps bio poduzeo (naimenovanje činovnika, dodjeljivanje raznih beneficija...). Ali, kao što to obično u životu biva, *de facto* je ta odluka rijetko izvršavana u cijelosti s punom strogošću primjene.

Plinijevo pismo 10, 58 upućeno caru Trajanu u kojem ga on pita za savjet kako da postupi prema Flaviju Arhipu (Flavius Arhipus), filozofu, jer je izbjegavao dužnost sudskog porotnika, može se uzeti kao izvorni dokaz takve prakse. Arhipa nije imao baš čistu prošlost, čak je bio osuđen zbog falsificiranja na rad u rudnicima, pa su mnogi tražili da se on isključi s liste porotnika i vrati na izdržavanje kazne. Međutim, u svoju odbranu on je navodio dva pisma cara Domicijana u kojima su o njemu date vrlo pohvalne ocjene. Da bi caru predložio pravni okvir situacije, Plinije mu je u pismu poslao i dvije odluke božanskog Nerve u pogledu važnosti odluka ranijih careva. U njima se osjeća širina Nervinih pogleda na vlast i njenu primjenu prema ljudima. On jasno kaže da nema namjeru ukidati i uskraćivati bilo kakve ranije dodijeljene privilegije. To nedvosmisleno potvrđuju njegove sljedeće riječi: “Neka niko od vas ne pomisli da ću ukinuti bilo kakvu javnu ili privatnu milost koju mu je dao neki od mojih prethodnika samo zato da on za tu milost ne bi morao da zahvaljuje tom prethodniku nego meni. Neka sve bude odobreno i potvrđeno.” Kao što vidimo, on je pristalica potpunog pravnog kontinuiteta.

U svom pismu Tuliju Justu (Tulius Iustus), on se prema principu da sve odluke u vezi s predmetima koji su se rješavali za vrijeme posljednjeg cara trebaju ostati na snazi, odlučio da se i Domicijanova pisma trebaju poštovati. Kao što vidimo, i pored činjenice da je prema caru Domicijanu izrečena *damantio*

memoriae i *rescisio actorum*, ipak su neke njegove odluke ostajale na snazi i ne može se tu raditi o nekoj apsolutnoj praznini u odnosu na tog vladara.

Na polju vođenja financijske politike se u Plinijevo vrijeme zapaža karakteristična pojava. Postojala je dosta raširena praksa osnivanja mnogobrojnih zadužbina.²⁰⁴ Tu praksu je podsticao sam car Trajan na području cijele Italije. Svrha osnivanja tih zadužbina bila je da se u mnogim općinama carstva ishranjuje određeni broj muške i ženske djece koja su bila *ingenui*, i to za dječake od 9 do 18 godina, a za djevojčice od 9 do 14 godina (D. 34, 1, 14, 1). Car je davao izvjesnu sumu novca na vječitu rentu garantiranu nepokretnim dobrima općine kojoj je fond namijenjen s malom kamatom od 2,5 do 5 posto. Taj interes od rente uloženog kapitala dijeljen je na *liberi alimentarii* u mjesečnim obrocima, bilo u žitu, bilo u novcu. Dublji ciljevi osnivanja ovih *alimenta* bili su pokušaji rješavanja agrarnih problema u Italiji i sprečavanje procesa pauperizacije stanovništva. Ova politika nastavljena je i poslije Trajana.²⁰⁵

Pojedinci kao privatna lica su vjerojatno ovoj djelatnosti pristupali ugledajući se na samog cara. O osnivanju ovih alimentacionih fondova u cijelosti govori Plinijevo pismo 7, 18 iz 98. godine. U njemu Plinije odgovara prijatelju Kaniniju (Caninius) na njegovo pitanje kako da osigura trajnu namjenu novca koju želi pokloniti svojim sugrađanima. Direktno ustupanje novca općini je bilo dosta nesigurno, jer je iskustvo pokazivalo da s njim u sličnim situacijama nije domaćinski upravljano i da mu se vrlo brzo gubio trag. O praksi lošeg gazdovanja poklonjenim sredstvima, Plinije govori na vrlo slikovit način: "Poveriš li novac opštini, treba se plašiti da se ne rasturi. Ako daš njive umesto novca, biće zanemarene kao sve opštinske." Plinije kao najbolju mogućnost predlaže da Kaninije postupi na sličan način kako je on postupio kad je iznos od 500.000 sestercija, prema ranijem obećanju, dao svom gradu za odgoj djece siromašnog porijekla. Tako se na posredan način postizala željena svrha.

Plinije je izvršio prividnu prodaju jednog svog imanja upravitelju državne imovine ispod njegove stvarne vrijednosti. Sljedeći korak te operacije sastojao se u tome da mu je imanje neposredno poslije toga vraćeno natrag pošto mu je određen godišnji porez od 30.000 sestercija. Ovim je postignuto da je općini osigurana glavnica, uz istovremenu veliku zainteresiranost za sam posjed,

²⁰⁴ Schutze, A. Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts. Studien zur Entstehungsgeschichte des Freiteilrechtes. Des XXXVIII Bandes der Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse, Nr. 4, Leipzig, 1928, prikaz Bruck, E. F., ZSS, 1930, 50 Band, str. 667.

²⁰⁵ De Martino, F. Storia economica di Roma antica..., str. 244–245.

čija je vrijednost znatno premašivala arendu. Prema tome, pravna priroda ove operacije ogleđa se u tome da vlasnik za izvjesnu sumu prodaje fiskusu svoje imanje i time fiskus postaje dominus.²⁰⁶ O opravdanosti osnivanja ovih fondova, Plinije kaže: “Ali treba pretpostaviti opštu korist svojoj sopstvenoj koja prolazi, dok je opšta trajna, i treba više misliti o sigurnosti poklona koji si dao, nego o svom vlastitom imanju.” Ovo je bila uobičajena i dosta rasprostranjena praksa osnivanja i fondova u druge različite svrhe.

Još su visoki republikanski magistrati i vojni zapovjednici imali naviku da se u važnijim stvarima savjetuju s ljudima svog izbora.²⁰⁷ Tu praksu je dalje razvijao August osnivajući tzv. *consilium principis*, koji je kasnije dobio naziv *sacrum consistorium*.²⁰⁸ U početku su u njega ulazili najbliži carski rođaci i ugledni ljudi, a vremenom su počeli u njemu mjesto nalaziti i predstavnici viteškog staleža i čuveni pravnici. Plinije u nekoliko pisama spominje ovu carsku instituciju.

Tako, iz pisma 4, 22 upućenog Semproniju Rufu (Sempronius Rufus), saznajemo da je Plinije učestvovao u radu carskog konzilija u rješavanju jedne stvari administrativne prirode. Naime, stanovnici u gradu Vijeni održavali su atletska takmičenja u počast nepoznatog građanina, ali je Trebonije Rufin (Trebonius Rufinus), Plinijev prijatelj, dok je obnašao službu duumvira, to takmičenje zabranio. Spor je nastao u pogledu pitanja je li na to bio ovlašten. Rješavanjem ovog pitanja, ustvari, rješavano je u meritumu pitanje daljnjeg opstanka igara.

Rimljani su atletska takmičenja prihvatili od Grka, prema čijim običajima su se atlete borile nage, što se nije uklapalo u moralističke okvire rimskih “tradicionalista”, pa su zbog toga ovi sporovi i izbili na svijetlo dana. Inače, o nekritičkom prihvatanju raznih javnih manifestacija iz Grčke, govori i Tacit u svojim *Analima* (Tacit, *Anali*, 14, 19; 6, 2).

Plinijevo pismo 4, 22 se može uzeti kao pokazatelj kontinuiteta prakse odlučivanja *de consilii sententia*. Iz njega se može zaključiti da se do konačnog mišljenja dolazilo postupno, konsultiranjem mišljenja svakog pojedinog člana vijeća. U konkretnom slučaju, presudan je bio stav Junija Maurika (*Iunius*

²⁰⁶ Scarcia, R. “Ad tantas opes procesit”: note a Plinio il Giovane. *Labeo*, 1984, god. 30, br. 3, str. 309; Pernice, A., *Parerga II. Beziehungen des öffentlichen römischen Rechts zum Privatrechts*, ZSS, 1884, god. 5, str. 12.

²⁰⁷ Rudorff, A. nav. djelo, str. 13–21.

²⁰⁸ Vilems, P. nav. djelo, str. 499.

Mauricius) o zabrani tih igara stanovnicima grada. S koliko upornosti se Maurik zalagao da bi njegov stav bio prihvaćen, najbolje govore Plinijeve riječi iz pisma: “I kad se tražilo kakvo mišljenje imaju ostali o tome, javio se Junije Maurik, od kojeg ne postoji niko čvršći, niko otvoreniji tražeći da se Vijenjanima te igre više ne vrata.” Još je dodao: “Želeo bih, čak, da se mogu ukinuti i u samom Rimu.”

Inače, u administrativnim postupcima su donošene izuzetno važne odluke koje su se ticale života ili građanske egzistencije osoba, ili su se rješavali interesi cijelih općina ili narodnosnih grupa. U takvim slučajevima javljao se nalog političke mudrosti i opreznosti da car prije donošenja konačne odluke konsultira mišljenja članova svog savjeta. Ovo tijelo bilo je često konsultirano također u krivičnim i građanskim parnicama (pisma 6, 22 i 31).²⁰⁹ Konzilij je obično sazivan kad bi se pojavio sporni predmet, ali će vremenom on poprimati svojstvo stalnog carskog konsultirajućeg tijela. U njemu će položaj zauzimati najistaknutiji rimski pravnici (Juvencije, Celz, Julijan i drugi).²¹⁰ Carsko savjetovanje s velikanima antičke pravne misli bilo je put da pravo i pravna nauka nađu udjela u carskom odlučivanju, ali, istodobno, i način da se istaknuti pravnici stave pod carsku kontrolu.²¹¹

Sadržajan pregled djelovanja konzilija može se naći i u klasičnoj pravnoj književnosti (D. 4, 2, 13; 48, 7, 7), a također kao pouzdani znaci se mogu pojaviti i spomenuta Plinijeva pisma²¹², naročito s obzirom na činjenicu da je Plinije kao čovjek carskog povjerenja često bio u prilici neposredno sudjelovati u njegovom radu, tako da njegova izvješća u pismima uvjetno možemo shvatiti kao neku vrstu autentičnih zapisnika sa sjednica ovog carskog tijela. Nesumnjiv je značaj Plinijevih pisama kao izvora u saznanju realne pozicije konzilija u razmatranju najvažnijih odluka koje je car trebao donijeti u upravnim, zakonodavnim i pravosudnim poslovima. Dok je Domicijanu uloga konzilija bila toliko beznačajna da je raspravljao o načinu spremanja ulovljene ribe,²¹³ iz

²⁰⁹ Kaser, M., *Das Römische Zivilprozessrecht*, str. 352.

²¹⁰ Tellegen, J. W., *Gaius Cassius...*, str. 300.

²¹¹ Torrent, A., *La “ordinatio edicti” en la politica juridica de Adriano. *Bullettino*, 1984, str. 50–51; Pernice, A., VII. Parerga – Das Tribunal und Ulpian's Bücher “de omnibus tribunalibus”, ZSS, 1893, str. 148–149.*

²¹² Kunkel, W., *Die Funktion des Konsiliumus in der magistratischen Strafjustiz und in Kaisergericht. ZSS, 1968, god. 85, str. 301, 304, 315; Kunkel, W., *Römische Rechtgeschichte*, str. 85.; Tissoni, G. G., *Sul ‘Consilium principis’ in età Traiana. SDHI, 1966, str. 148; De Francisci, P., nav. djelo, str. 213.**

²¹³ Romac, A., *Pravnici i pravosuđe u Juvenalovim satirama...*, str. 308.

Plinijevih pisama se može zaključiti da je ovo tijelo u matici donošenja suštinskih društvenih odluka.

Princeps je imao široke sudske nadležnosti. Tako je njegova nadležnost u krivičnoj oblasti bila općeg karaktera. I u ovom domenu državne vlasti iskazuju se jake tendencije jačanja položaja vladara. Naime, carska nadležnost u suđenju se vremenom proširivala. Upravo je razvijena praksa carskog sudovanja najviše doprinijela da se izgrade principi novog sudskog postupka pod nazivom *cognitio extra ordinem*. Nekoliko Plinijevih pisama govori o sudskim postupcima vođenim pred carem (pismo 6, 31; 7, 6...).

Na kraju razmatranja Plinijevih izvješća koja su nam pružila podatke o položaju princepsa u društvu i sistemu vlasti na prijelazu između prvog u drugo stoljeće, možemo zaključiti da i ona potvrđuju kontinuitet postupnog jačanja princepsove vlasti. Mnogobrojni podaci ukazuju na to da je uvjetna podjela vlasti između princepsa i senata figurirala samo teorijski, a da je na praktičnom terenu princeps, nizom svojih sistematski vučenih poteza, činio svoju poziciju sve moćnijom. Ta faktička nadmoćnost će se postupno pretvoriti i u pravnu sa stupanjem na historijsku scenu otvorenog i beskompromisnog apsolutističkog vladanja cara.

Izveštaj Plinija Mlađeg o progonima kršćana

Dva pisma (10, 96 i 97) iz Plinijeve prepiske s carem Trajanom (*Epistolarum ad Traianum imperatorem*), koju je on vodio kao upravnik provincije Bitinije, predstavljaju značajne izvore za historiju ranog kršćanstva, koja je bila ispunjena mnogobrojnim progonima ove nove religijske sekte u rimskom društvu. Pisma su nastala 113. godine²¹⁴ i u njima Plinije izlaže svoj odnos prema kršćanstvu, ne samo kao religiji već i kao jednom socijalnom pokretu. Niko tako jasno, kao Plinije, nije pokazao kako je opasnost kršćanstva za rimsku državu prodrła i bila prihvaćena u visokim rimskim političkim krugovima. Ova pisma su bila, a i danas su, predmet interesa mnogih naučnika koji problem progona kršćana izučavaju s različitim aspektima.²¹⁵

²¹⁴ Sherwin-White, A. N. *The letters...*, str. 691–692.

²¹⁵ Mayer-Maly, T. *Der rechtgeschitliche Gehalt...*, str. 311–328; Ronconi, A. *Tacito, Plinio e i cristiani. U: Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, Firenze, 1956, str. 615–628; Wickert, L., *Zum Christenbrief des Plinius*, *Rheinisches Museum für Philologie*, 1957, god. 100, br. 1; G. E. M. de Ste. Croix, *Why were the early Christians persecuted?* *Past & Present*, 1963, god. 26, br. 1, str. 6–38; Smuts, F. *Waarvan is die Christene voor Plinius aangekla. Acta Classica Proceedings of the Classical Association of*

U literaturi se postavljalo pitanje ocjene vrijednosti ovog izvora. Neki su smatrali da su ova pisma rezultat falsifikata koje su unijeli kršćanski bogoslovi 3. i 4. vijeka, kako bi svoje poglede o nastanku kršćanstva stavili u okvire vremena u kojem su djelovale historijski potvrđene ličnosti. Kao najčešći razlozi koji dovode u sumnju izvornost ovih pisama, navode se činjenice da Plinije u drugim pismima uopće ne spominje kršćane, zatim da sama kompozicija pisma nosi obilježja izmišljanja, u smislu nagomilavanja mnoštva činjenica koje se događaju u dužem vremenskom periodu.²¹⁶ Međutim, novija istraživanja²¹⁷ pokazala su da ne postoje neki temeljni razlozi koji bi doveli u pitanje vrijednost ovih pisama kao historijskih izvora. Tome u prilog se cjelokupna Plinijeva prepiska s Trajanom, pa, dakle, i ova dva pisma, svrstava u vrijedne historijske izvore.

Pisma 10, 96 i 97 iz Plinijeve prepiske s carem Trajanom omogućavaju jasan uvid u odnos rimskih vlasti prema kršćanstvu tog perioda, a posebice ukazuju na elemente koji su tu novu religijsku sektu činili tako nepoželjnom da su protiv nje otpočeli organizirani progoni i oštro kažnjavanje. U tom pogledu pisma otvaraju niz značajnih pitanja, kao što su utjecaj kajanja na dalji tok sudskog postupka protiv optuženih kršćana te značaj priznanja kao dokaznog sredstva. Također se javlja problem primjene kriterija opće koristi u određivanju konkretnih postupaka u suzbijanju kršćanstva. U pismima Plinije daje izvještaj o svojim dotadašnjim postupanjima prema kršćanima, načinu ispitivanja da li je neko lice kršćanin, kažnjavanju takvih osoba, različitom tretmanu prema rimskim građanima i peregrinima, kao i problemu anonimnih prijava.

Pismo 10, 96 počinje na uobičajen način, karakterističan za Plinijevo obraćanje Trajanu, pozivajući se na svoj običaj da se uvijek pismeno javlja caru kada u nešto nije siguran (*de quibus dubito ad te referre*), smatrajući da ga jedino on može poučiti u njegovom neznanju i uputiti u rješavanje konkretne situacije. Pojavljuje se niz otvorenih, nejasnih pitanja i situacija u vezi s Plinijevim konkretnim postupcima prema kršćanima. Da se u ovom slučaju Plinije zaista susreo sa, za njegovo iskustvo, novom pojavom, pokazuju njegove sljedeće riječi: *Coqnitionibus de Christianis interfui numquam, ideo nescio, quid et quatenus*

South Africa, 1965, god. 8, br. 1, str. 71–85; Freudenberge, R. Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im 2. Jahrhundert, Dargestellt am Brief des Plinius an Trajan und den Reskripten Trajans und Hadrians. München: Beck, 1969; De Churruca, J., Les procès contre les Chrétiens dans la seconde moitié du deuxième siècle. *RIDA*, 1979, god. 26, str. 227–238 i drugi.

²¹⁶ Viper, R. J. Rim i rano hrišćanstvo, prijevod M. Milidragović, Sarajevo, 1963, str. 106–118, a šire o tom problemu Schanz, M., nav. djelo, str. 688.

²¹⁷ Wenger, L. nav. djelo, str. 220, Mayer-Maly, T., *Der rechtgeschitliche Gehalt...*, str. 220.

aut puniri soleat aut quaeri.²¹⁸ Uvažavajući činjenicu da nije imao iskustva s ovim pojavama, mora se istovremeno istaći da je Plinije kroz dugogodišnje učešće u postupcima pred centumvirskim, senatskim i carskim sudom, stekao dosta iskustva koje mu je omogućavalo da se uhvati ukoštac s ovom problematikom, pa zaista čudi njegovo bojažljivo oklijevanje. Dileme koje Plinije iznosi u pismu ukazuju nam da se ovdje, između ostalog, želi riješiti pitanje nadležnosti upravnika provincije u krivičnom postupku protiv kršćana.

Centralno pitanje, u okviru ovih *cognitiones Christianus*, jeste: zbog čega su kršćani bili kažnjavani? Treba li kažnjavati samo konkretne prijestupe kršćana, a da se pri tome ne ilustriraju radnje koje bi predstavljale krivično djelo, što Plinije označava kao *flagitia coherentia*, ili je sama činjenica da neko živi kao kršćanin bila dovoljna pa je *nomen ipsum* bilo kažnjivo?

Iz daljeg teksta pisma možemo uočiti bezuspješan pokušaj Plinija da, u svojoj politici suzbijanja *superstitio* kršćana i vraćanja autoriteta starim kultovima, presude utemelji na nekim pravnim, a ne isključivo na religijsko-političkim argumentima. Želi se naći jedno jasno činjenično stanje koje bi činilo bit kažnjivosti djela. To Plinije postiže uzimajući samu pripadnost kršćanstvu za kažnjivo djelo. *Nomen Christianum* je bio zajednički sveobuhvatan pojam za sve zločine koji bi se kršćanima mogli staviti na teret. Kršćani su svojim učenjem vrijeđali samu suštinu vrhovne vlasti i ličnost princepsa koji je smatran neporočnim, svetim, sličnim bogovima. Moglo bi se reći da su kršćani dvostruko vrijeđali interese rimske vlasti. Oni su razarali rimsku zvaničnu religiju, a odbijanjem polaganja zakletve i prinošenja žrtve vrijeđali su carsko dostojanstvo. Možemo stoga zaključiti da se Plinije kao provincijski namjesnik, zadužen da vodi brigu o javnoj sigurnosti i redovnom funkcioniranju centralne vlasti na terenu, morao suočiti s tom sve raširenijom pojavom, pa je pripadnost kršćanstvu kažnjavao kao *crimen laese maiestatis*. Kršćani su protestirali što su ih optuživali zbog samog imena i zahtijevali su da se sudski pretres vodi samo u slučaju ako su izvršili neko konkretno kažnjivo djelo.²¹⁹ Ovakav odnos vlasti prema kršćanima u ovom periodu rimske historije pokazuje da su oni u ovom pokretu vidjeli veliku opasnost. Nagrizanje temelja stare rimske religije i indiferentan odnos kršćana prema carskom kultu bili su osnovni razlog takvog ponašanja.²²⁰

²¹⁸ Citati su dati iz Plinijevih pisama prema izdanju C. Plini Caecili Secundi: *Epistularum Libri Decem: Briefe: lateinisch – deutsch*. Ed. Helmut Kasten, München und Zürich, 1984.

²¹⁹ Tertull. *Apol.* 7-9, nav. Prema L. Wenger, nav. djelo, str. 257.

²²⁰ Mayer-Maly, T. *Der rechtgeschichtliche Gehalt ...*, str. 318.

U pismu 10, 96 Plinije nas obavještava da je do sada preduzimaao konkretne aktivnosti samo na osnovu prethodno dostavljene prijave da je neko kršćanin: “*Interim in lis, qui ad me tamquam Christiani de ferebantur, hunc sum secutus modum.*” Ovakvo postupanje bilo je u skladu s uobičajenom akuzatornom formom pokretanja rimskog krivičnog sudskog postupka.

Procesi protiv kršćana koje je Plinije vodio budili su veliku pažnju stanovništva u provinciji. Prijave protiv kršćana su se gomilale, a pojavio se novi problem: šta sa anonimnim prijavama? Tako, Plinije u pismu navodi da mu je u ruke dospjela jedna prijava bez potpisa (*libelus sine auctore*), s imenima mnogih ljudi za koje se tvrdilo da su kršćani. Plinije smatra da o ovom pitanju treba dati svoj sud sam car, zbog velikog broja ljudi koji se nalaze u opasnosti. Kao što vidimo, pred Plinija se postavlja neizbježno pitanje da li treba pokrenuti postupak po anonimnim prijavama, provjeravati njihovu istinitost ili ih treba odbaciti? Prihvatanje anonimnih prijava predstavljalo bi odstupanje od načela rimskog krivičnog postupka da tužitelj odgovara za svoje navode u prijavi. Od vremena cara Konstantina, kao pravilo prihvaćeno u rimskom pravu, bilo je da se po anonimnim prijavama nije smjelo postupati.²²¹ Njihovi autori su se, vjerovatno, plašili protesta onih koji bi se našli u tim prijavama. Vjerovatno se dešavalo da su sastavljači anonimnih prijava iz zlih namjera u njima iznosili netačne navode o pojedinim okolnostima ili čiste laži.

U odgovoru na Plinijevo pitanje o anonimnim prijavama Trajan kaže: “*Sine auctore vero propisiti libelli in nullo crimine locum habere debent. nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est.*” Kao što vidimo, Trajan određuje da se ne smije povesti postupak ako se ne zna ko je odgovoran za navode u prijavi. Postupanja koja bi bila u suprotnosti s ovim stavom, mogla bi se podvesti pod pojam *crimen calumniae* i mogla bi biti osnova za provođenje postupaka zbog *calumniae* sa svim njegovim teškim posljedicama za osuđenog.²²²

Car želi da procesi protiv kršćana budu vođeni kao *cognitiones extra ordinem* i da se pokreću u formi optužnog prijedloga. U opisu istražnog postupka zapažamo da u radnjama ispitivanja Plinije nije bio strogo vezan pravilima koja su važila za kognicioni postupak. Postupak ispitivanja bio je krajnje pojednostavljen. Plinije je optužene pitao da li su kršćani, a ukoliko bi oni to potvrdili, on bi pitanje više puta ponavljao (*confitentes iterum ac terio interrogari*),

²²¹ C. 9, 8, 3.

²²² Pap. D. 48, 1, 10. Papir. Just. D. 48, 16, 18; C. 9, 1, 3, a o ovim procesima izvještavaju Tacit, Anali 4, 29 i Plinije u pismu 6, 31, 6.

upozoravajući ispitanike da ih zato očekuje kazna. Ako bi oni istrajali u svojim ubjeđenjima, Plinije bi zaključio postupak ispitivanja i izdao naređenje za kažnjavanje (*duci iussi*). Ritual ispitivanja pokazuje da se nije vodilo dovoljno računa o rasvjetljavanju svakog konkretnog slučaja, već da je to bilo samo puko zadovoljavanje jedne procesne radnje da bi se na kraju mogla opravdati postavljena optužnica. Prema Plinijevim navodima, na njegovo pitanje obično bi uslijedilo priznanje (*confessio*). Priznanje optuženih je u krivičnom postupku tokom posljednjih godina republike i prvih vijekova principata bilo dovoljan osnov za kažnjavanje okrivljenih.²²³ Priznanje je okrivljenom oduzimalo svaku dalju mogućnost odbrane. Tek će kasnije razvoj krivičnog postupka prihvatiti priznanje kao i svako drugo dokazno sredstvo,²²⁴ pa je bilo dozvoljeno naknadno ispitivanje vjerodostojnosti svakog priznanja. Najčešća forma priznanja u Plinijevim procesima bili su odgovori *Christianus sum*. Plinije saopćava da se nikad nije dvoumio da kršćansku upornost i tvrdoglavost treba kazniti.

Neosporno se može utvrditi da je u postupcima istrage prema kršćanima upotrebljavano mučenje kao sredstvo iznuđivanja dokaza. Plinije u pismu 10, 96 govori da je u postupku protiv dvije robinje bio ubijeđen u neophodnost primjene mučenja (*et per tormenta quaerere*), kako bi iznudio njihovo priznanje, pošto su one uporno negirale da su učestvovala u kršćanskim ritualnim obredima. Tradicija primjene mučenja kao sredstva iznuđivanja dokaza predstavljenog najčešće u priznanju, prema Tacitovim navodima, vodi porijeklo iz procesa *crimen laese maiestatis*.²²⁵

Po donošenju presude odmah bi uslijedilo izvršenje²²⁶ smrtne kazne *poena capitalis*,²²⁷ jer se ona Rimljanima toga doba činila kao jedina moguća i jedino djelotvorna reakcija prema ovim sve intenzivnijim napadima na državno uređenje.

Postavlja se pitanje da li je postojala neka razlika u postupcima prema kršćanima – rimskim građanima i kršćanima – peregrinima? U postavljanju optužnog prijedloga nije bilo razlike. I za Rimljane i za peregrine priznanje da su kršćani uzimalo se kao dokaz da su ispunjeni uslovi za kažnjavanje. Razlikovanje rimskih građana i peregrina ogledalo se u nadležnostima pri kažnjavanju. Poznato

²²³ Paul. D. 42, 2, 21; Ulp. D. 48, 22, 6, 2; C. 9, 4, 16; Plinijevo pismo 4, 11, 11; Sallust Catilina 52, 36.

²²⁴ Ulp. D. 48, 18, 1, 27.

²²⁵ Tacit, Anali 2, 28; 6, 7.

²²⁶ Tacit, Anali, 3, 51; C. 9, 4, 5.

²²⁷ Paul. Sent. 5, 17, 2; Call, D. 48, 19, 28 pr.

je da su u ranom principatu provincijski namjesnici sudsku nadležnost u najvećem broju slučajeva imali prema onim stanovnicima provincije koji nisu bili rimski građani.²²⁸ Za rimske građane bila je ustaljena praksa da u takvim situacijama budu poslani u Rim, gdje su njihovi sporni slučajevi u periodu republike rješavani pred stalnim porotnim krivičnim sudom *Quaestiones perpetuae*, a u principatu najčešće pred senatom ili carskim sudom.²²⁹

Prema staroj tradiciji uvedena su određena ograničenja nosilaca javnih funkcija prema rimskim građanima. Tako je donošenjem *Lex Iulia de vi publica*²³⁰ ta zaštita jačala uvođenjem kažnjavanja za slučajeve zloupotreba službenih ovlaštenja prema građanima. Time su i nadležnosti provincijskih namjesnika prema rimskim građanima bile ograničene, tako da su rimski građani po ovom zakonu mogli izbjeći nadležnost guvernera provincije i tako doći u poziciju da im kao građanima bude suđeno pred carskim sudom. U tu svrhu služila je *apellatio* kao ustanova kojom je osuđenom licu bilo omogućavano da traži od princepsa poništenje presude koju bi donio provincijski namjesnik kao njegov delegirani organ.²³¹ Princeps je na osnovu svoje generalne sudske nadležnosti *princeps legibus solutus* odluku provincijskog namjesnika mogao prihvatiti i odobriti kao valjanu ili je, po sopstvenom nahodjenju, promijeniti, ukinuti ili pak donijeti novu presudu.²³²

Prema navodima iz apostolske historije²³³ prvi kršćanin koji je kao građanin, već ranije, bio zaštićen od presude provincijskih namjesnika bio je apostol Paulus. Naime, radi se o postupku koji su vodili upravnici provincije Judeje Antonius Felix i Porcius Festus protiv apostola Paulusa, koji je više puta bio proganjan zbog misija u propovijedanju svog religijskog učenja. U konkretnom slučaju optužen je zbog toga što je svoje propovijedi održavao u hramu, što je bilo zabranjeno i za tako nešto bila je propisana smrtna kazna. Spomenuti apostol je, pozivajući se na rimsko građanstvo, uspio izbjeći osudu ove dvojice carskih službenika i neposrednu jurisdikciju naći pred carskim sudom.

²²⁸ D'Amati, L., Assenza, appello e giudicato, 'Res iudicata' a cura di Luigi Garofalo, tomo secondo. Jovene, 2015, str. 1–44.

²²⁹ Ulp. D. 48, 6, 7.

²³⁰ Paul. Sent. 5, 26, 1: *Lege Iulia de vi publica damnatur, qui aliqua potestate praeditus civem Romanum antea ad populum nunc ad populum, nunc ad imperatorem appellentem necaverit, necarive iusserit, torserit, verberaverit, condemnaverit inve publica duci iusserit.*

²³¹ Marc. D. 48, 16, 1, 14.

²³² Ulp. D. 49, 1, 10, 1; 49, 4, 1; C. 7, 62, 20; C. 7, 62, 29; C. 7, 62, 30.

²³³ L. Wenger, nav. djelo, str. 242.

Iz Plinijevih podataka ne bi se moglo zaključiti da se kršćanima davala *appellatio*. Da bi provincijski namjesnik mogao provoditi cjelokupni postupak kod onih djela za koja su predviđene smrtne kazne prema rimskim građanima, morao je imati nešto više od uobičajenih ovlaštenja koja su mu za te situacije morala biti prenesena, inače, prema Ulpinijanovim i Papinijanovim navodima, označavaju se terminima *ius gladii* i *iudicii exercitio*.²³⁴ Pošto je Plinije, kao što smo već rekli, bio čovjek od izuzetnog carskog povjerenja, moglo bi se pretpostaviti da je on od Trajana dobio ova ovlaštenja.²³⁵ To bi značilo da je mogao provoditi kompletni postupak od istrage, preko presude, pa sve do izvršenja smrtne kazne protiv rimskih građana. Da su neki namjesnici već u ranijem periodu imali ova ovlaštenja, svjedoči slučaj vođenja postupka protiv rimskog građanina Flavija Arhipa, o kojem nas izvještava Plinije u drugom svom pismu,²³⁶ protiv kojeg je prokonzul Velije Paul na osnovu *Lex Cornelia de falsis* izrekao kapitalnu kaznu, a da ovaj nije uložio *appellatio* prema caru. Svjestan svojih ovlaštenja, Plinije bi se, izgleda, njih u ovim suđenjima kršćanima radije odrekao. Pred njega su se postavljale dvije mogućnosti: ili da o ovom složenom pitanju sačeka mišljenje cara ili da pojedinačne slučajeve šalje caru. Iz pisma se jasno vidi da je on neke, zato što su građani, upućivao pred sud cara Trajana: “*Fuerunt alii similis amentiaem, quos, cives Romani erant, adnotavi in urbem remitendos.*”

Plinije se nalazi pred još jednim pitanjem. Da li treba dati oprostaj (*detur paenitentiae venia*) svakome ko se odrekne svog vjerovanja i da li se nalazi u istom položaju onaj ko je ranije govorio da je kršćanin, pa se kasnije povukao? U ovom kontekstu Plinijevo pismo otvara pitanje značenja i mjesta izraza *paenitentia* i *venia* u postupku kažnjavanja kršćana.

Iz pisma se može zapaziti da Plinije želi od cara dobiti dopuštenje da u slučaju iskazane *paenitentia* može biti primijenjena *venia*, za šta on nije bio ovlašten. Vjerovatno je Pliniju bio od ranije poznat slučaj dodjeljivanja carske *venia*. Naime, radi se o slučaju o kojem nas izvještava Tacit,²³⁷ kada je pretor Grah tražio od senata donošenje novih preciznijih propisa protiv spekulacija u po-

²³⁴ Ulp. D. 1, 16, 6. pr.: “(...) nec enim potest quis gladii potestatem sibi datam (...)”; Ulp. D. 1, 18, 6, 8; Pap. D. 1, 21, pr.: “qui cum publici iudici habeant exercitationem (...)”

²³⁵ Mommsen izražava sumnju da je Plinije imao *ius gladii*, ili ako ga je imao, vjerovatno ga nije primjenjivao. On smatra da je Plinije preduzimao kažnjavanje na osnovu svog prokonzulskog imperija, koji je neograničenom *coercition* uključivao i izricanje presuda za kršćane. Mommsen, T., *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899, str. 244 i 349.

²³⁶ Plinijeva pisma 10, 58 i 81.

²³⁷ Tacit, *Anali*, 6, 16.

zajmljivanju novca. Mada je bilo zabranjeno članovima najvišeg senatorskog staleža da se bave ovim poslovima, oni su lako zaobilazili tu zabranu, povjeravajući svojim oslobođenicima obavljanje ovih zelenaških operacija. Shodno tome, oni su došli pod udar tih propisa i zatražili su milost od vladara (*veniam a principe petivere*). Vladar im je ponudio oprost pod uslovom da u roku od godinu i po svoje domaće račune dovedu u red u skladu sa zakonom.

Iz pisma 10, 96 može se zaključiti da je Plinije *paenitentio* činio djelotvornim time što je licima koja bi pokazala kajanje, kako kaže Plinije, *penitentiae veniam dare*. Zanimljiv je ceremonijal kojim se iskazivalo kajanje. On se sastojao u izgovaranju formule prizivanja bogova, prinošenju žrtve tamjana statuama cara i bogova, proklinjanjem Krista (*praeterea maledicerent Christo*), kao i obavljanju uobičajenih molitvi za rimske bogove. Plinije je pravio selekciju među optuženima. Posebno su, dakle, bili tretirani oni koji su izjavljivali da nikad nisu bili kršćani, pa je Plinije smatrao da ih treba osloboditi. Drugu grupu optuženih sačinjavali su oni koji su bili kršćani, ali su se toga odrekli. Za njih Plinije kaže da su prestali biti kršćani, neki prije tri godine, a neki prije više godina, poneki čak i prije dvadeset godina (*quidam ante triennium, quidam ante plures annos, non nemo etiam ante viginti*). Opravdanje ovakvog postupanja Plinije je nalazio u uvjerenju da se istinski kršćani nikada ne odriču svog učenja, pa je caru iznio mišljenje i prijedlog da zavedenim ljudima treba omogućiti da se pokaju: “*Ex quo facile est opinari, que turba hominum emendari possit, si sit paenitentiae locus.*”

Potvrdu da je pravilno postupao u do tada preduzetim radnjama Plinije dobija u odgovoru cara Trajana iz pisma 10, 97. Car smatra da je za ovakve situacije nemoguće dati neko opće pravilo i neki određeni oblik šta treba raditi. Kao što je vidljivo, Trajan se oslanja na sposobnost pravilnog rasuđivanja svog namjesnika i otvara mu prostor za aktivnije djelovanje u rješavanju konkretnih situacija. Ipak, postavio je okvir za njegovo ponašanje, određujući da se postupak može pokrenuti samo na osnovu prijave (*qui christiani ad te delati fuerant*), a ako se optuženi pokaje, postupak bi se obustavio (*veniam ex paenitentia impetret*). Ovakvo rješenje predstavlja pružanje ruke izmirenja i praštanje ljudima koji su se odrekli “glupog praznovjerja”.

Potrebno je istaći da u Plinijevo vrijeme pojmovi *paenitentia* i *venia* nisu imali izgrađeno svoje pravno-tehničko značenje, ali bi se moglo pretpostaviti da su iskustva u postupanjima s kršćanima, o kojima Plinije izvještava, a istovremeno ukazuje i na njihovu djelotvornost, imala utjecaj na kasnije pravno

uobličavanje ovih pojmova. Inače, praksa davanja *venia* nije bila česta. Tako Paul u D. 48, 10, 19 izvještava da se lice koje je pokušalo krivotvoriti novac može osloboditi od kazne ako bi iskazalo kajanje zbog svojih postupaka.

Iz pisma se može zaključiti da je formalno *venia* proglašavao sam Plinije kao lice koje vodi postupak, ali da mu je za to bila potrebna izričita dozvola od cara Trajana.²³⁸

Interesantno je pitanje pravne prirode i važnosti Trajanovog odgovora u pismu 10, 77. Taj reskript predstavlja carev odgovor na postavljeno pitanje, koje je uputio njegov legatar s ciljem uređenja poremećenih odnosa u nemirima razdiranoj provinciji Bitiniji. Instrukcije koje daje car odnose se na konkretno pitanje progona kršćana, ali se istovremeno želi utvrditi praksa za buduće postupke u sličnim slučajevima.²³⁹ Ove vladarske instrukcije su kao reskripata i mandata imale karakter izvora prava.²⁴⁰ To nam potvrđuje činjenica da su mnoga Trajanova pisma našla svoje mjesto u značajnom broju mjesta u Digestama.²⁴¹ Iz Plinijevih pisama²⁴² također saznajemo da su ova carska mišljenja obavezivala i kasnije provincijske upravnike, osim u slučaju da su naknadno izričito stavljena van snage. Postavlja se pitanje da li je carski reskript izdan za jednu provinciju, bio obavezno pravilo ponašanja i za namjesnike drugih provincija? Najvjerojatnije su provincijski upravnici prilikom rješavanja mnogobrojnih različitih situacija u nedostatku konkretnih propisa bili prinuđeni vršiti konsultacije s praksom drugih provincija, da bi lakše riješili konkretnu spornu situaciju.²⁴³ Ugled koji je imala objavljena Plinijeva korespondencija s carem Trajanom može biti osnov za pretpostavku da su mnoga konkretna rješenja proizašla iz uprave provincijom Bitinijom našla svoju primjenu i u drugim provincijama.²⁴⁴ Institut carskih reskripata je upravo izgrađivan kroz ovu praksu stalnih konsultacija provincijskih namjesnika i careva.²⁴⁵

²³⁸ Kako su carevi ljubomorno stražarili nad kompetencijom da samo oni mogu odjeljivati *venia*, a da se njihovi namjesnici moraju striktno pridržavati njihovih dopuštenja, najslikovitije nam je prikazao Kalistratus u D. 48, 10, 15 sljedećim riječima: “*Plane constitutionibus principalibus cavetur (...) legatum pro non scripto habendum et servo, qui etiam sibi legatum adscriptit, veniam dari, ego tutius esse puto veniam patendam ab imperatore.*”

²³⁹ Plinijevo pismo 10, 96, 99.

²⁴⁰ Mayer-Maly, Th. Der Verhältnis zwischen Gesetz und verordnung in der Rechtsgeschichte. *Archiv des öffentlichen Rechts*, 1955, god. 80, str. 157.

²⁴¹ Ulp. D. 3, 7; Callist. D. 47, 14, 3, 3...

²⁴² Plinijeva pisma 10, 66, 72, 73, 119...

²⁴³ Ulp. D. 48, 19, 13.

²⁴⁴ Wenger, L., nav. djelo, str. 429–432.

²⁴⁵ Litewski, W. *Consultatio ante sententiam*, ZSS, 1969, god. 86, str. 231–252.

Opisi ceremonijalnog kajanja optuženih kršćana predstavljaju dragocjene informacije o stanju carskog kulta Plinijevog vremena.²⁴⁶ Kult vladara, mada tipično bizantska pojava, potječe iz rimskih običaja. Prilikom stupanja na prijestolje, slike careva slane su u najvažnije gradove carstva, gdje bi im narod i sveštenstvo iskazivali poštovanje uz pjevanje himni, tamjan i vino (*ture ac vino*).²⁴⁷ Cilj ovakvog postupanja bilo je stvaranje kulta apsolutnog vladara s božanskim pijetetom.

Kršćani su imali negativan stav prema ovakvoj praksi. Idolopoklonstvo prema carskoj vlasti smatrali su za najveću taštinu. Poklonjenje pred carskim statuama zamijenili su pjevanjem zavjetnih pjesama Kristu kao Bogu.²⁴⁸ Vjersku isključivost koja se sastojala u zabrani učešća u “paganskim” religioznim ceremonijama, kršćanstvo je primilo od judaizma.²⁴⁹ Što je više rastao broj kršćana, to je carski kult bivao sve izloženiji eroziji.

Da bi se suprotstavio toj tendenciji, Plinije zahtijeva od optuženih kršćana da se poklone, ne samo božanskim statuama već i statui cara Trajana. Naknadno izlaganje carske statue kao kultnog objekta, što je Plinije detaljno opisao, navodi nas na zaključak da poštivanje carske statue nije bilo sastavni dio svakodnevnog božanskog kulta. Iz Trajanovog odgovora vidimo da car ne odobrava taj Plinijev postupak, jer on govori samo o *supplicando dis nostris*. I druga pisma iz Plinijeve prepiske s Trajanom²⁵⁰ pokazuju da ovaj vladar nije bio zainteresiran za cjelovito i veliko propagiranje svog kulta. U svojoj rezerviranosti prema uzdizanju carskog kulta Trajan je slijedio svog prethodnika, adoptivnog oca Nervu, koji je zabranio izlaganje svojih slika u zlatu i srebru.²⁵¹ Iz Plinijevog *Panegirika*²⁵² saznajemo da je Trajan svoje proglašenje za božanstvo očekivao tek poslije smrti. Plinije želi pokazati u svom pismu da molitva i prinošenje žrtve tamjana pred statuama bogova i cara predstavljaju sigurno sredstvo da kršćanina razlikuje od nekršćanina kao i pokajnika od tvrdoglavog, zadržtog kršćanina. Najvjerojatnije je ova praksa postojala i prije Plinija, možda već za

²⁴⁶ O shvaćanju carskog kulta kao ideologije koja je u značajnoj mjeri determinirala pojave socijalnog kretanja, uz usporedbu s *tennosei* ideologijom kao specifičnošću japanskog carskog sistema nalazimo kod Yuge, T. *Der Römische Kaiserkult als Ideologie des sozialen Aufstiegs? Labeo*, 1986, god. 32, br. 1, str. 41–55.

²⁴⁷ Beck, H-G., *Tragovi Bizanta u Europi. Jukić*, 1988, 18, str. 96.

²⁴⁸ Mladenović, D. *Moralitas artis musicae. Jukić*, 1986/87, br. 16–17, str. 129.

²⁴⁹ Tacit, *Historiae*, 5, 5.

²⁵⁰ Plinijeva pisma 10, 81 i 82.

²⁵¹ Weber, W., *Rom, Herrschertum und Reich im zweiten Jahrhundert*, Stuttgart-Berlin, 1937, str. 29, nav. prema Freudenberger, R., nav. djelo, str. 138.

²⁵² Plin. *Paneg.* 10, 4–6.

cara Domicijana, a da ju je on samo preuzeo i, kao što iz pisma vidimo, veoma uspješno primjenjivao. Plinijevu upornost u propagiranju carskog kulta vidimo još i iz pisama 10, 59 i 10, 83.

Iz analize Plinijevog pisma 10, 96, 10 dalo bi se zaključiti kako se cjelokupna aktivnost ovog provincijskog namjesnika u progonu kršćana ogleda u zaštiti općeg interesa *utilitas publica, utilitas communis*. Prema Plinijevom *Panegiriku utilitas publica* zauzimala je centralno mjesto u programu vladanja cara Trajana,²⁵³ koji je obavezu djelovanja za javnu stvar smatrao kao izvršenje naloga i htijenja samih bogova. Evidentno je da Plinije želi *utilitas publica* predstaviti kao odlučujući osnov kažnjavanja kršćana. Inače, pojam *utilitas publica* u rimsku državnopravnu svijest uveo je Ciceron iz grčke filozofije. On je pod utjecajem stoičkog i akademskog filozofskog gledišta (Panaitos, Karneades) izvršio razdvajanje pojmova korisnosti i pravednosti.²⁵⁴ Država je, prema Ciceronu, izgrađena na osnovu *consensus iuris* i *communio utilitas*. Ako se pogleda još dalje, za njega više nije cilj kažnjavanje optuženih kršćana, već njihovo izbavljenje iz bezumnog praznovjerja, ponovno vraćanje kroz promjenu ubjeđenja na pravi put, a sve to u svrhu *utilitas publica*.

Plinije izvještava cara da su se napušteni hramovi ponovo počeli puniti svijetom, božije službe su se počele obnavljati, a raduje i pojava da se meso životinja namijenjenih za žrtvovanje može kupiti na svakom mjestu. On to opisuje na sljedeći način: *Certe satis constat prope iam de solata templa coepisse celebrari et sacra sollemnia diu intermissa repeti passimque venire victimarum carnem, cuius adhuc rarissimus emptor inveniebatur*. Primjećuje se da u ovoj Plinijevoj izjavi ima uljepšavanja stvarnosti na terenu, a ocjena da postoje mogućnosti da se veliki broj ljudi odvrati od kršćanstva pokazuje se kao ne baš umjereni optimizam.

Na kraju razmatranja ovih Plinijevih pisama, kao važnih izvora za proučavanje rane historije kršćanstva, možemo izvući nekoliko zaključaka. Kažnjivost djela kršćana sastojala se u samoj činjenici da su oni bili kršćani, a da pri tome nije bilo potrebno da oni počine neko konkretno krivično djelo. Pripadnost kršćanskoj religiji u Plinijevo vrijeme predstavljala je jednu od najtežih povreda osnova rimskog državnog uređenja, i najčešći oblik tzv. *crimen laese maiestatis*. Priznanje kršćana uzimalo se kao dovoljan dokaz za izricanje presude. Ako bi optuženi osporio da je kršćanin, otvarao bi se svojevrsni postupak u

²⁵³ Plin. Paneg. 68, 1.

²⁵⁴ Cic. De. leg. 3, 17; de off. 3, 11.

kojem je državni namjesnik imao potpunu slobodu u izboru dokaznih sredstava. Bila je dozvoljena upotreba mučenja kao sredstva iznuđivanja priznanja. Ko bi obavio ritual odricanja od kršćanstva prinošenjem žrtve i proklinjanjem Krista, bio bi oslobođen optužbe. Na iskazano kajanje (*paenitentia*), skoro redovno bi se nadovezivala *venia* koju je davao vladar. Pisma pokazuju da je autoritet carskog kulta u Plinijevo vrijeme s pojavom kršćana bio ozbiljno narušen i da je to bio jedan od osnovnih razloga oštrog reagiranja vlasti protiv ovog pokreta.

Sasvim je vjerovatno da će se progoni kršćana nastaviti u još jačoj mjeri i poslije Plinijevog vremena. Nagla promjena slijedila je dolaskom na vlast cara Konstantina, kada kršćanstvo postaje državnom religijom (*religio licita*).²⁵⁵ Kršćanstvo potom počinje progoniti druge religije. Crkva zaboravlja na vlastita progonestva i počinje progoniti Židove.

²⁵⁵ Šarkić, S. Milanski edikt. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1983, br. 1–3, str. 267–273.

PRIVATNO PRAVO U PISMIMA PLINIJA MLAĐEG

Neka privatnopravna pitanja u Plinijevim pismima

Plinijeva pisma daju malo podataka o stvarnom pravu. Neizbježno se postavlja pitanje zašto. Razloge vjerovatno treba tražiti u prirodi samih pisama. Pošto je većinu njih pisao prijateljima, teško bi se moglo očekivati da se u njima vodi rasprava o pojedinim stvarnopravnim institutima. Istina, problematika stvarnog prava se na nekim mjestima i spominje, ali uzgredno, u drugom kontekstu, tako da čitalac nije u mogućnosti iz tako fragmentiranih činjenica povezati određenu cjelinu ili pak uočiti tendencije razvoja nekog stvarnopravnog instituta. Ovo je u dobroj mjeri opredijeljeno i društvenim funkcijama koje je obavljao Plinije. Kao odvjetnik, najviše je bio angažiran na sudskim pretresima koji su razmatrali kaznenopravne slučajeve, većinom političke delikte. Deseta knjiga pisama nastala je kao rezultat njegove prepiske s Trajanom, koju je vodio obavljajući dužnost provincijskog namjesnika. Problematika s kojom se tamo susretao većinom je bila javnopravne prirode.

U pismu 10, 4 iz 98. godine nalazimo nekoliko informacija značajnih za institut mancipacije. U njemu Plinije moli cara Trajana da njegovog prijatelja Vokonija Romana (Vocoius Romanus) uzdigne u rang senatora. Da bi Vokonije ispunjavao predviđene uvjete za senatora, majka mu je dala poklon u visini 400.000 sestercija. Vjerovatno mu je toliko nedostajalo do cenzusa određenog za senatore. Majka je to učinila prijenosom nekoliko imanja na svog sina. O tom prijenosu Plinije piše: “*3 Nam fundos emancipavit, et cetera quae in emancipatione implenda solent exigi consummavit.*”²⁵⁶ Riječi *emancipavit* i *emancipatione* svjedoče da je ovaj stari postupak još uvijek bio u primjeni u Plinijevo vrijeme.

²⁵⁶ “3 (...) jer je ona ustupila imovinu i ispunila sve formalnosti koje se traže u tim slučajevima.”

Može se postaviti važno pitanje koliko dugo je mancipacija korištena. Poznato je iz njene povijesti da je poslije uvođenja pretorske svojine, pred krah Republike, bilo prijedloga da se mancipacija izbací iz upotrebe, a da u praksi bude zamijenjena neformalnim poslovima.²⁵⁷ Međutim, Plinijevo pismo je dokaz da se i u drugom stoljeću koristila mancipacija. Ona je ovdje u konkretnom slučaju upotrijebljena za ceremonijalni prijenos poklonjenih dobara. Jer, kako Plinije kaže, tom prilikom su ispunjene sve formalnosti koje se traže. Plinije upotrebljava manje pravnotehnički izraz *emancipavit*, koji se obično vezuje za oslobađanje sinova od očinske vlasti, dok u pismu 7, 18, 2 za sličnu situaciju koristi pravilan izraz *mancipavit*. Prema tome, može se iz svega rečenog zaključiti da je još u Plinijevo vrijeme mancipacija zadržala ceremonijalnu formu, služeći još uvijek kao apstraktni pravni posao za različite svrhe. Koliko dugo još poslije toga je mancipacija zadržana, ne zna se pouzdano. Ali, nema sumnje da je izašla iz upotrebe tokom postklasičnog perioda. Kompilatori Justinijanove kodifikacije su u svim tekstovima gdje se ona spominje, umjesto *mancipatio*, stavljali termin *traditio*.

U pismima 10, 68 i 69 imamo indicije da se radi o režimu grobova *res religiosae*, ali pisma više govore o sukobu nadležnosti u odlučivanju o ovim stvarima, između kolegija sveštenika i upravnika provincije, pa se spomenuta pisma u tom kontekstu u literaturi najčešće tumače.²⁵⁸ Međutim, taj podatak i nije od tolikog značaja, jer su grobovi oduvijek u rimskom pravu poštovani, tako da kršćanstvo nije ništa na tom polju promijenilo.

Plinijeva pisma pružaju dosta podataka o nasljednom pravu. Ta činjenica je rezultat okolnosti da je Plinije, kao uvažavani čovjek i prijatelj, pripadnik imućnih slojeva rimskog društva, često bio sudionik nasljednopravnih procesa. Pisana jezikom svakodnevne pismene komunikacije među prijateljima, pisma ne sadrže precizne pravnotehničke izraze, pa su, uslijed toga, moguća njihova različita tumačenja. Pošto se ovim pitanjima iscrpno i kompetentno bavio Tellegen,²⁵⁹ ovdje će, ukratko, uglavnom biti iznijeti rezultati njegovih istraživanja.

Cjelokupna zbirka Plinijevih pisama sadrži 30 pisama koja govore o nasljednom pravu. Najčešće spominjana pitanja iz nasljednog prava odnose se na testamentarno nasljeđivanje. Pismo 1, 9 upućeno Miniciju Fundanu (Minicius

²⁵⁷ Oliver, D. T., nav. djelo, str. 159.

²⁵⁸ Longo, G., Comunita Cristiane primitive e "res religiosae", *Bulletino*, 1956, god. 18, 59–60, str. 243.

²⁵⁹ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 17.

Fundanus), sadrži Plinijeve usporedbe seoskog i gradskog načina života. Opisujući svakodnevne aktivnosti s kojima se čovjek u gradu može susresti, Plinije govori i o aktivnostima testamentarnog svjedočenja sljedećim riječima: “(...) *ille me ad signandum testamentum... rogavit (...)*.”²⁶⁰ Može se zaključiti da je pravljenje testamenta u prisustvu svjedoka bilo normalna i svakodnevna pojava. Postavlja se pitanje šta riječi *testamentum rogavit* u konkretnom slučaju znače.

Poznata je uloga svjedoka pri pravljenju testamenta. Da bi njihovo angažiranje proizvelo pravom priznate učinke, oni su morali biti *rogati*, odnosno morali su biti naročito pozvani da kao svjedoci upravo prisustvuju činu pravljenja testamenta. To se najbolje vidi iz Ulpijanovog teksta D. 28, 1, 21, 2 *Ulpianus libro secundo ad Sabinum*: “*In testamentis, in quibus testes rogati adesse debent, ut testamentum fiat, alterius rei causa forte rogatos ad testandum non esse idoneos placet. quod sic accipiendum est, ut, licet ad aliam rem sint rogati vel collecti, si tamen ante testimonium certioventur ad testamentum se adhibitos, posse eos testimonium suum recte perhibere.*”²⁶¹ Ovaj Ulpijanov tekst, kao i tekst Celza u D. 28, 1, 27, obično se uzimaju kao izvorna svjedočanstva vladajućeg mišljenja da je *rogatio testium* bio neophodan uvjet za punovažnost sačinjenog testamenta. Iz teksta zaključujemo da procedura pozivanja svjedoka pri pravljenju testamenta nije bila opterećena strogim formalizmom, već da je bilo najvažnije da se svjedocima pred sam čin sastavljanja testamenta predoče okolnosti, jasno i određeno kaže da su oni upravo u funkciji svjedoka pri sastavljanju ovog akta.

Pulciano smatra da Plinijevo pismo 1, 9 predstavlja znak za *rogatio testium* pri sastavljanju testamenta.²⁶² Tellegen u objašnjenju ovoga mjesta polazi s drugih pozicija. On smatra da izraz *rogavit* u pravnotehničkom smislu ne predstavlja jedan *rogatio testium*; po njegovom mišljenju, on je upotrijebljen u jednom općem smislu. Pri analizi ovog dijela pisma, on veću važnost pridaje riječima *signare testamentum*, smatrajući da je u Plinijevo vrijeme još uvijek prakticiran *testamentum per aes et libram* i da upotreba ovih riječi u vezi s

²⁶⁰ “(...) neko me je pozvao na potpisivanje i ovjeravanje testamenta (...)”

²⁶¹ D. 28, 1, 21, 2: “Kod onih oblika testamenta kod kojih moraju biti pozvani svjedoci da bi se testament mogao (valjano) napraviti, odlučeno je da svjedoci pozvani radi druge svrhe nisu pogodni za taj testament. Ipak, to pravilo treba ovako razumjeti: makar bili i zamoljeni ili pozvani zbog neke druge svrhe nisu pogodni za taj testament. Ipak, to pravilo treba ovako razumjeti: makar bili i zamoljeni ili pozvani zbog neke druge svrhe, oni mogu pravovaljano učestvovati kao svjedoci ako im se prije svjedočenja jasno i određeno kaže da su pozvani kao svjedoci (za testament).” Prijevod je preuzet iz Romac, A. Izvori rimskog prava. Zagreb, 1973, str. 485.

²⁶² Pulciano, C. L., nav. djelo, str. 253, prema Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 14.

potvrđivanjem testamenta, u prvom redu, želi nagovijestiti ukupne aktivnosti svjedoka prilikom njegovog sastavljanja.²⁶³ Izraz *signare testamenta* rimski pravници su upotrebljavali samo u užem pravnotehničkom smislu, pridajući mu značenje potvrđivanja u testamentu izražene volje.

Zasigurno je da Plinijev način izražavanja nije težio pravnom perfekcionizmu i da se ne može u potpunosti poklapati s jezikom pravnih tekstova, ali to ne bi trebalo dovoditi u sumnju ispravnost njegovog kazivanja. Upravo to što se njegov iskaz odnosio na pravo tekuće prakse i činjenica da Plinije u pismu ne razmatra izričito pravnu problematiku, nego je ove izraze upotrijebio u kontekstu nabiranja svakodnevnih djelatnosti u gradu, navode na opravdanost shvatanja da on, koristeći izraz *signare*, misli na opću djelatnost testamentarnih svjedoka.

U pismu 2, 20 susrećemo karakterističnu pojavu “lovaca” na nasljedstva. Sudionik sva tri u pismu iznesena slučaja je Pliniju dobro poznati prevarant Regul (Regulus). Taj je čovjek bio spreman na sve, samo ukoliko bi to rezultiralo sticanjem bogatstva. Kao iskusni “lovac na naslijeđa”, stalno je tražio nove žrtve, u prvom redu teško bolesne ili stare ljude, i raznim prevarnim postupcima ih navodio da mu ostave nešto testamentom. U slučaju udovice Veranije (Verania Pisonis), on je, znajući da je bolesna, iskoristio njenu lakovjernost. Njegove postupke Plinije u pismu 2,2 0 opisuje sljedećim riječima: “(...) *ut diu miserum expectatione suspendit, habes, inquit, climactericum tempus, sed evades. 4 quod ut tibi magis liqueat, haruspicem consulam, quem sum frequenter expertus.*”²⁶⁴ U znak zahvalnosti, ona ga je u testamentu postavila za nasljednika, ali se ubrzo njeno stanje pogoršalo, pa je tek na samrti uvidjela podlost njegovih postupaka.

U drugom slučaju, Regul se prikradao i ulagivao Veleju Blezu (Velleius Blaesus). Plinije daje opis njegovog ponašanja: “7 *Velleius Blaesus, ille locuples consularis, novissima valetudine conflictabatur: cupiebat mutare testamentum. Regulus, qui speraret aliquid ex novis tabulis, quia nuper captare eum coepereat, medicos hortari, rogare, quoquo modo spiritum homini prorogarent. 8 postquam signatum est testamentum, mutat personam, vertit adlocutionem isdemque medicis: quosque miserum cruciatis? Quid invidetis bona morte, cui dare vitam*

²⁶³ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 17.

²⁶⁴ “(...) Pošto je jadnu ženu duže držao u neizvjesnosti, on još reče: “Nalaziš se u opasnom dobu, ali ćeš se iz toga izvući. 4. I da bi se oslobodila svake sumnje, ja ću pitati Reuspika s kojim sam se često sastajao.”

*non potestis?*²⁶⁵ Kada je Blez umro, ispostavilo se da je Regul ovoga puta omanuo, jer mu u testamentu nije bilo ništa ostavljeno.

U trećem slučaju gospođe Aurelije, koja je za ceremoniju sastavljanja svoga testamenta obukla reprezentativnu odjeću, Regul je bio prisutan kao svjedok. Tražio je da mu ona tu odjeću ostavi u testamentu, revnosno kontrolirajući da li će to ona i uraditi. Aurelija je to, pod pritiskom, i uradila, otvorila *tabulae* testamenta i njemu ostavila njegov legat. Ovakvim postupanjima Regul je stekao ogromno bogatstvo.

O ovim pojavama pisali su još i Juvenal Sat. XII. 93–130. i Marcijal u svojim *Epigramima*, što ukazuje na njihovu rasprostranjenost.²⁶⁶

Osnovno pitanje koje se ovdje postavlja je da li Regulovo ponašanje u ova tri opisana slučaja podliježe pod pojam *captatio*, kako je reguliran u D. 29, 6, 1–3 i C. 6, 34. Interpretacijom pravnih izvora Tellegen zaključuje da jedna *captatio* postoji samo ukoliko su sredstva utjecaja na testatora bila nedopuštena, u prvom redu ako bi se primjenjivala *vis* i *dolus*.²⁶⁷

U tom pogledu, pismo daje mogućnost da upoređujemo praksu sastavljanja testamenata i utvrdimo da li je ona u saglasnosti s pravilima koja je propisao *senatus consultum Neronianum* iz 61. godine (Suet. Nero 17), a koja su propisivala uvjete i garancije autentičnosti testamenta. Propisano je da zavještalac mora pokazati svjedocima prve dvije stranice testamenta. Inače, testamenti su bili čuvani u strogoj tajnosti. To je upravo bio način da se preduprijedi praksa *captatio*. Ukoliko se uporedi Regulovo ponašanje s postojećim propisima, onda se može prihvatiti Tellegenovo mišljenje da ono nije došlo s njim u konflikt.²⁶⁸ To što je Plinije na kraju pisma definirao *captatio* kao *improbissimum genus falsi*, ne mora značiti da na *captatio* gleda kao na *crimen falsi*. Plinije *captatio* dovodi u neposrednu vezu s falsificiranjem, jer posljedica djelovanja *captatora* je u tome da dokument više ne sadrži posljednju volju ostavioca. On

²⁶⁵ “7 Velej Blez je vrlo dobro poznat kao bivši konzul i bogat čovek. On je hteo da izmeni svoj testament na samrtnoj postelji, i Regul se nadao da će mu novi testament nešto donesti, jer je baš nedavno počeo da mu se ulaguje, pa je zato molio i preklinjao lekare da na neki način čoveku produže život. 8 Ali čim je testament bio zapečaćen i potpisan, Regul se u potpunosti izmenio i počeo iste lekare da napada: ‘Koliko dugo još mislite da mučite tog jadnog čovjeka i zašto mu ne zaželite laku smrt pošto ne možete da mu spasete život.’”

²⁶⁶ Trisoglio, F. *Opere di Plinio Cecilio Secondo*, Volume primo, Torino, 1973, str. 336; Scarcia, R., nav. djelo, str. 295.

²⁶⁷ Tellegen, J. W. *The roman law of succession...*, str. 66.

²⁶⁸ *Ibid.*, str. 53.

o tome, u pismu 2, 20, kaže: “14 *et habebit, simondo, ut coepit, aliena testamenta quod est improbissimum genus falsi, ipsi, quorum sunt illa, dictaverit.*”²⁶⁹ Ne može se govoriti o *crimen* pošto je to, ipak, ostavitelj sam napisao. Iako je ponašanje Regula moralno neprihvatljivo, ova vrsta “lova na naslijeđe” (*captatio*) nema elemente kaznenog djela.

Regul i njegovo ponašanje, koje je Plinije oštro prosuđivao, predmet su razmatranja i u pismu 4, 2 iz 104. godine. Iz pisma saznajemo da je Regul bio u braku s jednom imućnom ženom s kojom je imao sina. Žena je prije smrti u testamentu sina imenovala nasljednikom. U pravnoj interpretaciji, kao sporno se postavlja pitanje da li je pri tome bio postavljen uvjet emancipacije sina. Pernice, pretpostavljajući da ovdje nema uvjeta emancipacije, smatra da je na ovaj način sam Regul posredno učinjen nasljednikom. On tumači da je Regul prirodno želio majčino nasljedstvo prepustiti sinu, što bi, po njemu učinio, svaki razuman čovjek. Regul je zbog toga emancipirao sina da bi svijetu učinio jasnim kako sebi ne želi nasljedstvo.²⁷⁰ Pri tome je sina obasipao pažnjom u raznim vidovima. Plinije o tome kaže: “3 *Amissum tamen luget insane. habebat puer mannulos multos et iunctos et solutos, habebat canes maiores minores-que, habebat luscinijs, psittacos, merulas.*”²⁷¹

Tellegen smatra da je žena postavila sina za nasljednika pod *conditio emancipationis*.²⁷² I, zaista je Regul emancipirao sina. Tako zaključuje i Plinije: *2 hunc regulus emancipavit, ut heres matris existeret.*²⁷³ Tellegen smatra da je Regul pri tome zadržao položaj jednog *parens manumissor*.²⁷⁴ Poznato je da *parens manumissor* prema emancipiranom djetetu ima određena kvazipatronatska prava, a u nekim slučajevima i intestatno nasljeđivanje. Slijed događaja je sinova smrt i položaj oca kao nasljednika. *Captatio*, koja je prebacivana Regulu, time je postala perfektuirana i on je na taj način došao do nasljedstva svoje žene. Ali, sada Regul dolazi u situaciju da, kao čovjek s velikim imetkom, ali bez intestatskih nasljednika, postaje objektom *captatio* drugih lica.

²⁶⁹ “14 A to će sigurno i steći ako samo nastavi putem kojim je pošao, da diktira pisanje testamenta ljudima koji žele da ih napišu; a to je najpodlija prevara od svih.”

²⁷⁰ Pernice, A. Parerga I. Zum Römischen Gesellschaftsvertrage, ZSS, 1882, god. 3, br. 1, str. 82.

²⁷¹ “3. Dečak je imao mnogo ponija za vožnju kao i za jahanje, imao je veće i manje pse, imao je slavuje, papagaje i kosove.”

²⁷² Tellegen, J. W., The roman law of succession..., str. 63.

²⁷³ “2. Njega je Regul oslobodio tutorstva da bi mogao naslijediti imanje svoje majke.”

²⁷⁴ Tellegen, J. W., The roman law of succession..., str. 66.

Postavljanje *conditio emancipations* uz instituciju imenovanja nasljednika je rijetko prakticirano. Iz pisma se može uočiti namjera žene da zaobiđe muža kao nasljednika pa je namjerno i postavila taj uvjet. Međutim, pokazalo se da ovo nije bila čvrsta garancija za postizanje tog cilja. Regul je sina zaista emancipirao, ali je pri tome sebi zadržao položaj *parens manumissora*. Plinije ga i u ovom slučaju optužuje za *captatio*, jer je, po njegovom mišljenju, on stvarno htio preko sina doći do imanja svoje žene. U tom smislu Plinije kaže: “(...) *ita vulgo ex moribus hominis loquebantur - foeda et insolita parentibus indulgentiae simulatione captabat.*”²⁷⁵ Ukoliko bi se ova Plinijeva tvrdnja uzela kao tačna, onda bi se, isto tako, prema Tellegenovom mišljenju moralo pretpostaviti da je Regul već kod smrti svoje žene bio uvjeren da će njegov sin umrijeti prije njega, inače se ne bi moglo govoriti o Regulovom smišljenom planiranju *captatio*.²⁷⁶ Možda sumnju izaziva činjenica da je sin umro tek što je prekoračio granicu puberteta.

Pismo 2, 16 iz 100. godine razmatra problematiku kodicila. Iz njega saznajemo da je Anijan (Annianus) upozorio Plinija da kodicil koji je ostavio Acilijan (Minicus Acilianus), u kojem je Plinija imenovao za nasljednika jednog dijela njegovog imanja, neće imati dejstva, jer nije spomenut u testamentu. Plinije objašnjava da mu je to pravilo poznato, ali da je, uvažavajući činjenicu da je kodicil napisao Acilijan, stvorio svoj posebni zakon koji poštuje volju pokojnika. Iako kodicil nije spomenut u testamentu, Plinije ga smatra potvrđenim. Kao što vidimo, pismo otvara širok krug pitanja o testamentarnoj potvrdi kodicila. O tom problemu, Gaj u *Institucijama* 2, 270 kaže: “*Item legatum codicilis relictum non aliter ualet quam si a testatore confirmati fuerint, id est, nisi in testamento cauerit testator ut quidquid in codicillis scripserit id ratum sit; fideicommissum uero etiam non confirmatis codicillis relinqui potest.*”²⁷⁷ Kao što vidimo, legat važi samo ako je potvrđen u testamentu. Kakvo dejstvo može imati ta potvrda? Da li *confirmatio* u testamentu samo *pro future* za kasnije donošenje kodicila važi ili možda djeluje *in praeterum*? Ovo pitanje postavlja se, prije svega, kad je nejasno doslovno značenje potvrđujuće klauzule.²⁷⁸ Plinijevo pismo otvara slične probleme *qui me ex parte instituit heredem, pro*

²⁷⁵ “(...) Otac je ponovo pokušao da ga uhvati u svoje mreže ružnom i za roditelje neuobičajenom pri-
vidnom ljubaznošću.”

²⁷⁶ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 65–67.

²⁷⁷ “Također, legat ostavljen u kodicilu vrijedi samo ako ga je testator potvrdio, odnosno samo ako je u
testamentu testator odredio da je punovažno ono što je napisano u kodicilu. A fideikomis se može
ostaviti i u nepotvrđenim kodicilima.” Prijevod preuzet iz: Gaius, *Institucije*, prijevod O. Stanojević,
Beograd, 1982, str. 165–167.

²⁷⁸ Pietro, A. *Studi sui codicilli*, 1, Milano, 1979, prikaz Negri, G. *IURA*, 1979, str. 135–136.

non scriptis habendos. O tome Plinije kaže: “*Tu quidem pro cetera tua diligentia admones me codicillos Aciliani qui me ex parte instituit heredem, pro non scriptis habendos, quia non sint confirmati testamento.*”²⁷⁹ On ne prihvata Anijanovo mišljenje, a svoj stav obrazlaže riječima: “*Cum vero liceat heredi donare, quod in hereditate subsedit, nihil est quod obstet illi meae legi, cui publicae leges non repugnant.*”²⁸⁰

Može se postaviti pitanje o kojoj vrsti raspolaganja se ovdje radi. Tellegen je u ovoj studiji iznio originalno mišljenje prema kojem je posrijedi legat.²⁸¹ Stav objašnjava dosta nategnutim tumačenjem prema kojem je legat sadržan u kodicilu koji potiče iz vremena prije sastavljanja testamenta, pa tu činjenicu uzima kao objašnjenje da je kodicil u testamentu ostao nepotvrđen.²⁸² Ali, ovo ne bi moralo biti i jedino moguće objašnjenje. To naročito stoga što su Plinijeva saopćenja u pismu 2, 16 u dobroj mjeri jednostrana i oskudna da bi se iz njih mogli izvlačiti sigurni zaključci o okolnostima kodicilarnog raspolaganja. U skladu sa svojim shvaćanjem o djelotvornosti *confirmatio in praeteritum*, Tellegen dosta slobodno i široko zaključuje. Njegov način razmišljanja dolazi u suprotnost sa samim Plinijevim izjavama da on pravo stanje stvari dobro poznaje i da je raspolaganje držao za sumnjivo. Plinije se poziva na *lex propria*. On tvrdi: “*(...) sed ego propriam quandam legem mihi dixi, ut defunctorum voluntates, etiamsi iure deficerentur, quasi perfectas tuerer.*”²⁸³ Ta izjava govori protiv saglasnosti njegovih odluka s važećim pravnim stanjem. Možda je bliže Plinijevoj samouvjerenosti da se ovdje ipak radi o fideikomisima, jer su uvjeti koji se za njih postavljaju manje rigorozni. Sherwin-White je u situaciji opisanoj u pismu 2, 16 vidio mogućnost da primaoca zatekne jedan *incapaticas* na osnovu *Lex Iulia et Papisa Poppea*²⁸⁴ i da nasljedstvo, kao vakantno, pripadne državi. Međutim, Tellegen s pravom otklanja takvu mogućnost, jer je Plinije već ranije od cara Trajana dobio *ius trium liberorum*.²⁸⁵

²⁷⁹ “Ti mi skrećeš pažnju da kodicil koji je ostavio Acilijan, a kojim me određuje za nasljednika jednog dela njegovog imanja, ne može da ima zakonsku važnost, jer me ne spominje u svom testamentu.”

²⁸⁰ “(...) A pošto nasljednik može da pokloni ono što niko drugi nema pravo, ne vidim što bi moglo stajati na putu tom mom zakonu, jer ništa ne postoji u zakonima ove zemlje što bi me sprečilo da postupam prema njemu.”

²⁸¹ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 34.

²⁸² *Ibid.*, str. 35.

²⁸³ “(...) Ali ja sam sam sebi stvorio neki zakon koji poštuje volju pokajnika, i, mada nije zasnovan na nekoj pravnoj osnovi, postupam kao da je punovažan.”

²⁸⁴ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 186.

²⁸⁵ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 36.

Jedno od najznačajnijih Plinijevih pisama koja tretiraju problematiku nasljednog prava, svakako je pismo 5, 1 iz 96. godine. U ovom pismu upućenom Aniju Severu (Annius Severus), Plinije izlaže složen problem u vezi s nasljeđivanjem. Pomponija Gala (Pomponia Galla) lišila je svog sina Asudija Kurijana (Asudius Curianus) prava na nasljedstvo, a istovremeno je za nasljednika postavila Plinija, senatora Sertorija Severa (Sertorius Severus) i još nekoliko visokih aristokrata. Eksheredirani Kurijan pokušava s Plinijem pronaći aranžman na način da mu Plinije pokloni svoj dio i time da primjer ostalim sunasljednicima. Plinije na ovo ne pristaje. On kaže: “*3 respondebam non convenire moribus meis aliud palam aliud agere secreto; praeterea non esse satis honestum donare et locupleti et orbo.*”²⁸⁶ Ipak, Plinije je spreman dio koji mu je ostavljen ustupiti Aniju Severu ukoliko se bude uvjerio da je lišavanje nasljedstva uslijedilo bez opravdanoga razloga. Poslije savjetovanja s jednim konzilijem, on se uvjerava da je majka imala *iustas causas irascendi*. Rezultat svojih razmišljanja direktno saopćava: “*Curiane, mater tua iustas habuisse causas irascendi tibi.*”²⁸⁷ Poslije toga, Kurijan je poveo proces pred centumvirskim sudom protiv svih sunasljednika osim protiv Plinija. Tuženi su, iz straha političke prirode, jer su neki od njih saradivali sa sumnjivim licima, bili spremni da se spor riješi na obostrano prihvatljiv način, pa su zamolili Plinija da posreduje kod tužioca. Plinije predlaže Kurijanu da se zadovolji jednom četvrtinom nasljedstva. Obećao je Kurijanu da će uvećati njegov dio svojim darovanjem. Na taj način je Plinije, zadovoljivši zakonske (*Lex Falcidia*) i moralne uvjete, riješio spor mimo suda.

Pisma 5, 1 i 6, 33 odnose se na *querela inofficiosi testamenti*. Razilaze se mišljenja o vremenu nastanka ove značajne tužbe. U pravnim izvorima ona se pojavljuje tek od Hadrijanovog vremena. Ova tužba je postepeno uobličena u praksi centumvirskog suda.²⁸⁸

Voci je smatrao da se Plinijevo pismo 5, 1 odnosi na *querela inofficiosi testamenti*, mada mu nije bilo sasvim jasno u kojem se sudskom postupku ona upotrebljavala.²⁸⁹ Di Lella odriče ovom pismu svojstvo svjedočanstva o ovoj tužbi, smatrajući da se ona kao samostalna tužba pojavljuje tek od Hadrijanovog

²⁸⁶ “3. ja sam mu odgovorio da se nikako ne slaže s mojim karakterom da jedno radim javno, a drugo tajno, a osim toga ne priliči nešto pokloniti čoveku koji je sam bogat, a nema dece.”

²⁸⁷ “Kurijane, izgleda da je tvoja majka imala opravdane razloge da se na tebe ljuti.”

²⁸⁸ Vacca, L., In tema di bonorum possessio contra tabulas, *Bulletino*, 1979, god. 80, str. 163.

²⁸⁹ Voci, P., *Diritto ereditario romano II*, Milano, 1963, str. 678 – prema Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 88–89.

vremena. Prije njene pojave, prema ovom autoru, još u prvom stoljeću pitanja nužnog nasljednog prava raspravljana su u formi *legis actio sacramento in rem* u okviru postupka pokrenutog s *hereditas petitio*.²⁹⁰

Međutim, pisma 5, 1 i 6, 33 govore o starijem datiranju *querela inofficiosi testamenti*. Upotreba termina *quaria pars* i *queri* daje jasnu uputu na *portio debita* i *querela*. Krüger zastupa mišljenje da je *querela*, pored činjenice da se u pravnim tekstovima pojavljuje tek za Hadrijana, sigurno postojala u praktičnoj primjeni u periodu Trajana, a vjerovatno već i za Domicijana.²⁹¹ Plinije nas izvještava kako je kao nasljednik uspješno pripremio kompromis između njegovih sunasljednika i sina isključenog iz nasljedstva s ciljem da se spriječi zasnivanje postupka po *querela inofficiosi testamenti*. Prema Tellegenovom mišljenju, činjenica da pismo upućuje na *exhereditatio* i upotreba termina *inique* dokazuju da je ova tužba u Plinijevo vrijeme bila djelotvorna.²⁹² Termin *praeiudicium*, koji ovdje ima značenje *sponsio praeiudicialis*, i *termin cedere*, koji se odnosi na *cessio in iure*²⁹³, mogu se uzeti kao uvjerljive indikacije da je *querela inofficiosi testamenti* djelovala u skladu s procedurom po *legis actio*.²⁹⁴

U pismu 5, 1 susrećemo i pitanje nužnog nasljednog dijela na koji je oporučilac pri sastavljanju testamenta trebao obratiti pozornost.²⁹⁵ O zakonskom nužnom nasljednom dijelu govori Gaj u *Institucijama* 2,227: “*Lata est itaque lex Falcidia, qua cautum est, ne plus ei legare liceat quam dodrantem. itaque necesse est, ut heres quartam partem hereditatis habeat. et hoc nunc iure utimur.*”²⁹⁶ Zakon i pravilo su, dakle, srazmjerno stari.

Klasični primjer praktičnog problema ostvarivanja nužnog nasljednog dijela upravo je situacija opisana u pismu 5, 1. Kurijan se nada da će dobiti cjelokupno nasljedstvo osim dijela koji je ostavljen Pliniju. Međutim, Plinije vodi raspravu u pravcu da on ne treba računati na više od onoga što mu pripada po *Lex Falcidia*. On, pri tome, kaže: “*Ibi ego si mater inquam te ex parte quarta*

²⁹⁰ Di Lella, L., *Querela inofficiosi testamenti. Contributo allo studio della successione necessaria*, Napoli, 1972, str. 102, 113, 123 – prikaz Marone, M., Labeo, 1973, 19, str. 365.

²⁹¹ Krüger, H., *Zum römische Pflichtteilsrecht*. U: *Festschrift Paul Koschaker II*, Weimar, 1939, str. 256–257.

²⁹² Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 86.

²⁹³ De Martino, F. *Nota in tema di “in iure cessio hereditas.”* U: *Studi in onore di Siro Solazzi*. Napoli: E. Jovene, 1948, str. 579–581.

²⁹⁴ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 168.

²⁹⁵ Kaser, M., *Das römische Privatrecht*, str. 711.

²⁹⁶ “Donet je, stoga, Falcidijev zakon koji predviđa da se može legirati najviše tri četvrtine. Tako je nasljednik morao dobiti jednu četvrtinu nasljedstva. Ovo pravilo i danas važi.”

*scripsisset heredem, num queri posses? Quid si heredem quidem instituisset ex asse, sed legatis ita exhausisset ut non amplius apud te quam quarta remaneret? Igitur sufficere tibi debet, si exheredatus a matre quartam partem ab heredibus eius accipias, quam tamen ego augebo.*²⁹⁷

Nesumnjivo je da Plinije sebe smatra nasljednikom po dva osnova. On Kurijanu predočava situaciju da će ostati nasljednik i u slučaju da testament bude poništen, pozivajući se na pravilo o *usucapio pro herede*. Plinije kaže: “*Scis te non subscripsisse mecum, et iam biennium transisse omniaque me usu cepisse.*”²⁹⁸ Prema Tellegenovom mišljenju, pozivanje Plinija na *usucapio pro herede* može se shvatiti kao vješt manevar odvjetnika koji je do u detalje poznao pravila igre pred centumvirskim sudom.²⁹⁹ Prema njegovom tumačenju, citirana rečenica ukazuje na to da je sud u Plinijevo vrijeme bio onemogućen da poslije dvije godine od preuzimanja nasljedstva provodi postupak po *querela inofficiosi testamenti*.

Plinijevo pismo 6, 10 iz 107. godine govori o problematici fideikomisa. U njemu Plinije izvještava prijatelja Albina (Luceius Albinus) da je nedavno bio u posjeti svojoj punici i da je tom prilikom pobudio u sebi nezaboravne uspomene na velikog prijatelja Verginija Rufa (Verginius Rufus). Plinije je, obilazivši Rufov grob, doživio razočarenje. Uvjerio se da spomenik još uvijek nije završen. To se, po njegovom mišljenju, može pripisati nemarnosti njegovih nasljednika, kojima je Ruf poručio da se kao uspomena na njegovo životno djelo na spomenik uklešu stihovi: “*Hic situs est Rufus, pulso qui Vindice quondam / imperium adseruit non sibi, sed patriae.*”³⁰⁰ Plinije je ogorčen zbog ovakvih postupaka: “*5 tam rara in amicitia fides, tam parata oblivio mortuorum, ut ipsi nobis debeamus etiam conditoria extruere omniaque heredum officia praesumere.*”³⁰¹

²⁹⁷ “(...) Tamo sam mu rekao: ‘Da te je majka odredila za nasljednika jedne četvrtine, bi li se mogao žaliti na to? A, recimo, da te je odredila nasljednikom, a da je legatima toliko smanjila svoj imetak da ti ne preostane više od jedne četvrtine? Zato treba da ti bude dovoljno ako, razbaštinen od majke, od njenih nasljednika dobiješ jednu četvrtinu, ali ja ću je još povećati.’”

²⁹⁸ “10. Ti znaš da me nisi tužio zajedno s ostalim i da su prošle već dve godine i da im je pravo svojine već zagarantovano zbog zastarelosti.”

²⁹⁹ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 169.

³⁰⁰ “Ovde počiva Ruf koji je nekad pobedio Vindika, a vlast nije tražio za sebe, nego za otadžbinu.”

³⁰¹ “5. Tako je retka vernost u prijateljstvima i tako brzo se zaboravljaju mrtvi da moramo na kraju sami sebi da podizemo nadgrobnne spomenike i da posvršavamo poslove naših nasljednika.”

Postavlja se pitanje pravne prirode ostaviteljeve naredbe za uspostavljanje spomeničkog natpisa koja, ni poslije deset godina od njegove smrti, nije realizirana. Odmah se javlja asocijacija na fideikomis.

Prema Tellegenovom mišljenju, ovdje se radi o jednom fideikomisu u izvornom obliku, dakle zahtjevu ostavioca upućenom nasljedniku čije je izvršenje, u prvom redu, zavisilo od poštenja nasljednika.³⁰² Tellegenovo shvatanje da se u pismu 6, 10 radi o jednom fideikomisu, ali ne u pravnotehničkom smislu kao odredbi čije bi se izvršavanje moglo tražiti prinudnim putem, već o odredbi čija sudbina ovisi o *fides* nasljednika, moglo bi se prihvatiti, jer se ono donekle slaže s rješenjima iz pravnih tekstova (D. 33, 1, 7; 5, 3, 50, 1). Možda pismo može poslužiti i kao svjedočanstvo da Rimljani nisu bili skloni vezati određene pravne mjere za situacije koje su umnogome bile stvari fidesa. Tek za kasnu klasiku postoje znakovi da se izvršenje ovih prema *ius strictum* neutuživih obaveza moglo ostvariti prisilnim pravnim sredstvima (C. 3, 44, 5).

U pismu 5, 7 registriran je pokušaj ostavljanja nasljedstva općini Komo. Interesantno je napomenuti da Tellegen ovo pismo nije analizirao u svojoj studiji. Plinije u pismu izvještava da ga je izvjesni Saturnin (Saturninus) u testamentu postavio za nasljednika. Oporučitelj je tom prilikom četvrtinu nasljedstva ostavio općini Komo. Plinije kaže: “*I heredem institui nec praecipere posse rem publicam constat; Saturninus autem, qui nos reliquit heredes, quadrantem rei publicae nostrae, deinde pro quadrante praeceptionem quadringentorum milium dedit.*”³⁰³ I pored toga, Plinije odlučuje ispuniti želju oporučioca polazeći od svog poznatog stava da mu je pokojnikova volja važnija od samoga zakona. Pri tome kaže: “*4 Velim ergo, cum proxime decuriones contrahentur, quid sit iuris indices, parce tamen et modeste; deinde subiungas nos quadringenta milia offerre, sicut praeceperit Saturninus.*”³⁰⁴ Iz pisma jasno vidimo da u Plinijevo vrijeme gradovi kao *incertae personae* kod oporučnog raspolaganja nisu mogli biti postavljeni za nasljednike.³⁰⁵ Očigledno je da je pismo nastalo prije Nervine vladavine, vjerovatno u vrijeme Domicijana, jer je Nerva ovlastio sve *civitates* da mogu primati nasljedstvo. Kasnije je *senatus consultum*, donijet

³⁰² Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 103.

³⁰³ “1. Svako zna da država ne može biti nasljednik nekog imanja, niti može prihvatiti jedan preliminarni legat, ali je Saturnin, koji me je odredio za nasljednika, ostavio jednu četvrtinu svoga imanja našem rodnom mestu, a poslije toga je to izmenio u preliminarni legat od četiristo hiljada sesteraca.”

³⁰⁴ “4. molim te, dakle, kad se prvi put budu skupili gradski odbornici, da im kažeš sasvim kratko i mirno šta naše pravo o tome određuje; posle toga dodaj još da dajem četiristo hiljada sesteraca onako kako je to Saturnin odredio.”

³⁰⁵ Mommsen, T. *Zur Lehre von der Erbeseinsetzung ex certa re*, ZSS, 1868, god. 7, br. 1, str. 315.

za Hadrijanove vladavine, ova pitanja detaljnije regulirao. U svakom slučaju, možemo sa sigurnošću tvrditi da *civitates* u situaciji opisanoj u pismu 5,7 nisu mogle biti imenovane za *heredes*.³⁰⁶

Na kraju razmatranja nasljednog prava u Plinijevim pismima, možemo reći da se Plinije, iako ga svrstavaju u oratores, predstavio kao čovjek čije je pravno znanje vrijedno pažnje. Mora se imati u vidu činjenica da su govornici u sudskim procesima najčešće zastupali progresivna pravna shvatanja i tumačenja pojedinih pravnih instituta. O tome svjedoče Plinijeva shvatanja i tumačenja naredbi posljednje volje. Plinije je smatrao da zavještanja putem testamenta i u slučajevima nekih očiglednih propusta u formi treba prihvatiti ukoliko se iz njih može saznati prava volja testatora. Ova shvatanja dobijala su sve više pristalica i zakonskih potvrda. To pokazuje da se Plinije nije svrstavao u krute formaliste. On je o problemima nasljeđivanja rasuđivao na način koji nije usko vezan za pravo njegovog vremena, ali je u punoj mjeri bio za zaštitu principa pravičnosti. Dobro je poznavao pravo i sudske vještine, a njegova pisma predstavljaju važan presjek stanja klasičnog nasljednog prava.

Plinijeva pisma pojedine elemente obaveznog prava tretiraju fragmentarno. Obično se ta pitanja spominju u sklopu razmatranja nekih drugih problema. Razlozi su uglavnom isti oni koje smo naveli objašnjavajući oskudicu podataka o stvarnom pravu. Neka pitanja koja bi se mogla pojaviti kao predmet naših razmatranja potrebno je povezivati s institutima iz drugih grana prava. Tako, npr., ukoliko bismo se upustili u analizu kolonatskih odnosa, susreli bismo se s institutom *locatio conductio*, kao prvobitnim pravnim osnovom za konstituiranje novih odnosa eksploatacije radne snage. Ukoliko bismo posmatrali tzv. *alimentacione fondove*, vidjeli bismo da je Plinije kroz ugovor o dugoročnom davanju zemljišta u zakup po objektivno niskim zakupninama pronašao pravnotehnički put za realiziranje raznovrsnih davanja u dobrotvorne svrhe.

Pismo 10, 4 koje smo razmatrali u dijelu o stvarnim pravima, možemo analizirati i s aspekta darovanja u rimskom pravu. U njemu se govori o darovanju četiri stotine hiljada sestercija koje je majka učinila sinu.

O tome Plinije izvještava u pismu sljedećim riječima: “*Quia mater Romani liberalitatem sestertii quadragies, quod conferre se filio codicillis ad patrem tuum*

³⁰⁶ Oliver, D. T., nav. djelo, str. 161.

*scriptis professa fuerat, nondum satis legitime peregerat; quod postea fecit admonita a nobis.*³⁰⁷

Pravni režim darovanja početno je regulirala *Lex Cincia* iz 204. godine p. n. e.³⁰⁸ Prijenos darovanja putem formalističke mancipacije, traženje kada se poklon sastojao u zemljištu s namjerom da se prenese vlasništvo. Ovo je zahtijevano za italska zemljišta, dok za provincijska, kako izvori pokazuju (Gai, *Inst.*, 1, 120), ovaj uvjet nije bio postavljen. Plinijevo pismo pruža mogućnost da steknemo uvid u stupanje razvoja instituta darovanja u rimskom pravu njegovog vremena. Kao što vidimo, uočava se tendencija uvođenja manje formalnih postupaka za poklone određene vrste, uključujući tu poklone provincijalnih zemljišta između osoba određenog stupnja srodstva.

U pismu 4, 13 upućenom Tacitu, Plinije raspravlja o potrebi organiziranja školske nastave u svome rodnom gradu. On, pri tome, objašnjava mnoge prednosti učenja pod nadzorom roditelja, govori da su troškovi studiranja tada mnogo manji. Da bi se ovaj problem riješio, Plinije predlaže angažiranje jednog učitelja. On o tome kaže: “*5 Quantulum est ergo collata pecunia conducere praeceptores, quodque nunc in habitationes, in viatica, in ea quae, peregre emuntur (omnia autem peregre emuntur), impenditis adicere mercedibus?*”³⁰⁹ Plinije je spreman dati novac u vidu poklona u te svrhe, ali se plaši raznih zloupotreba, čiji je on svjedok bio u mnogim slučajevima i mnogim mjestima u kojima su se učiteljske plaće isplaćivale iz državne kase. Pismo svjedoči o nagloj ekspanziji birokratije kao posljedici sve izražajnije potrebe za stručnim činovnicima. Ovo je vrijeme kada slične škole niču u mnogim, kao što vidimo, ne tako velikim gradovima. Škole u unutrašnjosti nisu bile na visokoj cijeni, a satiričar Petronije za njihove nastavnike tvrdi da “predaju više nego što znaju”.³¹⁰ Ovo pismo svjedoči i o odnosu rimskog društva prema radu za novac. Pored načelnog preziranja ove vrste rada, vidimo da je on, na posredan način, mogli bismo reći, čak i favoriziran davanjem novčane pomoći u vidu mnogobrojnih poklona (pismo 10, 110, 111).

³⁰⁷ “Mada je Romanova majka pisala tvome ocu da će svome sinu učiniti poklon od četiri stotine hiljada sesteraca, ona nije taj posao obavila dovoljno zakonski; učinila je to tek pošto sam je podsetio.”

³⁰⁸ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 564.

³⁰⁹ “5. A kako malo bi vas stajalo kad biste sve ono što trošite na stan, na putovanja i na sve što se u tuđini plaća – jer u stranom svetu se mora plaćati sve – kad biste vi to, kažem, upotrebili za njihovu platu.”

³¹⁰ Petronius, *cena Trimalchionis* 46 – citirano prema Stanojević, O., *Gaius noster...*, str. 47.

Pismo 4, 13 je često analizirano prilikom raspravljanja problema *artes liberales*. Značajnu studiju o ovom pitanju dao je Viskey.³¹¹ Autor u studiji raspravlja o problemima intelektualnog rada u rimskom društvu i njegovim refleksijama na položaj rada ostalih kategorija radnika. Viskey tvrdi da *artes liberales* nisu angažirani putem *locatio conductio*. On smatra da su samo učitelji elementarnih znanja bili angažirani po osnovu *locatio conductio*, a da gramatičari i učitelji retorike ovamo nisu pripadali. Iz Plinijevog pisma jasno se vidi da bi forma angažiranja budućeg učitelja u njegovom rodnom radu bio upravo ovaj ugovor, što se može zaključiti iz riječi *conductere praeceptores*. Sasvim je sigurno da Plinije nije mislio na angažiranje običnog učitelja, jer u pismu govori o studiranju. Možda Plinijevo pismo unekoliko opovrgava Viskeyeve teze.

Plinijeva pisma predstavljaju dragocjena svjedočanstva o problemima svakodnevne primjene prava. Ona nam jasno označavaju liniju na kojoj se međusobno prelamaju pravna teorija i praksa. Pisao ih je, očigledno, dobar poznavalac prava. Formulacije koje je Plinije upotrebljavao u svojim pismima o pojedinim pravnim pitanjima imaju velike sličnosti s rješenjima u pravnim tekstovima iz *Digesta* i *Institucija*. Pojedina pisma bi se slobodno mogla uzeti za školske primjere u objašnjavanju nekih osnovnih pravila rimskog prava, kao npr., onih koja se odnose na pravljenje rimske oporuke. Plinijeva pisma daju autentičan uvid u stanje, oblike i razvojne faze mnogih pravnih instituta klasičnog rimskog prava. Zbog toga će ona, kao izvorni dokumenti, još dugo biti predmet pravnovijesnih istraživanja.

Statusno pravo u pismima Plinija Mlađeg

Obično se kaže da statusni i svojinski odnosi predstavljaju centralnu tačku svakog društvenog sistema. Oni u značajnoj mjeri determiniraju prilike i odnose u svim drugim segmentima društva. Plinijeva pisma se u značajnom obimu odnose na ovu problematiku. Iz njih možemo dobiti sliku složenosti statusnih određenja rimskog društva klasičnog perioda. Naročito su značajni podaci koji govore o praksi dodjeljivanja rimskog građanstva i sprovođenju carske politike prema udruženjima i pojedinim provincijama. Između ostalih, o ovim pitanjima govore sljedeća pisma iz Plinijeve prepiske: 10, 5, 6, 11, 34, 92, 93.

³¹¹ Visky, K. Geistige Arbeit und die "artes liberales" in den Quellen des Römischen Rechts, Budapest – prikaz Noerr, D., *IURA*, 1977, str. 286–293.

U Plinijevim pismima možemo naći dosta zanimljivih podataka o statusu slobodnih lica. Pisma koja govore o ovim pitanjima uglavnom se nalaze u desetoj knjizi, koja sadrži Plinijevu korespondenciju s Trajanom. To svakako nije slučajnost, ako se uzme u obzir nadležnost cara da dodjeljuje rimsko pravo građanstva pojedincima, grupama ili čak cijelim gradovima. Kroz analizu Plinijevih pisama susrećemo se s fenomenom statusne slojevitosti rimskog društva i različitostima u postupanjima naročito s predstavnicima stanovništva iz pojedinih rimskih provincija.

Plinijeva pisma govore o mogućnostima upravnika da izdejstvuje slobodu za podanike. To je, vjerovatno, jedno od sredstava za sticanje moći i bogatstva rimskih funkcionera u provincijama, iako ne znači da se Plinije tim obogatio.

U pismu 10, 5 iz sredine 98. ili 99. godine, saznajemo da je Plinije bio teško bolestan i da mu je, u tim za njega veoma teškim trenucima, pomogao jedan ljekar. Plinije je zadovoljan njegovim uslugama i smatra da je jedini način da mu se dostojno zahvali molba caru da mu dodijeli pravo rimskog građanina. Taj ljekar, po imenu Harpokras, bio je stranac i oslobođenik jedne strankinje koja je već bila umrla.

U istom pismu, Plinije moli cara da dodijeli puna građanska prava još dvjema oslobođenicima.

Moć princepsa da dodjeljuje rimsko građanstvo provincijalcima vodi porijeklo iz posebnih ovlaštenja koja su data vojnim komandantima u kriznim situacijama u periodu neposredno poslije republike. Oni su na ovaj način dobijali mogućnost da nagrade svoje pristalice. Oktavijan je ovo ovlaštenje dobio po *Lex Munatia Emilia*.³¹²

U normalnim prilikama ne bi trebalo biti teškoća u davanju rimskog statusa nekom slobodno rođenom peregrinu. Međutim, u konkretnom slučaju, ljekar Harpokras je samo oslobođenik jedne peregrinke, a u mnogim zajednicama u provincijama gdje se govorilo grčkim jezikom, oslobođenci nisu dobivali građanstvo grada u kojem su živjeli. Plinije nije pretpostavio sve eventualne teškoće koje bi se mogle naći na putu realizacije njegovog zahtjeva. On u pismu spominje smrt Harpokrasovog patrona, ali ne vodi računa o pravu njegovih nasljednika. To potvrđuju Plinijeve riječi u pismu 10, 5: “2. On je, doduše, oslobođenik jedne strankinje, a i sam je stranac. Zove se Harpokras,

³¹² Ussani, V. S., „Beneficia principalia“ in un dibattito fra primo e secondo secolo, *Labeo*, 1981, god. 27, br. 3, str. 320.

gospodarica mu je bila Teonova kćer Termutida koja je već odavno umrla.” Po rimskom pravu, direktni nasljednici do izvjesnog stepena, nasljeđuju pravo nad oslobođenicima patrona (Gai, Inst. 3, 42, 45-46, 53). Vjerovatno je Plinije mislio da se dodjeljivanje rimskog građanstva odnosi na peregrine oslobođenike koji su svoj status stekli od osloboditelja.³¹³

Drugi dio molbe, koji se odnosi na dodjeljivanje prava građanstva dvjema oslobođenicama Antonije Maksimile, sličan je po sadržaju zahtjevu iz pisma 10, 104. U tom pogledu, Plinije u pismu 10, 5 kaže: “(...) isto tako te molim da daš puna građanska prava Antoniji Harmeridi i Heliji, oslobođenicama divne žene Antonije Maksimile. Prenosim ti molbu same njihove gospodarice (...)”

Pristanak patrone za dobijanje prava građanstva bio je potreban kako njena prava nad oslobođenicima ne bi bila ugrožena. Ove oslobođenice su imale status *Latini Iuniani*. Dodjeljivanjem *ius Quiritium*, što je Plinije za njih i tražio, one dobijaju status i privilegije običnih rimskih oslobođenika (Gai, Inst. 1, 32–35).

Termin *ius Quiritium* u punom kontekstu označavao je imovinska prava rimskih građana. Međutim, u kontekstu određivanja statusa *Latini Iuniani* ovaj termin se odnosi na cijeli kompleks građanskih zakonskih prava, koja ovi nisu imali, dok su ih obični rimski oslobođenici uživali. Jedno od najoštrijih ograničenja za Latine Junijane svakako je bila nemogućnost raspolaganja imovinom za slučaj smrti.

Termin *ius Quiritium* koristio se za označavanje dodjeljivanja rimskog građanstva samo onda, kada su bila u pitanju lica s latinskim statusom.³¹⁴

Pismo 10, 6 iz 99. godine govori o sličnoj problematici. U njemu se Plinije zahvaljuje caru što je dodijelio građansko pravo oslobođenicima njegove prijateljice Antonije Maksimilije i što je dodijelio rimsko građansko pravo njegovom ljekaru Harpokrasu. U međuvremenu, Plinije je saznao da je Harpokras, pošto je bio Egipćanin, najprije trebao dobiti građansko pravo Aleksandrije. Plinije nije pravio razliku između Egipćana i drugih stranaca.

Možda iznenađujuće djeluju Plinijeve riječi u pismu 10, 6: “2. Pošto ja nisam video da postoji neka razlika između Egipćana i ostalih stranaca, zadovoljio sam se time što sam ti napisao da je on svoj položaj oslobođenika stekao od

³¹³ Sherwin-White, A. N. The letters..., str. 567.

³¹⁴ Ibid.

jednog stranca.” On ponovo moli cara da Harpokrasu dodijeli aleksandrijsko i rimsko građanstvo, kako bi se ovaj bez smetnji mogao koristiti dobijenim položajem. Kao što vidimo, ovdje se susrećemo s posebnosti statusa Egipćana i stanovnika grada Aleksandrije, što ni Plinije nije znao!

Poznato je da se status stanovnika pojedinih provincija određivao prema ugovorima na osnovu kojih su pojedine provincije vezane za rimsku državu, ili na osnovu *leges datae* koji su im bili nametani. Za Egipat je August izdao jedan poseban status koji regulira provincijsko uređenje.

Egipat nije važio kao provincija rimskog naroda, već kao lično dobro cara, koji je njime upravljao preko posebno postavljenog prefekta (Tacit, *Anali*, 12, 60). Postavlja se pitanje kakav su status imali Egipćani?

Prema Schonbauerovoj tvrdnji oni su bili *peregrini dediticii*.³¹⁵ Za ovu kategoriju peregrina Gaj u svojim institucijama 1, 26 kaže: “Prema tome najgora je sloboda oslobođenih dediticija; nikakav zločin, senatska odluka ili vladareva naredba ne može njima dati pravo rimskog građanina.” Prema tome oni ne mogu dobiti rimsko građanstvo. Zbog toga Egipćani moraju koristiti posredan put da bi došli do rimskog građanstva. Oni su najprije morali doći u status aleksandrijskog građanstva.

Ovo nam pokazuje da su stvarane vještačke pravne kategorije stanovništva, kao što su se npr. *Latini Iuniani* razlikovali od *Latini coloniarii*.

Takav poseban status, vjerovatno zbog ekonomsko-prometne strateške važnosti, dobila je i Aleksandrija. Dediticiji ovog grada razlikovali su se od običnih peregrina dediticija. Plinije govori o *peregrini civitates* kojih u Egiptu nije bilo mnogo. Uglavnom su bili smješteni u Aleksandriji i još nekolicini gradova.³¹⁶

U praksi je postojalo oštro razlikovanje između Egipćana i Aleksandrijaca. To se može zapaziti na nadgrobniim spomenicima pronađenim u Egiptu, a isto tako u različitim putevima dobijanja rimskog građanstva.³¹⁷ Objašnjavajući položaj ljekara Harpokrasa, Plinije u pismu 10, 6 kaže: “(...) skrenuli su mi pažnju ljudi, koji se u to bolje razumeju od mene, da je trebalo najpre da stekne građansko pravo u Aleksandriji, a tek posle u Rimu, zato što je Egipćanin.” Nemogućnost Egipćana da direktno stiču pravo građanstva ne može se

³¹⁵ Schonbauer, E., Reichrecht, Volksrecht und Provinzialrecht. Studien über die Bedeutung der Constitutio Antoniniana für die Römische Rechtsentwicklung, ZSS, 1937, god. 57, br. 1, str. 326.

³¹⁶ Jones, A. N. M., nav. djelo, str. 522.

³¹⁷ Mommsen, T., Ägyptischer Erbschaftsprozess vom Jahr 135, ZSS, 1839, god. 14, str. 9.

objasniti nekim pravnotehničkim razlozima. Vjerovatno su razlozi za ovakvo uređenje bili dublji, u prvom redu historijski. Oni su se ogledali u nedostatku bilo kakve tradicije autonomnih samoupravnih uređenja i posebnosti, ili u postojanju nekih posebnih religijskih običaja kao npr. kod druida i Jevreja.

Zbog toga, postavljanje preduvjeta prijema, odobrenjem aleksandrijskog statusa nije bila pravnotehnička smicalica, već potreba da se steknu izvjesne garancije da će dotična osoba i njeno potomstvo usvojiti određeni stupanj saznanja o kulturnim vrijednostima grčko-rimskog svijeta. I građani Aleksandrije nisu imali jedinstven status.³¹⁸

U gradu su postojala dva različita sloja lokalnog stanovništva: jedan su sačinjavali stanovnici registrirani u gradskim tribinama i demama, a drugi oni koji to nisu bili. Stanovnici grada Aleksandrije nazivani su prilično neodređenim terminima kao što su "Aleksandrini", "građani", "ljudi grada"... Iz Plinijevog pisma ne možemo sa sigurnošću tvrditi da li je pripadništvo najvišem sloju gradskog stanovništva bilo postavljeno kao uslov za prijem u rimsko građanstvo.³¹⁹

U ovom slučaju vidjeli smo da je doktor Harpokras već imao dodijeljeno rimsko građanstvo, međutim pojavili su se problemi u realizaciji tog prava.

Zato on traži status građanina Aleksandrije, kao dodatak. Plinije je dosta izričit u postavljanju ove molbe: "(...) stoga te molim da mu dodijeliš aleksandrijsko i rimsko građanstvo da bi se legalno mogao koristiti tvojim dobročinstvom." Bilo bi nepravilno govoriti da se ovdje radi o dodjeljivanju dvojnog građanstva u isto vrijeme. Sve okolnosti upućuju na to da se radi o jednoj posebnoj proceduri koja je već opisana. Iz pisma možemo još saznati da se o aktima dodjeljivanja rimskog građanstva, uz neophodne podatke o imovinskom stanju i starosti lica, vodila posebna evidencija u jednoj od carskih kancelarija, kao i da su većinom oslobođenici predstavljali radno osoblje u njima.

Pismo 10, 11 predstavlja pravi spisak Plinijevih molbi upućenih caru u pogledu dodjeljivanja rimskog građanstva. U zahvalnost ljekaru Postumiju Marinu (Postumius Marinus) Plinije moli cara da njegovim rođacima dodijeli građanska prava. Naročito je karakterističan zahtjev u pogledu dvojice Hrisipovih sinova, Epigona i Mitridata. Čine nam se specifičnim uslovi pod kojima se traži građanstvo za ova lica. Plinijeva formulacija u pismu 10, 11 glasi: "ali tako da ostanu u očevoj vlasti i da, sve dok su pod očevom vlašću, zadrže pravo nad

³¹⁸ Jones, A. N. M., nav. djelo, str. 524–525.

³¹⁹ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 569.

svojim oslobođenicima.” Uz pristanak njihovih patrona traži se puno građansko pravo za još nekoliko lica.

Zahtjev koji se odnosi na Hrisipove sinove u saglasnosti je s propisima koje spominje Gaj u svojim institucijama 1, 93: “Ako bi peregrin za sebe i decu tražio rimsko građanstvo, deca će potpasti pod njegovu vlast samo ako imperator proglasi da su potčinjeni njegovoj patria potestas. Tako će učiniti tek onda kada, proučivši slučaj, oceni da će to koristiti sinovima, a naročito će pažljivo i detaljno proučiti ako su deca maloletna i odsutna. Takav je smisao odredbi edikta božanskog Hadrijana.”

Specifičnost se ogleda u tome, što se ovdje nije radilo o iustum *matrimonium*, već o zajednici peregrina iz koje nije proizlazila *patria potestas*.

Za sinove je traženo posebno odobrenje građanskog prava zbog toga što bi davanje tog prava Hrisipu njega lišilo očinske vlasti nad djecom rođenom prije sticanja prava. Zbog toga se i postavlja posebna klauzula o zadržavanju njegove očinske vlasti nad obojicom sinova rođenih prije sticanja građanstva.³²⁰ Isto tako je posebno naglašeno zadržavanje njihovih patronatskih prava nad oslobođenicima, koja čine sastavni dio njihovog *peculiuma*. To znači da će njegovi sinovi zadržati sva prava nad oslobođenicima. U oba slučaja lica nisu bila rimski građani i potpadala su pod lokalno pravo koje se neće automatski primjenjivati na lica koja su promijenila status.

Sve do pozne republike, lokalni zakoni nisu bili primjenjivi na peregrine kojima je dodijeljeno građanstvo, jer oni više nisu članovi općine.

U principatu je uslijedila serija propisa koji su tražili pojednostavljenje ovakvih statusa.³²¹ U statusnim i bračnim pitanjima, provincijalci koji su dobili pravo građanstva bili su odvojeni od svojih ranijih sugrađana pomoću rimskog prava građanstva koje se ne dodjeljuje čitavim familijama nego pojedincima. Upravo u Plinijevom pismu 10, 11 imamo jednu takvu molbu: “(...) isto tako te molim da dodeliš puna građanska prava Luciju Satriju Abaskantu i Publiju Cesiju Fosforu i Panhariji Soteridi. To molim po želji njihovih gospodara.” Dodjeljivanje jedne opće dozvole za *conubium cum peregrinis uxoribus*, bilo je veoma rijetko (Gai, Inst. 1, 56). Klaudije je ovu privilegiju dodijelio stanovnicima Volubilisa.³²²

³²⁰ Oliver, D. T., nav. djelo, str. 157.

³²¹ Smoldaka-Kotur A., Pravni položaj i pravne ustanove Salone..., str. 21.

³²² Sherwin-White A. N., The letters..., str. 577.

U Plinijevoj korespondenciji s Trajanom, nalazimo i grupu pisama koja govore o problematici udruženja: 10, 33, 34, 82, 83...

U pismu 10, 33 iz 112. godine Plinije izvještava cara o velikom požaru koji je zadesio Nikomediju, prouzrokovavši velike štete a da pri tome nisu poduzete nikakve mjere da se on spriječi. Stanovništvo je ostalo pasivno i bespomoćno, jer nije bilo ni oruđa kojima bi se požar gasio. Plinije smatra da treba poduzeti neke mjere na promjeni takvog stanja. Predlaže organizovanje jednog društva za gašenje požara. Svoj prijedlog u spomenutom pismu, obrazlaže na sljedeći način: “3. A ti, Gospodaru, razmisli o tome da li treba osnovati jedno vatrogasno društvo od sto pedeset ljudi. Ja ću voditi računa o tome da ne bude primljen niko ko stvarno nije vatrogasac, a neću dopustiti ni da se koristi u neku drugu svrhu. Neće biti teško ni držati ovako mali broj ljudi pod prismotrom.”

U dogovoru Trajan podsjeća da su ranije mnoga udruženja bila uzrok političkih nereda u provincijama i smatra da bi i ovo društvo, moglo nastaviti s aktivnostima slične vrste. Zbog toga on ne dozvoljava organiziranje društva, već u pismu 10, 34 predlaže: “Zato je bolje da se nabave oruđa kojima će se gasiti požari i da se skrene pažnja vlasnicima da i sami učestvuju na gašenju vatre, i ako je potrebno, da pozovu druge ljude u pomoć.”

Potrebno je baciti pogled na historijat osnivanja kolegija (društava) u rimskoj državi.

U početku su ona slobodno osnivana. Već u Zakonu dvanaest ploča (8, 27) kaže da je dozvoljeno udruživanje i sklapanje međusobnih sporazuma, pod pretpostavkom da oni ne vrijeđaju odredbe javnog prava (D. 47, 22, 4). Vremenom će državne vlasti preduzimati sve restriktivnije mjere prema udruženjima. Tako je 55. godine p.n.e. donijeta *Lex Licinia de sodaliciis* čiji je cilj bio da zabrani osnivanje udruženja s političkim ciljevima, a prije nje su donijeti jedan *senatus consultum* i *Lex Clodia*.³²³ Promijenjene političke prilike uzrokovale su i promjene u pravnoj regulativi.

Društva su postala glavna žarišta socijalnih i političkih zloupotreba, korupcije i razvratnosti, pa je to dalo povoda Cezaru i Augustu da mnoga udruženja zabrane. Jedna *Lex Iulia de collegis* donijeta za vrijeme Augusta, ponovo je regulirala uslove osnivanja društava (Suet. Aug. 32). Ovaj zakon nije poznat iz djela rimskih pravnika, već se određena saznanja o njemu nalaze na natpisima.³²⁴

³²³ Kaser, M., *Das römische Privatrecht*, str. 308.

³²⁴ Romac, A., *Pojam pravne osobnosti u rimskom pravu, Privreda i pravo*, 1973, br. 3, str. 13.

Senatus consulta i carski propisi kasnije su propise ovog zakona dalje razrađivali. U pogledu politike osnivanja društava uvedena je obaveza da senat mora dati odobrenje za formiranje nekog novog društva, tzv. sistem senatske licence. Tako je na posredan način bila ograničena sloboda udruživanja (D. 47, 22, 2), kako bi se spriječila praksa koja se u provincijama najčešće završavala dizanjem ustanka.

Društva su inače mogla imati najrazličitije ciljeve. Neka od njih su imala vjerski karakter. U početku, služila su za njegovanje kulta mrtvih, mada se vremenom uočava sve veća spiritualizacija njihove djelatnosti. U periodu krize, sve više se počinju baviti materijalnim pomaganjem svojih članova. Osnivala su se društva siromašnih ljudi (*collegia tenuiorum*), društva za sahranu (*collegia funeraria*). Ova posljednja su organizirala sahrane i spomene umrlim članovima društva. Veliki broj društava imao je čisto ekonomske ciljeve.³²⁵

Državna politika je prihvatila selektivni pristup prema pojedinim udruženjima. Tako je jedan *senatus consultum* iz vremena Klaudija ili Nerona postavio razliku između profesionalnih udruženja i *collegia tenuiorum*. Za ove druge odredio je da ne potpadaju pod sistem kontrole po *Lex Iulia*, što je imalo za posljedicu slobodu u njihovom osnivanju (Tacit, *Anali*, 14, 17).

Kakav domašaj su mjere centralne politike prema udruženjima imale u provincijama, nije sasvim poznato. Vjerovatno su postojale bitne razlike od provincije do provincije.

Općenito se može reći da je u provincijama vladala politika restriktivnog pristupa prema osnivanju udruženja, u cilju sprečavanja izbijanja nemira. To najbolje potvrđuju Trajanove riječi iz pisma 10, 34: "(...) ali treba imati na umu da su slična udruženja bila uzrok mnogih političkih nemira u tvojoj provinciji, naročito u njenim gradovima." Karakteristično je da su pravni izvori za udruženja u provincijama prije svega bili predstavljeni u carskim mandatima, a manje su se primjenjivali *Lex Iulia* i *senatus consulta* (D. 47, 22, 2). Kao što vidimo iz analiziranog pisma, Trajan je vodio politiku općeg potiskivanja klubova svih vrsta, praveći izuzetak za *collegia tenuiorum*.³²⁶

O udruženjima govori i pismo 10, 92 iz 113. godine. U njemu Plinije za grad Amis upotrebljava izraz *civitas libera et foederata*. Po njegovom mišljenju, Amis je imao privilegiju koja se ogledala u određenoj autonomiji u primjeni

³²⁵ Jones, A. H. M., nav. djelo, str. 540.

³²⁶ Smodlaka-Kotur A., Pravni položaj i pravne ustanove Salone..., str. 18.

vlastitih propisa. Stanovnici tog grada postavili su zahtjev za osnivanje dobrotvornog društva. O tome Plinije izvještava u pismu 10, 92 sljedećim riječima: “(...) s ovim pismom ja ti šaljem molbu onih koji imaju veze sa dobrotvornim društvima da bi ti, Gospodaru, mogao odlučiti da li ova molba treba da bude usvojena ili odbačena.” Trajan u odgovoru uvažava autonomiju koju je grad dobio formalnim ugovorom i dopušta osnivanje društva uz naznaku da se njegovi prihodi ne smiju koristiti za druge, nezakonite svrhe.

Kao što smo vidjeli, Plinije smatra da Amis na osnovu carske milosti ima status *civitas libera et foederata*.

U ovoj kovanici ima izvjesnih proturječnosti. *Libertas* je u principatu uglavnom označavala slobodu gradova od intervencije namjesnika u lokalnoj administraciji i jurisdikciji. U pojedinim slučajevima može se govoriti o izvjesnom stepenu lokalne zakonodavne aktivnosti.³²⁷

Oslobađanje od plaćanja poreza zavisilo je od odvojenog davanja posebnih imuniteta. To je inače vrlo rijetko prakticirano. Te privilegije bile bi fiksirane u statutima pojedinih gradova, ali bile su oborive od strane senata i princepsa.³²⁸ *Civitas foederata* bili su oni gradovi, koji su u pretprovincijskoj fazi rimske ekspanzije sklapali formalni pakt o udruživanju s Rimom, koji je rimskoj kontroli podređivao samo njihovu vanjsku politiku (Suet. Aug. 47). Prema tome, može se reći da je *libertas* već sadržana u pojmu *foederata*, pa je zbog toga neuobičajena kovanica *civitas libera et foederata* koju je Plinije upotrijebio. Grad Amis posebni status nije dobio od Trajana. Još ga Plinije Stariji u svom djelu *Naturalis historia* označava kao *civitas libera* (Plin. N. H. 6.7). Vjerovatno je u međuvremenu Amis promijenio status za vrijeme Flavijevaca, pa je Trajan ponovo potvrdio njegovu *libertas* s nominalnom titulom *foedusa*.³²⁹

Kako objasniti nastalu situaciju koju Plinije opisuje u pismu 10, 92? Vjerovatno je dotadašnja praksa organiziranja društva u Amisu došla u konflikt sa poštrenim Trajanovim propisima protiv udruživanja. Plinije, kao neposredni izvršilac na terenu, razrješenje konfliktne situacije kao i obično prenosi na Trajana.

Car ne odstupa od svoje, već dobro poznate politike. On u pismu 10, 93 odobrava osnivanje udruženja u Amisu, na osnovu lokalne autonomije, dok za

³²⁷ Sherwin-White A. N., *The letters...*, str. 687.

³²⁸ *Ibid.*, str. 688.

³²⁹ Tellegen J. W., *The Roman law of succession...* str. 158.

druge slučajeve određuje: “Ali takva udruženja moraju zabraniti u svim ostalim gradovima koji podliježu našem zakonodavstvu.”

Iz Plinijevih pisama zapažamo tendenciju sve šireg dodjeljivanja rimskog građanstva stanovnicima provincije.

Načini davanja te privilegije zavisili su od statusa koji je pojedinac uživao u svom gradu, kao i od položaja samog grada.

Isto tako, zapaža se kontinuitet državne politike prema udruženjima građana. Nju karakterizira selektivan pristup u ovisnosti o vrsti udruženja. Generalno gledano i u Plinijevo vrijeme, vlast je dosta restriktivna i skeptična prema svim oblicima udruživanja građana. Pouke iz ranijih perioda još su uvijek bile aktuelne.

Obiteljsko pravo u pismima Plinija Mlađeg

Plinije Mlađi je u svojim pismima dao vrijedne podatke za rimsko obiteljsko pravo svoga vremena. Neka od njih imaju karakter nezaobilaznih izvora prilikom tumačenja prirode pojedinih instituta. Svakako da tu na prvo mjesto dolazi Plinijevo pismo 8, 18 u kojem nalazimo niz podataka o karakteru rimskog *consortiuma*. Rijedak je znanstveni prilog koji se bavio pitanjem procesa izgradnje rimske obitelji, a da je pri tome zaobišao ovo, može se slobodno reći, čuveno Plinijevo pismo.

Ovo zanimljivo pismo, upućeno prijatelju Rufiju (L. Fadius Rufinus), obrađuje slučaj spajanja imovine dvojice braće, Domicija Tula (Domitius Tullus) i Domicija Lukana (Domitius Lucanus), kao posljedicu nasljednopravnog procesa, a također i sudbinu imanja po njihovoj smrti. Ustvari, ovdje se radi o četiri, u kronologijskom slijedu, postavljena slučaja nasljeđivanja. Najprije Kurtilije Mancija (Curtilius Mancija), otac žene Domicija Lukana, ne želeći da njegov zet dobije nasljedstvo, u oporuci za nasljednika postavlja svoju unuku pod *conditio emancipationis*. Braća su iskoristila nepreciznu formulaciju uvjeta *si esset manu patris emissa*. Kći Domicija Lukana bila je emancipirana, pa je potom data u adopciju svom ujaku, Lukanovu bratu. Prema Tellegenovom mišljenju, ova operacija tehnički nije bila sastavljena iz dvaju odvojenih akata

(*emancipatio* i *arrogatio*), nego je obavljena u jednom aktu adopcije, tako da kći ni u jednom momentu nije bila *sui iuris*.³³⁰

Drugi slučaj nasljeđivanja imamo poslije smrti Domicija Afera (Domitius Afer), koji je kao delator tijekom života stekao veliko imanje. On je osamnaest godina prije smrti, putem oporučne adopcije, usvojio dva brata Domicija, Tula i Lukana, i postavio ih za svoje nasljednike. Plinije o tome govori sljedećim riječima u pismu 8, 18, 5:

*“Fuit alioqui fratribus illis quasi fato datum, ut divites fierent invitissimis, a quibus facti sunt. quin etiam Domitius Afer, qui illos in nomen adsumpsit, reliquit testamentum ante decem et octo annos nuncupatum adeoque postea improbatum sibi, ut patris eorum bona proscribenda curaverit.”*³³¹ Kao što vidimo Afer je propustio da promijeni oporuku, tako da su poslije njegove smrti, sinovi njegovog neprijatelja primili njegovo ime i postali njegovi nasljednici. Na taj način došli su do imanja svog rođenog oca. Plinije ovu situaciju izlaže na jasan način 8, 18, 6: *“mira illius asperitas, mira felicitas horum: illius asperitas, qui numero civium excidit, quem socium etiam in liberis habuit; felicitas horum, quibus successit in locum patris, qui patrem abstulerat.”*³³² Vjerovatno ovo nije bila istinska posljednja volja Domicija Afera, ali druge oporuke nije bilo. Od dvojice braće, koja su tako došla do velikog imanja, Domicijan Lukan umire prvi. On je u oporuci postavio brata Tula kao jedinog nasljednika. Četvrti slučaj nasljeđivanja odvija se poslije smrti Domicija Tula. On je za nasljednike postavio prirodnu nećakinju i svoju adoptivnu kćerku, dok je unucima, prauuncima i vjernoj supruzi ustanovio bogate legat.

Osnovno pitanje koje se ovdje postavlja jest: koji oblik zajednice je postojao između dvojice braće? U literaturi je ovo pismo različito tumačeno. Pri razrješavanju postojećih dilema treba voditi računa i o činjenici da je pitanje prirode rimskog konzorcija i dalje veoma neizvjesno. Susrećemo se s velikom slobodom u postavljanju teza, a naročito u kontekstu stvaranja paralelnih povijesnih komparacija između konzorcija i drugih oblika obiteljskih zajednica.

³³⁰ Tellegen, J. W., *The Roman law of succession...*, str. 158.

³³¹ Plin. Ep. 8,18,5: “Izgleda da je ovoj braći suđeno da se obogate protiv volje onih preko kojih su došli do svoga bogatstva. Čak i Domicije Afer, koji ih je usvojio, ostavio je testament sastavljen pre osamnaest godina i bio je kasnije nezadovoljan njima da je naredio da se zapleni imanje njihovog oca.”

³³² Plin. Ep. 8,18,6: “Neobična je bila ta svirepost, ali neobična i sreća oba brata: svirepost Domicijeve, jer je isključio iz reda rimskih građana čoveka čiju je decu usvojio, a sreća za decu bila je u tome što je mesto njihovog oca zauzeo upravo onaj koji im je oteo oca.”

Prvi romanist koji je pisao o ovom Plinijevom pismu bio je Kunkel.³³³ On ovo pismo, u zajednici s još nekoliko referenci iz jednog broja inskripcija, promatra kao pouzdano svjedočanstvo da je u klasično vrijeme koncept i socijalne funkcije konzorcija bio još uvijek aktualan. U analizi pisma, kombinirajući ga s nekoliko Marcijalovih epigrama, Kunkel tvrdi da su braća Lukan i Tula imanje dijelili na jednake dijelove, te da su živjeli usko povezani u ortakluku. Za analizu je naročito značajan paragraf 4 u pismu 8, 18 koji glasi: “*nam Curtilius Mancija perosus generum suum Domitium Lucanum (frater is Tulli) sub ea condicione filiam eius, neptem suam, instituerat heredem, si esset manu patris emissa.*”³³⁴ Analizirajući ovaj dio pisma, Kunkel tvrdi da je učinak adopcije bio da se izigra oporuka. Lukan je kroz adopciju kćerke svog brata Tula nju vratio nazad u njegovu vlast i na taj način omogućio stjecanje velikog nasljedstva. Prema Kunkelu, ako se doslovno uzmu Plinijeve riječi iz spomenutog paragrafa, tu nalazimo opis ortakluka u kojem je postojala zajednička kontrola ne samo imanja nego i *patriae potestas*. Adoptiranjem kćerke Lukana od strane Tula, ona u *consortium bonorum* dolazi pod vlast obojice braće, koji istovremeno postaju očevi. Po njemu zajednička *patria potestas* ove vrste bila je moguća u uvjetima starog *consortium ercto non cito*.³³⁵

Slično mišljenje zastupa i Kaser.³³⁶ On smatra da poslije smrti *pater familiasa* dolazi do dijeljenja obiteljske zajednice na više familija, ali da one ostaju udružene u osobitom obiteljskom pravnom savezu – *consortiumu*. U ovoj zajednici ostaju ujedinjena ne samo imovinska prava već također i osobna ovlaštenja. Prema tome za njega je konzorcij ne samo “zajednica nasljednika”, nego i “obiteljskopравни odnos”.

Inače osnovni pravni tekst o konzorciju nalazi se u antinopoljskom rukopisu Gajevih *Institucija* (3, 154 – a, b). Gaj ovdje označava konzorcij terminom *societas* uz naznaku da je to poseban odnos, karakterističan samo za Rimljane. Kunkel u svojim stavovima nema potpore kod Gaja. On to objašnjava činjenicom da Gaj nije detaljno razmatrao *societas ercto non cito*, jer ga inače izlaže u dijelu koji govori o obveznom pravu, pa se zbog toga i nije mogao zadržavati

³³³ Kunkel, W., Ein unbeachtetes Zeugnis über das römische Consortium. U: *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul 1954*, Istanbul, 1955, str. 56–78.

³³⁴ Plin. Ep. 8,18,4: “Naime, Kurtilije Mancija je iz mržnje prema svome zetu Domiciju Lukanu (a to je Tulov brat) njegovu kćerku, svoju unuku, odredio za naslednicu pod uslovom da je njen otac proglaši punoletnom.”

³³⁵ O ovom obliku zajednice iscrpno je pisao Stojčević, D., Gens, consortium, familia, *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1966, str. 265–272.

³³⁶ Kaser, M., *Das römische Privatrecht*, str. 59.

na pitanjima prava osoba kao što je *patria potestas*. U tekstu Gaj daje etimološko objašnjenje ovih riječi *ercto non cito* pa se može zaključiti “da stvarno značenje ovih riječi u njegovo vrijeme nije bilo poznato.”³³⁷

Plinije u pismu 8, 18 ne govori o vremenu Zakona XII ploča ili dobu republike, već se bavio konzorcijem svog vremena. Kunkel smatra da se u Plinijevo vrijeme može govoriti o konzorciju u kojem je postojao zajednički patronat. U pogledu ocjene pravnog domašaja Plinijevih riječi Kunkel ostaje rezerviran. Uvažavajući Plinijevo pravničko znanje, on ipak pomišlja da bi bilo ispravnije smatrati da su Plinijeve riječi upotrijebljene više u društvenom nego u pravnom smislu, ali da se one ipak mogu uzeti kao potpora shvaćanja da je *consortium fratrum*, kao socijalna i ekonomska kategorija, egzistirao u carskom vremenu.³³⁸

U razmišljanjima da li je konzorcij, u svom prvobitnom izvornom smislu zajednica dobara i života, mogao biti izjednačen sa *societas omnium bonorum*, Kunkel dolazi do negativnog zaključka i postavlja oštru razliku između ovih dvaju instituta. Osnova konzorcija nije bio sporazum između stranaka, nego je to jedan vid zajednice nastao kao rezultat nepodijeljenog nasljedstva. Prema njemu, ova vrsta zajednice još uvijek je postojala u nekim selima na Apeninskom poluotoku. S obzirom na to da su *fratres consortes* imali pravo raspolaganja samim imanjem, nije se mogla u tom slučaju upotrebljavati *actio pro socio* u odnosu na konzorcij, jer nije postojala obveza polaganja računa. Pitanje konzorcija se ne postavlja u D. 17, 2.

Kunkelovo tumačenje ozbiljno je doveo u pitanje Tellegen. Prema njegovu mišljenju, iz epigrafskih materijala koje koristi Kunkel, moglo bi se zaključiti samo da su braća Lukan i Tul imali zajedničke poslovne interese. Precizan pravni karakter njihovog ortakluka nije jasan. Marcijalovi epigrami, iz kojih Kunkel izvodi zaključke, nazivaju ovu braću dobrim primjerom bratskog utjecaja. Međutim, po Tellegenu, oni ne mogu biti čvrsta osnova za zaključivanje da je tu postojao konzorcij. Zbog toga bi se ovdje Plinijevo pismo moglo pojaviti kao odlučujući argument. Tellegen smatra da se Plinije jasno i korektno izrazio u pogledu pravnih stvari.³³⁹

³³⁷ Čučković, V., Konzorcijum kao oblik agnatske porodice, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 1986, god. 34, str. 286.

³³⁸ Tellegen, J. W., Was there a consortium in Plinys Letters VIII, 18?, *RIDA*, 1980, str. 307.

³³⁹ *Ibid.*, str. 307.

Za Tellegena je od vitalne važnosti za analizu druga rečenica četvrtog paragrafa iz pisma 8, 18 koja glasi: “*emiserat pater, adoptaverat patruus, atque ita circumscripto testamento consors frater in fratris potestatem emancipatam filiam adoptionis fraude revocaverat, et quidem cum opibus amplissimis.*”³⁴⁰ Tellegen smatra da rečenicu treba sagledati u cjelini, a ne objašnjavati je na osnovi jednog izraza. Uzimanje izraza *consors frater*, a da se pri tome on ne poveže sa ostatkom teksta, ne može dovesti do zaključka da u pismu 8, 18 postoji aluzija na konzorcij, jer izraz ne mora biti upotrijebljen u pravnom smislu. Tellegen smatra da Rimljani nisu upotrebljavali izraze *consors* i *consortium* samo u strogo pravnom smislu koji je povezan s *consortium ercto non cito*. Budući da je siguran da se ovdje ne radi o *consortium fratrum* niti o *societas omnium bonorum*, Tellegen kaže da je između ove braće postojao “odnos uske povezanosti”³⁴¹

U pogledu *patria potestas* Tellegen smatra da je kći prvo bila pod *potestas* Lukana, a kasnije pod vlašću Tula. U zaključku svog rada autor izražava uvjerenje da Kunkelove tvrdnje da se u pismu 8, 18 radi o slučaju *consortium fratrum* sa zajedničkom *patria potestas* nisu tačne. On ne prihvaća ni tvrdnje Bretona³⁴² da se tu radilo u pravnom smislu o *societas omnium bonorum* a o *consortium fratrum* u društvenom smislu. Njihove pogrešne interpretacije on objašnjava time da one proizlaze iz nedovoljno tačne reprodukcije teksta i lošeg prijevoda iz kojih su zatim izvedeni pogrešni zaključci. Ne može se izvući konačan zaključak o pravnoj prirodi ortakluka braće Tula i Lukana ni iz Plinijevog pisma 8, 18 niti iz drugih do sada korištenih epigrafskih vrela. To je Tellegenov konačan stav.³⁴³

Mi bismo se priklonili Tellegenovu razmišljanju iz sljedećih razloga. Prije svega u Plinijevo vrijeme je *consortium* izuzetno rijetka pojava. Nije isključeno da su braća imala neku vrstu ortakluka. I sam Gaj pogrešno tumači Zakon XII ploča i smatra *consortium* za vrstu ortakluka, jer ne poznaje dobro tu ustanovu. Ostaci konzorcija se susreću, po opće usvojenom mišljenju, do kraja republike. Prema Liviju je 174. godine jedan cenzor živio u konzorciju, što je za to vrijeme predstavljalo pravo čudo i svojevrsni anakronizam.³⁴⁴

³⁴⁰ Plin. Ep. 8,18,4 “Otac je to uradio, ali ju je stric usvojio i na taj način je testament bio izigran i brat koji je živio u zajednici sa svojim bratom, stavio je pod njegovu vlast svoju punoletnu kćerku, izvršivši lažno usvojenje, prisvojivši time ogromno bogatstvo.”

³⁴¹ Tellegen, J. W., *The roman law of succession...*, str. 158.

³⁴² Breton, M., *Consortium e communio, Labeo*, 1960, god. 6, br. 2, str. 211.

³⁴³ Tellegen, J. W., *Was there a consortium...*, str. 312.

³⁴⁴ Stojčević, D., *Rimsko privatno pravo*, Beograd, 1972, str. 77.

U Plinijevo vrijeme, dakle, konzorcijum predstavlja daleku uspomenu, a ne živi oblik obiteljske zajednice. To ipak nije isključivalo mogućnost da braća stupe u neku vrstu ortakluka koji po definiciji predstavlja udruživanje radi stjecanja zajedničke dobiti, koja je u ovom slučaju nesumnjiva. Svakako da taj ortakluk ima i neke specifičnosti budući da ortake vezuje i odnos bliskog srodstva, ali to ne znači da je riječ o pravom konzorciju, koji je mogao nastati u bitno drugačijim privrednim i društvenim uvjetima.

U Plinijevim pismima često susrećemo pojavu dodjeljivanja *ius trium liberorum*. U pismu 10, 2 Plinije zahvaljuje caru Trajanu na dodjeli ovoga privilegija. Zaista su dirljive njegove riječi: “*Videor ergo summam voti mei consecutus, cum inter initia felicissimi principatus tui probaveris me ad peculiarem indulgentiam tuam pertinere; eoque magis liberos concupisco, quos habere etiam illo tristissimo saeculo volui, sicut potes duobus matrimoniis meis credere.*”³⁴⁵ Poznato je da je August svojim zakonodavstvom želio izvršiti značajne reforme u obiteljskopравnim odnosima (Tacit, *Anali* 2, 51; 13, 25; 15, 19). Međutim, kadukarni zakoni nisu postizali proklamirane ciljeve. Njihova svrha je izigravana raznovrsnim usvojenjima dok su privilegirani građani nalazili putove da budu oslobođeni obveza nametnutih ovim propisima.

Ius trium liberorum povlačilo je privilegije kako na polju javnog tako i na polju privatnog prava. Tako su osobe s ovim privilegijem mogle stjecati određene magistrature ili upravu provincija (Tacit, *Anali*, 15, 19). Privilegiji u privatnom pravu najviše su dolazili do izražaja kod ostvarivanja uvjeta za stjecanje nasljedstva (Gai *Inst.* 2, 206; 2, 286). Prvi službeni podaci o ovom pravu nalaze se u flavijevskoj *Lex Malacitana*.³⁴⁶ Za slobodno rođene žene Papijev zakon je zahtijevao dvoje ili troje djece za određene olakšice, a za oslobođenice troje ili četvoro (pravo na nasljeđivanje; na oslobađanje od tutorstva itd. – Gai *Inst.* 3, 44, 50).

Ius trium liberorum odnosilo se na seriju privilegija slobodno rođenih Rimljana. Praksa dodjeljivanja ovih pogodnosti je veoma rano zaživjela. To je bio put zaobilaženja primjene oštrih uvjeta koje su propisivali *Lex Iulia et Papia Popaea*. O dodjeljivanju ovog privilegija govore još i Plinijeva pisma 2, 13; 10, 94, 95. Kontrola u dodjeljivanju ovih privilegija prvobitno je bila u rukama senata, a vjerovatno u periodu Flavija je sa senata prešla na princepsa

³⁴⁵ Plin. Ep. 10,2: “Ti misliš da sam dostojan da na samom početku tvoje uzvišene i srećne vladavine postignem ono što sam najviše želeo. Ja i sada priželjkujem decu, mada sam želeo da ih imam i u ono najtužnije doba, a to možeš verovati na osnovu moja dva braka.”

³⁴⁶ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 558.

(Suet. Claud. 19). Iz Plinijevih pisama može se zaključiti da je car Trajan bio obazriv prilikom dodjeljivanja *ius trium liberorum*, i da je to činio samo na preporuku njemu dobro poznatih i cijenjenih ljudi.

Pismo 10, 72 iz 113. godine govori o aktualnosti jedne interesantne pojave. Naime, Plinije se našao u nedoumici da li je kao upravnik provincije bio nadležan za rješavanje sporova koji se odnose na priznavanje djece i davanje slobode bivšim robovima. Svoju dilemu izražava sljedećim riječima: “...*respexi ad senatus consultum pertinens ad eadem genera causarum, quod de iis tantum provinciis loquitur, quibus proconsules praesunt; ideoque rem integram distuli, dum (tu), domine, praeceperis, quid observare me velis.*”³⁴⁷

Sama činjenica da Plinije o priznavanju djece govori u pismu upućenom caru, mogla bi biti značajna indicija da su ovakvi slučajevi pokretanja pitanja priznavanja oćinstva u Plinijevo vrijeme bili česta praksa. Inače, ova pitanja bila su regulirana sa *senatus consultum Plancianum de agnoscendis liberis*, koji je donijet za vladavine Vespazijana ili Trajana.³⁴⁸ Kasnije, za vrijeme Hadrijana, uslijedilo je detaljnije reguliranje ove materije.³⁴⁹ Situacija izložena u pismu 10, 72 jedan je od primjera kako promijenjene prilike u strukturi društva imaju i svoju drugu stranu u aktualizaciji propisa i ponašanja u njihovoj primjeni.

Drugi dio pitanja o kojem Plinije govori, odnosi se na proceduru tipičnu za sistem *restitutio natalium* (D. 40, 11). To je bio specijalni upravni akt ograničen na princepsa, a sastojao se u dodjeljivanju ingenuiteta. Plinijevi slučajevi odnose se na osobe koje se još nalaze u statusu robova, i nadaju se vraćanju *ingenuitas*. Postojeći postupak bliži je onome primjenjivanom u ranom principatu za ispravljanje grešaka kod osoba pogrešno stavljenih u status roba (Suet. Aug. 32). Obično su to bile osobe zarobljene u ratu.³⁵⁰ Slučajevi koje spominje Plinije predstavljaju jednu od mnogih formi koje obuhvaća *causa liberalis* u rimskom pravu, a pismo je dokaz da se ovaj problem sreće i u provinciji Bitiniji.

³⁴⁷ Plin. Ep. 10, 72: “Ja sam razgledao dekret koji je doneo senat u vezi sa slučajevima te vrste, ali se on odnosi isključivo na provincije kojima upravljaju namesnici koje je postavio senat. Stoga sam čitavo ovo pitanje ostavio nerešeno, sve dok od tebe ne dobijem uputstvo kako da postupim, i čega ti, Gospodaru, želiš da se pridržavam.”

³⁴⁸ Kaser, M., *Das römische Privatrecht*, str. 346.

³⁴⁹ Metro, A., *La datazione dell'editto “de inspiciendo ventre custodiendaque partu”*, *Syntelesia Aranagio – Ruiz*, 1964, str. 944–957.

³⁵⁰ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 181.

Na kraju možemo konstatirati da Plinijeva pisma pružaju iscrpne podatke o važnim obiteljskopравnim problemima, kao što su oblici obiteljskih zajednica, dodjeljivanje privilegije *ius trium liberorum*, pitanjima priznavanja očinstva, vraćanje zarobljenih lica u status slobodnih građana. Posebno se iz tih pisama može uočiti uska povezanost ovih instituta s drugim društvenim kategorijama. Aktualnost ove problematike, dokazuje stalnu izmjenu pravne regulative na ovom polju. Iz pisama uočavamo da ova pitanja dobivaju na težini i složenosti u pogledu njihovog rješavanja u praksi provincijskog života.

Šta saznajemo o rimskom sudskom postupku iz korespondencije Plinija Mlađeg s carem Trajanom

Plinije Mlađi je veći dio svog života sudjelovao u radu sudova, bilo kao advokat, bilo kao magistrat. Ta činjenica svakako je imala utjecaja na okolnost da njegova pisma daju dosta podataka o pravosudnoj problematici. U njima nalazimo podatke o centumvirskom sudu, obimu sudske nadležnosti upravnika provincija, postojanju porotničkog sistema u provincijama, krivičnim procesima pred senatom, prvim iskustvima u sudskim progonima kršćana itd. Između ostalih, najznačajnija pisma koja govore o ovim pitanjima su: 2, 11; 2, 14; 6, 33; 10, 58; 96, 97.

Pošto je Plinije prve advokatske korake učinio pred centumvirskim sudom, najprije ćemo razmotriti podatke koje nalazimo o tom sudu u njegovim pismima. U njima se često nalaze pojedinosti koje se odnose na ovaj sud i iz kojih vidimo da je on u ovom periodu bio veoma aktivan. Centumvirski sud spominje se u sljedećim pismima: 1, 5; 1, 18; 2, 14; 4, 16; 4, 24; 5, 21; 6, 12; 6, 33. Tako, Plinije u pismu 1, 18 govori da se kao mlad čovjek vodeći jedan spor trebao pojaviti pred centumvirima, i, kao što se vidi, to je za njega bio veliki izazov, posebno zato što je spor trebao voditi protiv najutjecajnijih ljudi u gradu. Više podataka o djelatnosti ovog suda nalazimo u pismu 2, 14 iz 97. godine. U njemu Plinije izvještava prijatelja Maksima (Novius Maximus) o svom angažiranju oko centumviralnih parnica. Naglašava da je preopterećen tim poslom i da ne nalazi više nekog posebnog žara za učestvovanje na tom sudu. Tako, između ostalog, Plinije kaže: "Potpuno si u pravu: veoma sam zaposlen oko centumviralnih parnica, koje mi oduzimaju sve vreme i zadaju više muke nego zadovoljstva." On misli da je nastup pred centumviralnim sudom tako značajan za početnike, upoređujući to s prvim učeničkim koracima koji

počinju s Homerovim učenjem. Smatra da bi trebalo mnogo više poštovanja iskazivati prema ovoj sudskoj instituciji. Pri tome podsjeća na raniju praksu sljedećim riječima: “3. A, tako mi Herkula, donedavno nisu smeli tamo da nastupaju ni mladi ljudi poreklom iz najvišeg plemstva, osim ako ih ne bi uveo neki bivši konzul: toliko se poštovanje ukazivalo tom tako uzvišenom poslu.” U nastavku pisma, Plinije sarkastičnim načinom govora izlaže praksu samog sudovanja, posebno ukazujući na bukače čija je dužnost bila da za simboličnu nagradu aplaudiraju tobožnjim govornicima. O tome Plinije kaže: “(...) za njima ulaze slušaoci, slični glumcima, najmljeni i potplaćeni za tu priliku. Sastaju se sa bukačima, primaju korpice s poklonima u samom srednjem delu bazilike, i to tako javno kao što bi to radili u trpezariji i za istu nagradu idu sa jedne parnice na drugu. Juče sam sa sobom vukao dva nomenklatora (otprilike u godinama onih koji tek što su obukli mušku toggu) i dao im po tri denaria da bi mi pljeskali. Toliko te košta da važiš kao izvrstan govornik.” Iz ovoga se vidi da je praksa potplaćivanja ljudi koji aplaudiraju veoma stara.

U Plinijevo vrijeme, centumviralni sud je po rangu bio najvažniji sud za građansko pravo. Taj ugled je stvoren dugogodišnjom tradicijom *iudicium centumvirale*, koja datira još od polovine drugog stoljeća prije naše ere.³⁵¹ Nekada je on pružao velike mogućnosti mladim advokatima da steknu veliko ime. Stanje se očito promijenilo. To nam svjedoče Plinijeve riječi iz pisma 2, 14: “2. Pored toga, ima vrlo malo ljudi s kojima bi bilo prijatno nastupiti pred sudom: ostali su drski i većinom nepoznati mladi ljudi koji su došli da drže retorička predavanja, a to rade tako bezobrazno i lakomisleno.” Kao što vidimo, autor izražava nezadovoljstvo stanjem koje vlada na tom sudu i oko njega, a ton tom nezadovoljstvu daju mnogobrojni incidenti. Ipak je Plinije često naglašavao da je njegov brzi politički uspon u dobroj mjeri bio određen stečenom centumviralnom reputacijom. Inače, nadležnost ovoga suda se vremenom mijenjala. Centumvirsko sudište rješavalo je pretežno sporove stvarnog, obiteljskog i nasljednog prava. *Lex Iulia de Iudiciis privatis* je reorganizirala centumviralni sud. Oslobodila ga je beznačajnih sporova čija je vrijednost bila ispod hiljadu asa (Gai, *Inst.* 4 95), ukinula je preživjele procesne forme i na taj način odagnala kritička i veoma sumorna gledanja na ovu instituciju.³⁵² Međutim, izgleda da su se u Plinijevo vrijeme ponovo vratili teški dani za ovaj sud. To potvrđuju Plinijevi navodi iz pisma 2, 14. Govoreći o centumvirskom sudu on navodi: “(...) većina tih parnica odnosi se na sitne i beznačajne stvari, i retko

³⁵¹ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 181.

³⁵² Rudorff, A. F., *Römische Rechtsgeschichte*, Zweiter Band, Leipzig, 1859, str. 31.

bude poneka koja bi se isticala zbog značaja lica koja su u to upletena ili zbog važnosti samog predmeta.”

U doba principata nadležnost ovog suda svodila se na nasljednopravne procese.³⁵³ O postupku po *quarella inofficiosi testamenti*, govori pismo 6, 33 iz 104. godine. Ovdje Plinije, u ulozi velikog advokata i pravnika, iznosi slučaj Atie Viriole (Attia Viriola), žene iz visokih senatorskih slojeva, koju je njen otac Sekst Agije Just (Sextus Agius Iustus) lišio nasljedstva u korist njene maćehe. Poslije očeve smrti Viriola je sudskim putem zatražila svoje pravo na dio imovine. Plinije, kao Virioloin branilac, objašnjava prijatelju Romanu tok i ishod postupka, kao i glavne osobine govora koji je on tom prilikom održao. Spor je pokrenut pred centumvirskim sudom. Proces je izazvao veliku pažnju u javnosti, što se zaključuje po velikom broju građana koji su prisustvovali suđenju. Atija Viriola, kao razbaštinjena nasljednica, podigla je četiri tužbe – jednu protiv svoje maćehe, jednu protiv Suburana (Sextus Attius Suburanus), čiji se odnos srodnosti prema ostavitelju iz pisma ne može sa sigurnošću utvrditi, i dvije tužbe protiv daljih nasljednika po testamentu. Pred centumvirskim sudom su sve četiri tužbe povezane u jedan postupak, tako da se cijela stvar rješavala pred 180 sudija, što je, ustvari, predstavljalo ukupan broj sva četiri vijeća koja su zasjedala. Postupci protiv Noverca i Suburana završeni su pozitivno, u korist Plinijeve mandantice, a druga dva spora su po nju negativno završena, tako da nijedna strana nije bila zadovoljna. Plinija iznenađuju rezultati suđenja. On u pismu 6, 33 o tome kaže: “(...) naročito je bilo neobično da su istom slučaju, koji je vodio isti savet pred istim sudijama, sa istim advokatima, na istom saslušavanju doneti tako različiti zaključci.” Prema Tellegenovom mišljenju, spor je pokrenut s *querella inofficiosi testamenti*. Za njega ovo pismo predstavlja potvrdu da se pomoću ove tužbe moglo postići djelomično poništenje testamenta koji je povrijedio prava nužnih nasljednika.³⁵⁴

Ovo pismo, zajedno sa pismom 5, 9, predstavlja glavni izvor za upoznavanje načina rada centumvirskog suda. Ovaj sud je za Augustova vremena bio pod upravom *decemviri stlitibus iudicandis*.³⁵⁵ Kao magistrati koji su u Julijevoj bazilici predsjedavali centumvirskim sudom, u svakodnevnom govoru su označavani jednostavno kao decemviri. Plinijevo pismo 5, 19 predstavlja jedini izvor gdje su *decemviri stlitibus iudicandis* nazvani jednostavno decemvirima. Plinije u spomenutom pismu izvještava o jednom sudskom procesu i

³⁵³ Bozza, F., Sulla competenza dei Centumviri, Napoli, 1928 – prikaz Koshaker, P., ZSS, 1930, str. 680.

³⁵⁴ Tellegen, J. W., The roman law of succession..., str. 112.

³⁵⁵ La Rosa, F., „Decemviri“ e „Centumviri“, *Labeo*, 1958, god. 4, br. 1, str. 17.

tom prilikom kaže: “2. Sudije su već sedele, stigli su i decemviri, dolazili su i odlazili advokati; čutanje je trajalo dugo i prekinuo ga je glasnik koji je stigao od pretora. Centumvire otpustiše, i sudski pretres bi odložen, na moju veliku radost, jer nikad nisam toliko pripremljen da me odlaganje ne bi moglo obradovati.” Prevlađuje mišljenje da izvornu dokaznu snagu ovog Plinijevog pisma treba respektirati.³⁵⁶

Centumviri su najčešće zasjedali u *Basilica Iulia* i u toj funkciji su reprezentirali *Maiestas Populi Romani*. Birani su po tribusima. Zbog nedostatka izvještaja, ne može se sa sigurnošću utvrditi ko je stvarno vršio taj izbor. Uz njih se često spominje riječ *electi*, pa bi to moglo upućivati da je njihov izbor zavisio od magistrata a ne od narodne skupštine. Plinijevo pismo 6, 33 pokazuje da je u periodu vladavine cara Trajana njihov broj bio 180 i da je tada postojao jedan *album iudicium*. Izvještavajući o toku postupka, Plinije kaže: “3. Zasjedalo je 180 sudija (toliko ih, naime, ima u četiri suda).” Kao što se iz pisma može vidjeti, centumviri su sudili u više odbora koji su se nazivali *consilia* ili *iudicia*, a rjeđe *tribunalia* (D. 31, 76 pr.).³⁵⁷

Postupku pred centumvirskim sudom prethodio je postupak *in iure* pred pretorom, i to u obliku *legis actio sacramento* (Gai, *Inst.* 4, 31). Ta praksa je egzistirala i poslije donošenja *Lex Iulia de iudiciis privatis*. Međutim, u Plinijevo vrijeme nužnost otvaranja postupka s *legis* akcijom praktički je bila samo formalnost, što se može zaključiti iz pisma 5, 1, 10 gdje on *legis actio* izjednačava sa *subscriptio*.³⁵⁸

Iz pisma 6, 33 vidjeli smo da je bilo moguće voditi jedinstveni postupak po više tužbi, ali i tada su odluke donošene zasebno po odborima. To potvrđuju sljedeće Plinijeve riječi: “5. Pobili smo, naime, kod dva suda, a od isto tolikog broja smo bili pobeđeni.” Otuda je funkcija pretora u ovom postupku bila više administrativne nego sudske prirode. Sud se zanimao za provođenje postupka *in iure* budući da se utvrđivanje činjenica odvijalo pred *praetor urbanusom*. Jedna od funkcija magistrata bila je i proglašavanje presuda centumvirskog suda.³⁵⁹

³⁵⁶ Brasloff, S., Die Reform des Kollegiums der decemviri stlitibus iudicandis unter Claudius und das zweite Valerisch-Horazische Gesetz, ZSS, 1908, god. 29, br. 1, str. 179.

³⁵⁷ Kaser, M., Das römisches Zivilprozessrecht, str. 38.

³⁵⁸ Martin, F., Le Tribunal de Centumviris, Paris, 1904, str. 107, 109 – prema Sherwin-White, A. N. The letters..., str. 314.

³⁵⁹ Kaser, M., Prätor und Judex im römischen Zivilprozess, *Tijdschrift*, 1964, god. 32, br. 3, str. 342.

Pismo 10, 58 iz 113. godine ima veliki značaj za procesnopravnu problematiku. U njemu Plinije izvještava o jednom od svojih sudovanja po provinciji. Tom prilikom pozvao je za porotnika Flavija Arhipa, ali se ovaj nije želio odazvati pozivu smatrajući da je, kao filozof, toga pošteđen. To je izazvalo reakciju lokalnog stanovništva, koje je smatralo da ne samo što ga treba brisati sa spiska porotnika, već da ga treba vratiti na izdržavanje kazne s koje je pobjegao. On je, inače, bio osuđen zbog falsificiranja. Arhip nije imao dokaza da je presuda stavljena van snage, ali je tvrdio kako je oslobođen. Kao dokaz za to, dostavio je nekoliko pisama caru Domicijanu. Plinije je u nedoumici kako da odluči te predmet prosljeđuje caru na odluku, šaljući mu sve podneske o ovom pitanju.

Poznato je da su upravnici provincija imali široku redovnu i izvanrednu sudsku nadležnost. Pri vršenju ove funkcije, organizirali su tzv. "putujuće sudove". Sa sobom su vodili pomoćnike koji su se zvali *legatus iuridicus*. Međutim, zbog velike prostranosti pojedinih provincija i stalnih poteškoća u prometnim vezama, određivana su pojedina mjesta u kojima bi se vršilo suđenje. Iz pisma vidimo da je Plinije bio u svojoj posjeti gradu Prusi, koji je bio određen u tu svrhu.

Pismo 10, 58 predstavlja potvrdu da je u provinciji Bitiniji postojao sistem porote. U shvatanju o provincijalnom porotnom sistemu, veliki zaokret unio je pronalazak pet edikata cara Augusta iz 7, 6 i 4. godine prije naše ere. Edikti su pronađeni među iskopinama u gradu Kireni.³⁶⁰ Ovi edikti imaju ogroman značaj za proučavanje gradske i provincijalne sudske organizacije. Dugo vremena vladajuće mišljenje, čiji je glavni zastupnik bio Mommsen, smatralo je da u provincijama nije egzistirao porotnički sistem. S pronalaženjem ovih edikata, imamo čvrst dokaz da je u jednoj provinciji taj sistem ipak postojao.³⁶¹

U provincijama su organi porote imali kontrolnu funkciju u primjeni prava. U njihovom radu pojavljivali su se problemi zbog nedostatka dovoljnog broja ljudi iz kojeg bi se postavljale liste porotnika. Sada se sa sigurnošću može tvrditi da su te liste postojale.³⁶² Sistem krivične porote u Kritu i Kirenu uveden je još u periodu republike, a August ga je preuređio. August je odredio da je minimalna starosna granica za sudjelovanje u poroti 25 godina, a minimalni imovinski cenzus propisan je na 25.000 sestercija.³⁶³ Za porotnike su bili

³⁶⁰ Premerstein, A., nav. djelo, str. 442.

³⁶¹ Sherwin-White A. N., *The letters...*, str. 640.

³⁶² Behrends, O., *Die römische Geschworenenerfassung*, Göttingen, 1970, str. 48-53 – prikaz Lemosse, M., *Labeo*, 1971, god. 17, br. 2, str. 194.

³⁶³ Premerstein, A., nav. djelo, str. 443.

birani Rimljani i grčki građani provincije. Moguće je pretpostaviti da je ovaj porotni sistem bio ograničen na optužbe koje je definirala *leges publicae*.³⁶⁴ Upravnik provincije u svakom gradu gdje je bio sud vodio je nekoliko ozbiljnih krivičnih i civilnih slučajeva, koje nisu mogli rješavati mjesni magistrati, jer su ovi bili pretrpani problemima uprave i manumisija (Suet. Galba 10,1).

S pojavom porote, javio se i sistem izuzeća od porotnih dužnosti. Iz pisma 10,58 vidimo da se upravo Flavije Arhip pozivao na pravo izuzeća. O tome Plinije izvještava: “1. Gospodar, kad sam pozvao porotnike u nameri da otpočnem sa suđenjima, Flavije Arhip je zamolio da ga poštede te obaveze na osnovu toga što je filozof.” On se pozivao vjerovatno na odluku cara Vespazijana, koji je učiteljima, pretorima, ljekarima i filozofima dao mnoge privilegije (D. 50, 4, 18, 30). Jedna od tih privilegija bila je i oslobađanje od vršenja porotničke dužnosti. Kada je Arhip u pitanju, susrećemo se s još jednom karakteristikom. Naime, iako je bio rimski građanin i osoba određenog društvenog ugleda i statusa, ipak je osuđen ne samo na neku formu izgnanstva, već i na kaznu koja je u sebi sadržavala gubitak pojedinih građanskih prava. O njegovom ranijem kažnjavanju Plinije govori sljedećim riječima: “3. Citirana je presuda prokonzula Velija Paula, kojom je Flavije Arhip osuđen da radi u rudnicima zbog falsifikovanja.” Ovakve kazne, kao prinudni rad u rudnicima od vremena Hadrijana, bile su rezervirane za *humiliores*.³⁶⁵

Nekoliko pisama iz Plinijeve prepiske (10, 29, 58, 81, 96, 110) uzimaju se kao važni izvorni materijali u objašnjavanju porijekla, funkcije i domašaja instituta *consultatio ante sententiam*. Plinijeva pisma predstavljaju rane izvore za upoznavanje s ovim institutom. Već iz same Plinijeve prepiske može se uočiti da je on često vršio *consultatio*. Možda su i drugi to činili, mada se ne smije zanemariti činjenica njegovih dobrih odnosa s Trajanom koji su u značajnoj mjeri odredili intenzitet ove pojave.

U čemu je bit pravnog instituta? Ukoliko nadležni sudac dođe u sumnju u pogledu načina rješavanja konkretnog spora, mogao je, nakon provedenog postupka, uputiti molbu višem sudu (najčešće caru) kako bi ovaj riješio spor.³⁶⁶ U pravnim izvorima ne susrećemo izraz *consultatio ante sententiam*, dok se u literarnim izvorima taj izraz može naći. U pravnim izvorima za ovaj institut upotrebljavaju se oznake kao *consultatio*, *relatio*, *opinio*, *suggestio*. Najčešće

³⁶⁴ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 640.

³⁶⁵ *Ibid.*, str. 642.

³⁶⁶ Eisner, B., Horvat, M., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948, str. 601.

oznake su *consultatio iudicis* (D.49, 1, 1, 2) ili, kao što se kod Plinija susreće jednostavni termin *consultatio*.

Institut *consultatio* u cijelom vremenu njegovog postojanja bio je upotrebljavan kako u civilnom (pismo 10, 110), tako i u krivičnom postupku (pismo 10, 29, 96). Ne postoji izvorni tekst koji neposredno upućuje na nastanak ovog instituta. Na osnovu indicija može se pretpostaviti da je on izgrađen u praksi i to prije svega kroz pitanja upućivana caru, koji je, kao najviša sudska instanca i kao organ stvaranja prava uživao jedan naročiti autoritet u oblasti pravne zaštite. To najbolje potvrđuju Plinijeve riječi iz pisma 10, 96 koje glase: “1. Gospodaru, imam običaj da ti pišem o svemu što nisam siguran. Jer ko bi me mogao osloboditi neizvesnosti ili poučiti o mom neznanju?” S pismenim pitanjima caru se najčešće obraćaju provincijski namjesnici, koji na drugi način, zbog prostorne udaljenosti, i nisu mogli dobiti usmeni savjet. O jednoj vrsti takve prakse najpotpunije nas informira Plinijeva korespondencija s Trajanom.³⁶⁷

Pitanja koja su upućivana caru odnosila su se na različite oblasti. Nisu bila povezana isključivo s pravnom problematikom i nisu uvijek u funkciji instituta *consultatio ante sententiam*. Provincijski namjesnici posezali su za *consultatio* većinom u značajnijim spornim slučajevima. Litevski zapaža da se u početku ne vrši strogo odvajanje *consultatio ante sententiam* od drugih slučajeva postavljanja pitanja caru.³⁶⁸ Već se u Plinijevim pismima može vidjeti da se kod *consultatio* radi o nečemu što je prirodno nastajalo iz birokratiziranog aparata, a zavisilo je i od osobnih odnosa s vladarom.

Kao izgrađeni institut, *consultatio ante sententiam* predstavljen je kao pismeni procesni akt sastavljen iz dva djela, pitanja o pravnom problemu i izvještaja o činjenicama zbog olakšavanja davanja tačnog odgovora.³⁶⁹ Elemente dvostruke strukture ovog akta nalazimo još kod Plinija, jer on caru prvo iznosi opis činjeničnog stanja spornog slučaja, a potom navodi pravne akte i propise koje bi trebao uzeti u obzir prilikom rješavanja spora. To najbolje vidimo iz pisma 10, 58 u kojem je rješavan Arhipov slučaj i gdje Plinije kaže sljedeće: “4. Mada su podnete takve tužbe protiv njega, ja sam smatrao da ne treba da donesem nikakvu odluku dok te ne pitam za savet, jer mi se činilo da slučaj zahteva

³⁶⁷ Litewski, W., nav. djelo, str. 231.

³⁶⁸ Ibid., str. 232.

³⁶⁹ Ibid., str. 233.

tvoju odluku. Ja ovom pismu prilažem sve što je u ovom slučaju navedeno s obe strane.”

U Plinijevim pismima ne nalazimo upute o bližim propisima koji bi regulirali postupak *consultatio*. Vjerovatno da oni tada još nisu ni postojali. Tako u pismu 10, 81 nalazimo karakterističnu Plinijevu tvrdnju da je dao više dana, bez navođenja njihovog broja, kako bi stranke napisale pismene tužbe. Plinijeve riječi su sljedeće: “5. S obe strane se mnogo govorilo, iznošeni su dokazi i o samoj stvari. Ja odlučih da odgodim saslušavanje kako bih mogao da te pitam za savet, pošto jedan takav postupak može imati posledice i za ubuduće. Zato sam od obojice zatražio da pismeno podnesu svoje zahteve, jer sam hteo da ti pružim mogućnost da na osnovu njihovih reči i ličnih izjava doneseš svoju odluku.” Iz pisma vidimo da rokovi tada još nisu bili precizno regulirani. Odlučivanje prvostepene sudske instance za *consultatio*, sasvim razumljivo, imalo je za posledicu da se postupak pred njom obustavlja (pismo 10, 81, 96).

Da bi se stranke uključile u *consultatio* trebale su na sudu sačiniti pismenu ispravu, koja se kod Plinija naziva *libelli* (pismo 10, 59, 60, 81). Stranke su ovo prakticirale i u situacijama kada su u *consultatio* sadržani njihovi izvještaji bili nepotpuni ili netačni. Prvostepena instanca bila je obavezna preuzeti njihove ispravke i u određenom roku, ako je bio postavljen, dostaviti ih višoj instanci.³⁷⁰ Ovo u Plinijevo vrijeme izgleda još nije ustanovljeno kao imperativno pravilo, jer, kao što se iz pisma 10, 58 vidi, *libelli* su samo ponekad prilagani, a i tada obično nisu bili kompletirani. Vjerovatno je tu još diskrecija provincijskog namjesnika imala velikog značaja.

U postklasičnom periodu razvoja ovog instituta uočava se njegova veća pravna izgrađenost u pogledu obaveze da se procesni akti stranaka prilože u predmet spora. Pismo 10, 58 pokazuje praksu pridruživanja pravnih dokumenata u *consultatio*, kao npr. edikta božanskog Nerve. Ovakvi postupci obično su završavani davanjem carevog odgovora. Ti odgovori dobivali su formu reskripta, dok Plinije u ovom pismu upotrebljava uopćeni naziv *constitutio*. Ova carska odluka istovremeno je bila i presuda.³⁷¹

Kao što smo već ranije istakli, Plinije je često sudjelovao na suđenjima pred Senatom. Obično je imao ulogu aktivnog sudionika u tim procesima. Nekoliko pisama iz Plinijeve prepiske daju obavještenja o sudskim procesima

³⁷⁰ Litewski, W., nav. djelo, str. 244.

³⁷¹ Ibid., str. 252.

pred Senatom (pismo 2,11; 3,9; 4,9; 5,20...). Iz njih dobijamo dosta podataka o stanju pravne regulative i prakse krivičnog sudovanja.

O jednom takvom procesu, vođenim pred Senatom, Plinije govori u svom opširnom pismu 2,11 iz 100. godine. Iz njega vidimo da je Senat odlučivao o krivici Marija Priska (Marius Priscus) za optužbe koje su mu uputili Afrikanci, u čijoj provinciji je ranije obavljao dužnost prokonzula. Na teret mu je stavljeno da je osudio i naredio da se ubiju nevini ljudi, a da je za to primio mnogo novca. Optuženi je tražio da se obrazuje istražna komisija koja će ispitati cijeli slučaj. Poslije duže diskusije i prepirke o tome je li istraga Senata dopuštena po *lex repentudae*, određeno je da se formira sudska komisija i da se iz provincije pozovu lica koja su optuženom dala novac. Spor je raspravljan na više sjednica, koje su prekidane zbog dolaska noći, a osobno im je predsjedavao car.

Optužen je bio i Flavije Marcijan (Flavius Marcianus), jer je dao 700.000 sestercija da bi bio ubijen jedan rimski vitez. Plinije je za vrijeme ovog suđenja održao veliki govor u trajanju od pet sati. O tome on nadahnuto govori: "14. Ipak sam prikupio hrabrost i pribrao misli, te počeo da govorim, a odobravanje slušalaca nije bilo ništa manje od moje zabrinutosti: govorio sam skoro pet sati. Jer uz dvanaest drugih klepsidri koje su mi bile dozvoljene dodate su mi još četiri." Na prijedlog Kornuta Tertula (Cornutus Tertullus), konzula izabranog za sljedeću godinu, proces je završen tako da je 700.000 sestercija, koje je Mario Prisk primio za izvršenje kažnjivih djela, stavljeno u državnu blagajnu. Mariju je zabranjen boravak u Rimu i Italiji, a Marcijanu je, pored toga, zabranjen boravak i u Africi. Ovaj proces je dobar primjer kako su suđenja pred senatom otvarala niz pravnih, proceduralnih i političkih pitanja.

Kao što vidimo, ovdje se radi o tipičnom procesu zbog iznuđivanja. To je bio zajednički naziv za krivična djela primanja mita, zloupotrebe službenog položaja magistrata ili upravnih provincija. Djelatnošću pretora i pravnika, pojam ovog djela stalno se proširivao, tako da je kasnije obuhvatao slučajeve zloupotreba kuratora, potkupljivanja sudija ili potplaćivanja glasača prilikom izbora ili glasanja o važnim prijedlozima u Skupštini ili Senatu. Prvi propisi o kažnjavanju krivičnih djela zloupotrebe službenog položaja donijeti su tokom drugog stoljeća prije naše ere. Tako je *Lex Calpurnia* iz 149. godine prije naše ere određivala da se ova krivična djela raspravljaju pred jednom senatskom komisijom, gdje se utvrđivala nastala šteta. Od okrivljenog se mogao tražiti povraćaj novca ili drugih imovinskih dobara koje je dobio prilikom izvršenja

krivičnog djela.³⁷² Raspravljanje pred senatskom komisijom bio je način da se izbjegne mogućnost da pojedina sramotna djela počinitelaca iz visokih društvenih staleža dopru do javnosti, a istovremeno je postavljen takav mehanizam postupka koji je vodio odgovarajućem kažnjavanju. Najčešće primjenjivane kazne za ova djela bile su konfiskacija imovine, zabrana obavljanja magistratskih dužnosti ili pojavljivanja na sudu u ulozi svjedoka. U konkretnom slučaju iz Plinijevog pisma 2, 11 vidimo da je primjenjivano i izgnanstvo: “(...) ovaj je predložio da se ovih sedamsto hiljada sesteraca stavi u državnu blagajnu i da se Marcijan na pet godina protera iz države.”

Usavršavanje pravne regulative za procese zbog iznuđivanja vodilo je preko *Lex Iulia repetundarum* i *senatus consultum Calvisianum*.³⁷³ Postupak protiv Maria Priska, kao i onaj protiv Julija Basa u pismu 4,9, bio je vođen prema uvjetima koje je propisivao spomenuti *senatus consultum* iz 4. godine prije naše ere pronađen u Kireni. On je uspostavio novi sistem suđenja za ovu grupu krivičnih djela, a cilj mu je bio postavljanje većih garancija u iznalaženju materijalne istine (Tacit, *Anali*, 13, 52). Prema njegovim odredbama nakon prethodno provedene istrage u Senatu, ovi slučajevi trebali su biti referirani na sudu od pet senatskih *iudices*. Izbor ove petorice bio je izuzetno brižljivo provođen. Oni su odluku morali donijeti trideset dana od naimenovanja, a odluka bi nalagala jednokratnu restituciju oduzetog novca. Optužbe koje su sadržavale glavni tužbeni zahtjev bile su isključene iz nadležnosti ovog suda i prepuštane su *questio perpetua* na odlučivanje.³⁷⁴

U periodu dinastija Julijevaca i Klaudijevaca, ovaj sistem bio je modificiran tako što je senat zamijenio *questio perpetuae* u svim slučajevima političkih optužbi protiv senatora (Tacit, *Anali* 3, 68; 14, 45). Zbog toga se postupak po optužbama za koje su bile zapriječene kazne protjerivanja ili izručenja morao obaviti pred Senatom, a sumarniji postupak upotrebljavao se i dalje u slučajevima lakših optužbi. Koji postupak će biti primijenjen zavisilo je od odluke Senata. Posebno sada Senat poduzima široku istragu i donosi generalnu odluku treba li postupak ići pred izabrane *iudices* ili će se obaviti pred samim senatom. U tom pogledu karakteristični su procesi u pismu 4, 19, 6 slučaj Pompeja Silvana (Pompeus Silvanus) u Tacitovim *Analima* 13, 52, kao i slučaj Marija Priska iz pisma 2, 11.³⁷⁵ Dajući uputstva svom advokatu da ne odgovara

³⁷² Girard, P. F., *Les leges Iuliae Iudiciorum publicorum et privatorum*, ZSS, 1913, god. 34, br. 1, str. 301.

³⁷³ Vincenti, U., *Per uno studio sugli appelli „ante sententiam“*, *Bullettino*, 1984, br. 25–26, str. 69.

³⁷⁴ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 161.

³⁷⁵ Premerstein, A., *nav. djelo*, str. 530.

na optužbe, Prisk je mislio da će osigurati brzu zamjenu *iudices* i prikrivanje ozbiljnih optužbi koje nisu bile imenovane u zahtjevu za istragu.

Inače, kao što se iz samog pisma vidi, razvila se velika diskusija o pravnom osnovu glavne optužbe. Neki su smatrali da se ovdje radi o slučaju koji potpada pod propise koji su regulirali krivična djela podmićivanja i ubistva i da ga ne bi trebalo suditi po pravnim pravilima o iznuđivanju. Iz pisma 2, 11 vidimo jedan od prijedloga: “5. Naposletku je konzul Julije Feroks, određen za tu godinu, pošten i čestiti čovjek glasao za to da Mariju treba dozvoliti sudsku komisiju ali da iz provincije treba pozvati ona lica od kojih je optuženi primio novac za to da bi nevine ljude osudio.” Mislilo se tu na propis *Lex Cornelia de Sicariis* koji je donijet još za vladavine Kornelija Sule.³⁷⁶ Po tom zakonu uveden je stalni sud *questio perpetua* za ubojice i trovače. Primjena zakona kasnije je proširena i na slučajeve pokušaja ubistva, krađe, razbojništva, prisiljavanja svjedoka na davanje lažnog iskaza u sudskom postupku (Tacit, *Anali* 2, 79; 13, 44; Cicero, *Pro Sexto Roscio A.*).

Plinije u drugom pismu 3, 19, 8 govori da su optužbe morale biti dokazane da bi mogle biti pokrivenne pravom o iznuđivanju. Sličan zaključak nalazi se i u D. 48, 11, 7, koje govore o *Lex Iulia de repetundis*. Pitanje po kojim pravilima će postupak biti vođen nije bilo od malog značaja. Upravo široka rasprava o načinu vođenja istrage u postupku protiv Marija Priska govori u prilog mišljenju da se ovdje radi o procesu zbog iznuđivanja. O toj raspravi Plinije izvještava sljedećim riječima u pismu 2,11: “4. Nastala je velika prepirka, na sve strane su se čuli povici, jedni su govorili da je istraga sputana i pritešnjena zakonom, dok su drugi tvrdili da je slobodna i neograničena i da kaznu treba podesiti prema tome koliko je optuženi skrivio.” Svakako je prihvatljivo da pravne posljedice koje su sustigle osuđenog govore u prilog tome da odlučuje cijeli Senat. Moglo bi se zaključiti da je suđenje za krivična djela iznuđivanja pred cjelokupnim Senatom još uvijek bilo pod kontrolom *Lex Iulia repentundarum*.

Obično se pri razmatranju ovih procesa postavlja nekoliko pitanja u pogledu načina sudovanja Senata. Jedno od njih je ima li u njegovom radu po ovim pitanjima elemenata arbitarnog postupanja? Krivična djela iznuđivanja kao i većina drugih političkih krivičnih djela bila su podložna oštrim kaznama koje su se obično sastojale u nekoj formi izgnanstva. Još je u principatu Tiberijevog vremena bila uobičajena praksa da Senat mijenja kazne *leges publicae*, kojima

³⁷⁶ De Robertis, F., nav. djelo, str. 227.

nije bio vezan, jer su one bile upućene pretoru i *questiones*.³⁷⁷ Ipak, ne izgleda prihvatljiv zaključak da je Senat mogao pooštriti kazne preko *poene legis* (Tacit, *Anali* 3, 68; 4, 20; 14, 45). Međutim, bila je uobičajena praksa da Senat tumači pravo zbog proširivanja postojećih odredbi na nove optužbe. Uglavnom, može se reći da je on prihvatao opće principe koje je predviđala *Lex Iulia* (pismo 3, 9, 14; 4, 9). Ukoliko bi Senat izigrao određene zakonske propise, to bi izazvalo nezapaženo zanimanje i postavljali bi se zahtjevi za korekcije.

Iz Plinijevih pisama 3, 9; 5, 20; 4, 9, 2 zapažamo da se kao pokretači procesa zbog iznuđivanja mogu pojaviti različiti subjekti počev od provincijalaca pojedinačno, općina ili pak čitavih provincija. Ovo posljednje obično se događalo na osnovu zaključka provincijskih skupština, koje su tada slale svoje delegate u Rim i tamo za svoje zastupnike uzimale glasovite govornike i priznate pravnike. Iz spomenutih pisama vidimo da su Plinije i Tacit bili određivani za zastupnike u velikim političkim procesima. U pismu 2,11 Plinije o tome kaže: “Ja i Kornelije Tacit, koji smo bili određeni kao branioci tih stanovnika provincije, bili smo dužni da obavestimo Senat o tome da je Prisk počinio izvesne zločine, suviše odvratne i preterano svirepe da bi mu se dozvolila istražna komisija, jer je osudio nevine ljude, pa čak naredio da se ubiju – a sve to samo radi novca.”

Izlaganja o sudskom postupku u Plinijevo vrijeme, umjesto zaključka, završit ćemo Plinijevim razmišljanjima o načinu vođenja sudskih rasprava. Njih je Plinije izložio u pismu 6, 2: “A kad god ja sudim to radim čak češće nego što nastupam kao advokat – određujem svakome onoliko vremena koliko traži. 8. Smatram, naime, da je besmisleno pogađati koliko će opširna biti rasprava pre nego što si je čuo, i određivati joj vreme trajanja dok je ne znaš; naročito zato što je prva i glavna dužnost svakog savesnog sudije strpljenje, koje predstavlja važno svojstvo pravosuđa. Reći ćeš mi da govore ponešto i nepotrebno. Tako je. Ali još uvijek je bolje da se i to kaže, nego da se uopšte ne izloži ono što je neophodno.” Je li zaista potrebno postavljati pitanja o aktuelnosti ovih poruka i za naše vrijeme?

³⁷⁷ Sherwin-White, A. N., *The letters...*, str. 163.

O osnovnim aspektima primjene *actio negatoria*

Actio negatoria je kao vlasnička tužba imala osebujnu i neobičnu prirodu. Njeno osnovno uređenje i značaj za zaštitu vlasništva zaslužuju naročitu pažnju. Ova tužba je u nauci pobudila veliki interes. Preuzeli su je svi moderni građanski zakonici s određenim neznatnim odstupanjem u pogledu načina primjene i djelotvornosti njene zaštite. Možemo reći da i naše zakonodavstvo o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima predviđa sadržajno isto pravno sredstvo. Općenito je prihvaćeno da je ona pružala zaštitu protiv svakog narušavanja i smetanja vlasništva i da je broj mogućih radnji koje preuzimaju treća lica prilikom uznemiravanja vlasnika u mirnom korištenju stvari bio praktično neograničen. No, najčešće se uzima da je u rimskom pravu *actio negatoria* bila tužba kojom se vlasnik branio protiv lica koje je svojatalo neko pravo na njegovoj stvari (plodouživanje, stvarnu služnost ili neko drugo slično pravo), a vlasnik je negirao (odatle i naziv ove tužbe) pretenzije trećeg lica:

Tužba se zove *negativa* ili *negatoria actio*. Uzima se da je naziv *actio negativa* iz doba klasičnog prava, a da je termin *actio negatoria* interpoliran na mjesto originalnog *negativa* od kompilatora, pošto se za vremena Ulpijana termin *negatorius*, *negatoria actio* uopće ne pojavljuje. Ovako izvršena promjena kraja naziva *-ivus* u *-orius* ima značenje određenosti, da termin *negatoria actio* ima karakter oznake tužbe koja pripada vlasniku za odbranu od uznemiravanja vršenjem služnosti na njegovoj stvari, kao što nasuprot njoj stoji naziv *confessoria actio*, koji je bio interpoliran na mjesto prijašnjeg naziva vindikacije konkretne služnosti (*itineris*), kao naziv za tužbu koja služi za zaštitu služnosti. Ovdje se upotrebljava termin *actio negatoria*, a kao ilustracija naših tvrdnji u terminološkom određenju ove tužbe može nam poslužiti tekst u: D. 8, 5, 2 *Ulpianus libro septimo decimo ad edictum De servitutibus in rem actiones competunt nobis ad exemplum earum quae ad usum fructum pertinent, tam confessoria quam negatoria, confessoria ei qui servitutes sibi competere contendit, negatoria domino qui negat.*³⁷⁸

Postoji niz pitanja koja bi se mogla pokazati kao značajna i interesantna pri pokušaju ozbiljnijeg proučavanja ovog pravnog sredstva. Između ostalih, to su pitanja odnosa ove tužbe prema drugim sredstvima pravne zaštite a naročito

³⁷⁸ D. 8, 5, 2: "Kad se radi o služnostima, imamo pravo na tužbe slične onima koje se odnose na plodouživanje, i to kako *actio confessoria*, tako i *actio negatoria*, s tim što *confessoria* pripada onima koji dokazuju u sporu da imaju pravo na služnost, a *negatoria* vlasniku koji to poriče."

prema interdiktima. Ne mogu se zaobići ni uvijek prisutne teoretske kontroverze u rješavanju problemskog pitanja dokazivanja, a zatim ni primjena ove tužbe kao *actio utilis*. Mi ćemo se u ovom radu ograničiti na razmatranje najvažnijih i najčešćih slučajeva u kojima je *actio negatoria* bila primjenjivana.

Pri razmatranju ove problematike kao prvo postavlja se pitanje metodoloških postavki. Nama se čini da kriterij pri izboru slučajeva gdje je *actio negatoria* bila primjenjivana u prvom redu treba da bude vrsta i priroda uznemiravanja vlasnika u nesmetanom korištenju stvari. Kod rješavanja problema: koje slučajeve primjene izdvojiti i kojim redoslijedom ih obraditi, nužno je na umu imati saznanje da je *actio negatoria* u klasičnom pravu bila upotrebljavana samo protiv prisvajanja *ususfructa* i poljskih služnosti.³⁷⁹ Kasnije je došlo do proširenja polja njene primjene. Isto tako, treba voditi računa o činjenici da je *ususfructus* sve do Justinijana egzistirao kao posebno pravo i da je tek tada uvršten pod pojam *servituta*. Specifičnost *ususfructusa* ogleda se i u njegovom tretiranju u Justinijanovoj kodifikaciji gdje se raspravljao kao posebna ustanova i na izdvojenom mjestu (D. 7,6,5 i JI 2,4) od mjesta gdje su razmatrane ostale služnosti. Sve te okolnosti nas opredjeljuju da u obradi slučajeva primjene *actio negatoria* najprije razmotrimo upotrebu ove akcije kod plodouživanja, potom njenu primjenu kod služnosti i na kraju proširenje polja primjene ove tužbe na određene slučajeve imisija.

Rečeno je da *actio negatoria* služi vlasniku da bi se odbranio od narušavanja prava vlasništva, a da pritom nije došlo do oduzimanja posjeda stvari. S početkom procesa nastaje zahtjev vlasnika za obnovu stanja koje je postojalo prije oštećenja (*restitutio*), jedan zahtjev koji prema datoj situaciji može biti različito sadržajan npr., ako bi protivnik vršio *ususfructus*, išao je zahtjev za povratak stvari, a ako je postavljanjem određenih naprava posjed vlasnika ometan, zahtjev bi išao na uklanjanje ovih naprava, zatim za naknadu izgubljenih koristi (*comoda*) i načinjene štete pri vršenom ometanju.³⁸⁰

Prvobitna i najviše rasprostranjena upotreba *actio negatoria* bila je u funkciji odbrane vlasnika od prisvajanja *ususfructusa* na njegovoj stvari. Kao potpora za ovu tvrdnju može nam poslužiti saznanje da je u pretorskom ediktu institut *ususfructusa* sistematski uvršten i obrađen prije svih ostalih služnosti. Uslovi

³⁷⁹ Jörs, P., Kunkel, W., *Römisches Privatrecht*, Berlin, 1935, str. 142.

³⁸⁰ Eisner, B., Horvat, M., nav. djelo, str. 266; Romac, A., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1981, str. 179; Jörs, P., Kunkel, W., nav. djelo str. 142; Rodger, A., *Actio confessoria and actio negatoria*, ZSS, 1971, god. 88, br. 1, str. 196.

primjene i konkretne situacije mogu se vidjeti kroz analizu izvornog materijala, pri čemu će nam poslužiti dva teksta, i to u D. 7, 6, 5 i D. 20, 1, 11, 2.

Jedan od najvažnijih tekstova koji nam ukazuje na upotrebu *actio negatoria* protiv lica koje prisvaja plodouživanje na vlasnikovoj stvari i kojom tužbom se osporava takvo pravo jest Ulpijanov tekst u D. 7, 6, 5. U njemu su izloženi osnovni principi u razgraničenju odnosa između vlasnika i uzufruktuara.

D. 7, 6, 5 *Ulpianus liber 17 Ad Edictum*. “*Uti frui ius sibi esse solus potest intendere, qui habet usum fructum, dominus autem fundi non potest, quia qui habet proprietatem, utendi fruendi ius separatum non habet: nec enim potest ei suus fundus servire: de suo enim, non de alieno iure quemque agere oportet. quamquam enim actio negativa domino competat adversus fructuarium, magis tamen de suo iure agere videtur quam alieno, cum invito se negat ius esse utendi fructuario vel sibi ius esse prohibendi. quod si forte qui agit dominus proprietatis non sit, quamvis fructuarius ius utendi non habet, vincet tamen iure, quo possessores sunt potiores, licet nullum ius habeant.*”³⁸¹

Ovaj tekst najneposrednije govori o odnosu plodouživaoca i vlasnika stvari. U početku se naglašava da pravo na porabu i ubiranje plodova može potraživati samo lice koje ima služnost plodouživanja, dok se to odriče vlasniku, jer onaj ko ima vlasništvo nema odvojeno pravo na porabu i uživanje. To je, ustvari, posljedica poznatog principa *nemini res sua servit*. Pojedinaac treba da vodi spor o svom a ne o tuđem pravu. To je naročito interesantno kod primjene *actio negatoria*. Pošto vlasnik ima pravo na *actio negatoria* protiv plodouživaoca, smatra se da on ipak vodi spor o svom a ne o tuđem pravu. To je sasvim logično, jer on poriče plodouživaocu da ima protiv njegove volje pravo korištenja njegove stvari. Drugim riječima, vlasnik želi istaći činjenicu da on ima pravo da zabrani drugome da koristi njegovu stvar. U suštini, to i jeste osnovna funkcija ove tužbe i cilj koji se želi postići njenim podizanjem. Na kraju teksta imamo karakterističnu situaciju gdje se kaže da ukoliko onaj ko je pokrenuo spor ne bi bio vlasnik, tj. ukoliko ne bi dokazao pravo vlasništva,

³⁸¹ D. 7,6, 5 – “Pravo na porabu i ubiranje plodova može potraživati samo onaj ko ima služnost plodouživanja; vlasnik zemljišta to ne može potraživati, jer onaj ko ima vlasništvo nema odvojeno pravo na porabu i uživanje, budući da niko ne može imati služnost na vlastitom zemljištu, pa pojedinac treba da vodi spor o svom, a ne o tuđem pravu. Iako vlasnik ima pravo na *actio negatoria*, protiv plodouživaoca, ipak se smatra da on vodi spor o svom, a ne o tuđem pravu, jer on poriče da bi plodouživalac imao protiv njegove volje pravo korištenja, odnosno da njemu (tužiocu) pripada pravo zabrane. Ako onaj ko je pokrenuo spor nije vlasnik, u sporu će uspjeti plodouživalac jer su posjednici, čak i kad nemaju nikakvog prava, u povoljnijem položaju.”

u sporu će pobijediti plodouživalac. To se obrazlaže posebnim položajem posjednika u sudskom sporu. Ovaj tekst ili, bolje rečeno, dijelovi ovog teksta su u literaturi bili podvrgnuti oštroj kritici s ciljem iznalaženja određenih interpolacija. Tako je, npr. “nec enim servire” od nekih uzimano kao neprihvatljiva rečenica i proglašavana je interpolacijom,³⁸² dok su drugi taj dio označavali za vjerovatnost interpolacije. Kod pojedinih autora³⁸³ postojala je tolika sumnja u originalnost ovih navoda da su čitavu rečenicu držali za interpolaciju. Oni smatraju da pravnik u klasično doba, za koji izraz *fructuarius* označava subjekta prava uživanja, ne bi mogao napisati rečenicu “quamvis fructuarius ius utendi non habet.” Drugo interesantno i od kritičara razmatrano mjesto odnosi se na rečenicu “cum (dominus) invito se negat ius esse utendi fructuario vel sibi ius esse prohibendi” u kojoj spojene vodeće riječi “negat” s predmetom “ius sibi esse prohibendi” dobija apsurdan smisao.³⁸⁴ Ne upuštajući se u problematiku interpolacija, interesantno bi bilo razjasniti situaciju na kraju teksta. Ako onaj ko je pokrenuo spor ne bi bio vlasnik, u sporu bi uspio plodouživalac, čak i kad ne bi imao pravo. Iz toga se pokušalo razviti različita gledišta o pitanju dokazivanja kod *actio negatoria*. Obično su se tu iz jednog prirodnog odnosa tuženih, koji su većinom posjednici, izvodila određena načelna pravila. Naime, sasvim je nužna stvar da položaj tuženog u mnogim odnosima ima prednost u odnosu na ulogu tužitelja. Pokrenuvši spor, tužitelj je uvijek morao dokazati osnov tužbe. Ako ovaj dokaz ne bi uslijedio, tada bi se tuženi morao osloboditi. Pritom je obično argument da je tuženi posjednik bio oslobođen od dužnosti dokazivanja, važio samo toliko dugo dok tužitelj ne bi dokazao svoje vlasništvo, poslije čega je tuženi, bez obzira na svoj posjed, morao dokazati od njega tvrđeno pravo.

Za razmatranje pitanja zaštite vlasnika od neopravdanog prisvajanja prava plodouživanja na njegovoj stvari interesantnu situaciju nam predstavlja Marcijanov tekst u D. 20, 1, 11, 2 *Marcianus libro singulari ad formulam hypothecariam*: “*Ususfructus an possit pignori hypothecaeve darii quaestium est, sive dominus proprietatis convenertt, sive ille, qui solum usumfructum habet. et scribit papinianus libro unde cimo responsorum, tuendum credittoem, et si velit cum creditore propretarius agere, non esse ei ius uti frui invito se, tali excepzione eum praetor tuebitur, si non inter creditorem et eum, ad qeem ususfructus*

³⁸² Longo, *Bulletino dell Istituti di diritto romano* 11, str. 313-314, prema Bohaček, M., *Actio negatoria*, Prag, 1938, str. 22.

³⁸³ Rodger, A., *Roman rain-water*, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1970, god. 38, br. 3, str. 426.

³⁸⁴ Arangio-Ruiz, V., *Istituzioni di diritto romano*, Napoli, 1941, str. 242.

*pertinet, convenerit, ut ususfructus pignori sit, nam et quum emtorem ususfructus tuetur praetor, cur non et creditorem tuebitur? Eadem ratione et debitori obiicietur exceptio.*³⁸⁵

Tekst u svom početku sadrži dilemu da li se služnost plodouživanja može založiti kao pignus ili hipoteka nezavisno od toga ko bi vršio zalaganje, da li vlasnik ili lice koje samo ima služnost plodouživanja. Marcijan to pitanje rješava na način da se poziva na Papinijanovo mišljenje koje je ovaj izložio u jedanaestoj knjizi svojih *Responsa*. Način Marcijanovog posrednog izlaganja Papinijanovog mišljenja daje nam mogućnosti da zaključimo kako Papinijan u odnosu na dilemu na početku teksta daje potvrđan odgovor, odnosno dopušta mogućnost zalaganja služnosti plodouživanja. To se vidi iz činjenice gdje se u eventualnom sporu koji bi se vodio između vlasnika i vjerovnika u pogledu egzistencije služnosti plodouživanja daje od pretora mogućnost zaštite vjerovnika izlaganjem prigovora na tvrdnje vlasnika. Ovdje se postavlja pitanje razjašnjenja da li se situacija izložena u tekstu tiče odnosa uzufрукtuara i založnog vjerovnika ili je možda riječ o odnosu vlasnika stvari i založnog vjerovnika. Mišljenje koje smatra da se cijeli tekst tiče odnosa uzufрукtuara i založnog vjerovnika polazi od pretpostavke da dio teksta “sive dominus proprietatis convenerit sive ilie qui solum usumfructum habet” predstavlja interpolaciju i da je riječ *proprietaryus* od strane kompilatora interpolirana na mjesto riječi *fructuarius*.³⁸⁶ Marcijanovo pitanje na početku teksta o dozvoljenosti zalaganja *ususfructusa* od plodouživaoca, a što implicite zagovara citirana Papinijanova odluka (*et scribit Papinianus tuendum creditorem*), ne bi moglo biti dokaz da se on time mislio ograničiti na ispitivanje odnosa između uzufрукtuara i založnog povjerioca. Ovdje nam se čini upravo obrnuta namjera Papinijana da rasvijetli odnos založnog vjerovnika i vlasnika. Založni vjerovnik, vršeći *pignoris causa* uživaočevo *uti frui* ima također predmet uzufрукta u detenciji. U konkretnoj situaciji on biva napadnut vlasnikovom tužbom “non esse ei ius uti frui invito se”. Međutim, subjektom tog prava ostaje plodouživalac i

³⁸⁵ D. 20, 1, 11, 2. “Postavlja se pitanje da li se služnost plodouživanja može založiti kao pignus ili hipoteka, bilo da obavezu ustanovljava (ugovara) vlasnik, bilo onaj ko ima samo služnost plodouživanja. O tome piše Papinijan u jedanaestoj knjizi *Odgovora*, navodeći da treba štiti vjerovnika, pa će stoga, ako vlasnik vodi spor s vjerovnikom, dokazujući da ne postoji protiv njegove volje pravo plodouživanja, pretor zaštititi vjerovnika ovim prigovorom: ako između vjerovnika i onoga ko ima služnost plodouživanja nije ugovoreno da će pravo plodouživanja biti založeno jer ako pretor štiti kupca prava plodouživanja, zašto ne bi zaštitio i vjerovnika; na istoj osnovi može se, naime, i dužniku staviti prigovor.”

³⁸⁶ Biondi, B., *Actio negativa e actio prohibitoria come azioni a difesa della servitù e dell'usufrutto*. Messina, 1929, str. 28–30, prema Bohaček, M., nav. djelo, str. 17.

on zadržava detenciju za vlasnika. Tim putem vlasnik zadržava faktičnu moć nad stvari i on uopće ne poriče plodouživaoca kao subjekta ususfructusa, nego podiže *actio negatoria* protiv založenog povjerioca s dobrim izgledima za pobjedu, ukoliko se prigovori koje je založni povjerilac mogao staviti ne bi pokazali djelotvornim. Na kraju razmatranja ova dva izvorna teksta možemo nesmetano zaključiti da je jedna od funkcija *actio negatoria* bila zaštita vlasnika od neopravdanog prisvajanja prava plodouživanja na njegovoj stvari od trećih lica. U toj funkciji *actio negatoria* se najranije i bila počela primjenjivati. Taj akt prisvajanja morao je biti nedvosmisleno iskazan kroz izvršavanje određenih radnji koje sačinjavaju upravo suštinu iskorištavanja stvari. Tek takva situacija i takvo ponašanje trećih lica u odnosu na stvar postaje pretpostavka upotrebe *actio negatoria*. Vlasnik je takva ponašanja i akte prisvajanja trećih lica negirao tvrdnjom u intenciji tužbe, da takva osoba bez njegove dozvole nema ovlaštenja na *ius utendi fruendi*. Jasno je da se kao tuženi kod ove tužbe može pojaviti svako lice koje bi se stavilo u odnosu na vlasnikovu stvar kao lice koje nesmetano ima pravo koristiti i ubirati plodove od te stvari.

Drugo veoma značajno i široko polje primjene *actio negatoria* odnosi se na upotrebu ove tužbe u slučajevima prisvajanja određenih servituta na vlasnikovoj stvari. Smatra se da je *actio negatoria* u ovoj funkciji bila historijski vrlo rano upotrebljavana i da su to, ustvari, uz njenu primjenu kod plodouživanja, bila dva najznačajnija vida njene primjene. U pronalaženju izvornog materijala u kojem se govori o konkretnim slučajevima i situacijama gdje bi dolazila u obzir upotreba *actio negatoria* kao putokaz nam može poslužiti tekst u Justinijanovim *Institucijama*:

Inst. 4, 6, 2. “*Aeq si agat ius sibi esse fundo forte vel aedibus utendi freundi vel per fundum vicini eundi agendi vel ex fundo vicini aquam ducendi, in rem actio est. Eiusdem generis est actio de iure praediorum urbanorum, veluti si agat ius sibi esse altius aedes suas tollendi prospiciendive vel proiciendi aliquid vel immittendi in vicini aedes. Contra quoque de usu fructu et de servitutibus praediorum rusticorum, item praediorum urbanorum invicem quoque proditae sunt actiones, ut quis intendat ius non esse adversario utendi freundi, eundi agendi aquamve ducendi, item altius tollendi, prospiciendi, proiciendi, immittendi: isate quoque actiones in rem sunt, sed negativae quod genus actionis in controversiis rerum corporalium proditum non est: nam in hisis agit qui non possidet: ei vero qui possidet non est actio prodata, per quam neget rem actoris esse sane uno*

*casu qui possidet nihil minus actoris partes optines, sicut in latoribus digestorum libris oportunius apparebit.*³⁸⁷

U tekstu se, kao što se može vidjeti, vrši didaktičko nabranje mogućih situacija u kojima bi moglo doći do spora u pogledu raznih služnosti. U početku se nabrajaju moguća pravna sredstva za zaštitu lica koja bi pokrenula spor s ciljem da dokažu kako imaju određenu služnost i pravo prelaziti preko tuđeg zemljišta, ili s tuđeg zemljišta provoditi vodu, pravo da svoju zgradu više podigne, ili na pogled itd.). Na isti se način postupa kada se želi odrediti tužba ove vrste ali s negativno koncipiranom intencijom. Vidljivo je iz teksta da se naprosto želi naglasiti da u istom rasponu slučajeva gdje se mogla upotrijebiti tužba s pozitivnom intencijom dolazi u obzir primjena tužbe s negativnom intencijom, koju bi upotrebljavao vlasnik s namjerom da negira neosnovane pretenzije trećih lica u odnosu na njegovu stvar. Različitost funkcija ove tužbe s negativnom intencijom ne bi se mogla pokazati dok se kroz bliže posmatranje ne bi odredio sadržaj i priroda prava koje se protivniku negira. Stranka koja vrši ometanje vlasnika u mirnom korištenju stvari poduzima izvršavanje određenih, od slučaja do slučaja vrlo različitih, radnji koje u suštini predstavljaju sadržaj neke služnosti. Nekad te radnje ometanja treće lice poduzima na svom zemljištu, ali one prouzrokuju na specifičan način određene promjene koje ometaju vlasnika. U drugom, pak, slučaju ometanje može biti provedeno izvršavanjem određenih radnji direktno na vlasnikovom zemljištu.

Actio negatoria se u ovom domenu najčešće primjenjivala s ciljem da se dokaže kako tuženi nema pravo (*NoNo ius non esse*) na određeni način se koristiti vlastitim zemljištem protiv volje tužitelja (*invito AoAo*). Obično se tuženom tu osporava gradnja na vlastitom zemljištu, u nekim slučajevima se osporava gradnja uopće, a u nekim samo pravo gradnje iznad određene visine. Zabrana se usmjerava ili protiv planirane ili već započete gradnje, a neki put protiv dijela koji je već sagrađen. Radi se, dakle, o tužbi kojom se postiže ograničenje

³⁸⁷ Inst. 4, 6, 2. "Isto tako, ako neko pokreće spor da bi dokazao da on ima služnost plodouživanja zemljišta ili zgrade, ili da može preko tuđeg zemljišta prelaziti ili tjerati stoku, ili s tuđeg zemljišta provoditi vodu – radi se o stvarnoj tužbi. U istu vrstu spada i tužba koja se tiče prava na gradske služnosti, naprimjer, kada (neko) tužbom dokazuje da ima pravo da svoju zgradu više podigne ili na pogled, ili da nešto istura ili nešto naslanja na susjedovu zgradu. Nasuprot tome, i kod plodouživanja te poljskih i gradskih služnosti uvedene su tužbe kojima neko dokazuje da njegov parnični protivnik nema pravo na plodouživanje ili na prolaz, tjeranje stoke ili provođenje vode, kao i pravo na podizanje zgrade, pogled, isturanje, naslanjanje; sve su to također stvarne tužbe, ali negirajuće. Ova vrsta tužbi nije uvedena za sporove oko telesnih stvari; njima se, naime, služi tužilac koji nije posjednik, jer ne postoji tužba kojom bi posjednik negirao da je stvar vlasništvo tužioca, što će biti u opširnim knjigama Digesta jasnije izloženo."

vlasničkog prava protivnika. Česta primjena *actio negatoria* na ovom polju razrješavanja odnosa kod gradskih služnosti uslovljena je određenim društveno-ekonomskim faktorima. Oni su se ogledali u prvom redu jačanjem i naglim razvojem gradskih privrednih djelatnosti, što je za posljedicu imalo nekontrolirani razvoj gradova. Broj stanovnika u gradovima stalno se povećavao, što je zaoštrilo pitanja stambenog prostora i uopće discipline u pridržavanju pravila građenja, a naročito u odnosu na visinu gradnje zbog skučenosti građevinskog prostora.³⁸⁸

U rimskom pravu važno je načelno pravilo da vlasnik zemljišta nije ograničen u pogledu visine određene građevine koju bi podizao na svom zemljištu. Vlasnik je o tom pitanju imao neograničenu slobodu pod pretpostavkom da njegovo zemljište nije bilo opterećeno služnošću. Jedna vrlo interesantna konkretna situacija, gdje usljed postojanja određene služnosti dolazi do onemogućivanja vlasnika da nesmetano gradi, može se sagledati u Paulovom tekstu u D. 8, 2, 4 *Paulus libro secundo Institutionum*: “*Luminum in servitute constituta id acquisitum videtur, ut vicinus lumina nostra excipiat. Quum autem servitutis imponitur, ne luminibus officiat, hoc maxime adepti videmur, ne ius sit vicino, invitis nobis altius aedificare, atque ita minuere lumina nostrorum aedificiorum.*”³⁸⁹

Iz teksta je vidljivo da se ovdje u prvom redu radi o služnosti neometanja svjetlosti. Međutim, s njom je nerazlučivo povezano i pravo osporiti susjedu mogućnost da protiv naše volje mijenja visinu svoje građevine. Obje služnosti su tako povezane da ih je teško odvojiti. Pravnici tu često govore o služnosti *ne luminibus officiat*, a Paulus upotrebljava poznatu tužbenu formulu za *actio negatoria* gdje se pri takvoj služnosti: *hoc maxime adepti vide mur, ne ius sit vicino invitis nobis altius aedificare atque ita minuere lumina nostrorum aedificiorum*. Ova zabrana bila je usmjerena samo protiv one gradnje koja bi oduzimala pristup svjetlosti gospodujućem zemljištu. Radi se, dakle, o odnosu vlasnika dvaju susjednih zemljišta. Pažljivom analizom teksta može se uočiti pretpostavka autora teksta da je za podizanje *actio negatoria* u našem slučaju aktivno legitimiran vlasnik gospodujućeg zemljišta. Pritom nije sporno je li tuženi uopće mogao graditi, već da nije u mogućnosti graditi baš nasuprot

³⁸⁸ Grimal, P., nav. djelo, str. 302.

³⁸⁹ D. 8, 2, 4 “Kad je ustanovljena služnost neometanja svjetlosti, smatra se da smo stekli pravo da nam susjed ne oduzima svjetlost. Ako se ustanovljava služnost neometanja svjetlosti, uzima se da smo, uglavnom, stekli (ujedno) i pravo da osporimo susjedu mogućnost da protiv naše volje diže (visinu) zgrade, kako ne bi na taj način umanjila svjetlost koja dolazi do naših zgrada.”

volji tužitelja a ne nekog drugog.³⁹⁰ Tuženi ovdje ima pogodnu pravnu poziciju i tužitelj će uvijek biti u situaciji da dokaže kako svoje pravo vlasništva tako i egzistenciju njegovog prava zabrane. Kao neizbježno postavlja se i pitanje pasivne legitimacije kod ove tužbe. Na prvom mjestu ona se usmjeravala sigurno protiv vlasnika služnog zemljišta, a prema sadržaju formule može se zaključiti da je tuženi mogao biti i svako lice koje bi se predstavljalo kao vlasnik služnog zemljišta, mada to u stvarnosti nije bio. Za određena mišljenja koja zastupaju tezu, da je ova tužba bila usmjerena isključivo protiv vlasnika služnog zemljišta³⁹¹, dovoljno je postaviti kontraargumentaciju da je negaciju intencije “*ius non esse aedificare invito AoAo*” obrnutim tvrđenjem “*ius sibi esse*”, mogao da provede svaki držitelj ne samo vlasnik. Kao dokaz da situacija izložena u analiziranom tekstu i sva pitanja s njom u vezi nije gubila na aktualnosti i da je uvijek bila u žiži interesiranja rimskih pravnika može nam poslužiti i činjenica da je ova problematika aktualizirana i u kasnijim pravnim izvorima kao što su carske konstitucije. To se vidi iz sljedećeg teksta: C. 3, 34, 1 *Imperator Antonius A. Calpurniae (a. 211.) Si quas actiones adversus emu, qui aedificium contra veterem formam extruxit, ut luminibus tuis officeret, competere tibi existimas, more solito exercere non prohiberis.*³⁹²

Nesporna je logična povezanost i uslovljenost ovih dviju naših situacija iz spomenutih tekstova. U ovom tekstu je naime pretpostavljena mogućnost da se stranke ne moraju uvijek ponašati u skladu s obavezama iz ustanovljenih služnosti. Pa, ukoliko bi susjed vršio određene građevinske radove na svojoj kući s ciljem da pri mijenjanju njenog prijašnjeg oblika podigne i njenu visinu, što bi imalo posljedicu da nam ometa svjetlost, bez sumnje se daje mogućnost podizanja tužbe na uobičajeni način. Sasvim je logičan zaključak da se ovdje radi o *actio negatoria*.

Sa sigurnošću se može reći da ograničenja vlasnika da gradi do određene visine u privatnopravnim odnosima mogu imati za osnov naročiti pravni razlog. Najčešće se kao takav razlog pojavljuje zemljišna služnost i tim situacijama

³⁹⁰ Arangio-Ruiz, V., La struttura dei diritti sulla cosa altrui in diritto romano. Archivio giuridico, 1909, str. 53, prema Bohaček, M., nav. djelo, str. 90.

³⁹¹ Rabel, E., Grundzüge des römischen Privatrechts, Darmstadt, 1955. V: Holtzendorff, F., Kohler, J., Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung, Berlin, 1915, str. 448; Perozzi, S., Istituzioni di diritto romano, Roma, 1928, str. 777; Biondi, nav. djelo, str. 10, prema Bohaček, M., nav. djelo, str. 90.

³⁹² 5 C. 3, 34, 1: “Ako smatraš da imaš pravo na tužbu protiv onoga koji je zgradu podigao, izmijenivši njen prijašnji oblik tako da ti ometa svjetlost, nema smetnje da se ti tom tužbom na uobičajeni način koristiš.”

odgovara poznata formula *actio negatoria*, koja sadrži tvrdnju “NoNo (aedificare, altius tollere, aedificatum habere) non esse”.

Sada ćemo se pozabaviti pitanjem primjene *actio negatoria* kod služnosti *servitus altius non tollendi*. Tom se služnošću zabranjuje vlasniku služnog zemljišta da podiže na svom zemljištu zgradu ili spratove zgrade iznad određene visine. Vrlo specifičnu i različito tumačenu situaciju imamo predstavljenu u Afrikanovom tekstu D. 39, 1, 15 *Africanus lib. 9. questionum*:

“Si, priusquam aedificatum esset, ageretur, ius vicino non esse aedes altius tollere, nec res ab eo defenderetur, partes iudicis non alias futuras fuisse ait quam ut eum, cum quo ageretur, cavere iuberet, non prius se aedificatorum, quam ultro egisset, ius sibi esse altius tollere. Idemque e contrario, si, quum quis agere vellet, ius sibi esse invito adversario altius tollere, eo non defendente similiter, inquit, officio iudicis continebitur, ut cavere adversarium iuberet, nec opus novum se nuntiaturum, nec aedificanti vim facturum. Eaque ratione hactenus is, qui rem non defenderet, punietur, ut iure suo probare necesse haberet, id enim esse petitoris partes sustinere.”³⁹³

Osobenost u tekstu izložene situacije ogleda se u tome što se tu izričito raspravlja o posljedicama uskraćivanja odbrane kod pozitivne ili negatorske tužbe radi *ius altius tollendi*.³⁹⁴ Nas neposrednije interesira pitanje primjene *actio negatoria* kojom tužitelj želi zabraniti gradnju na susjedovom zemljištu kako u slučaju kada do gradnje još uvijek nije došlo, tako i u slučaju kad je susjed gradnju već dovršio. U tekstu imamo izložene dvije različite situacije. U prvoj, na početku teksta, govori se o pokretanju spora prije nego što je građevina bila završena, od strane lica koje susjedu osporava pravo mijenjati visinu građevine. Njegov protivnik se pritom ne upušta u spor. U drugom dijelu teksta izlaže se sasvim suprotna situacija, gdje spor pokreće lice koje želi dokazati da ima pravo protiv volje protivnika više graditi. Njegov protivnik se također ne upušta u spor. Kao vrlo interesantno postavlja se pitanje mogućih

³⁹³ D. 39, 1, 15: “Ako bi se tužilo, prije nego što je bilo sagrađeno, da susjed nema pravo gradnju više podignuti, a stvar od njega ne bi bila branjena, tvrdi, da uloga suca nije za ubuduće nego da onome s kojim se tuži, zapovijedi da se čuva, da ne bi previše tjerao, prije nego što namjerava to graditi, da ima pravo više gradnje. Isto tako, naprotiv, ako bi netko htio tužiti, da ima pravo protiv volje protivnika više graditi, a da se on ne brani, slično kaže, sastojat će se dužnost suca da zapovijedi protivniku da se čuva i da se novo djelo neće najaviti, niti će se onome koji gradi činiti sila, iz tog razloga onaj koji stvari ne bi branio neka se kazni da bi nužno morao dokazati svoje pravo kao stranka koja ima ulogu tužitelja.”

³⁹⁴ Lenet, O., *Das Edictum perpetuum. Ein Versuch zu dessen Wiederherstatung*, Erste Ausgabe, Leipzig, 1993, str. 152.

posljedica koje proizlaze iz situacije kada se jedna stranka ne upušta u spor ili kada propušta primjenu određenih sredstava pravne zaštite. U takvim slučajevima kod obaveznih tužbi pomagalo se tužitelju preko *missio in bona*, s čime je čak moglo biti povezano i *venditio bonorum*. Ako se neko nije želio uključiti u spor oko stvari ili nasljedstva, tome je za kaznu uziman posjed sporne stvari ili nasljedstva. Postojali su posebni posesorni interdikti kojima je tada posjed prenošen na tužitelja. Kod stvari je to bio interdikt *quem fundum*, a kod nasljedstva *quam hereditatem*. Ranijem posjedniku nije preostajalo ništa drugo već da sa svoje strane nastupi tužeći s vindikacijom. Isti principi primjenjivani su i na procese o servitutima, jer je za proces o uživanju isto tako bio uveden interdikt *quem usumfructum* za prenošenje posjeda, dok je kod drugih servituta bio primjenjivan interdikt *quem fundum*. Ako se tuženi ne upušta u spor, tada mu se, u slučaju da se stvarno do sada nalazio u posjedu, kao i kod drugih vindikacija, oduzima posjed. Moglo se ipak dogoditi kod spora o servitutima, da se tužitelj već nalazio u pravnom ili faktičnom posjedu i tada se samo tražilo da se prema okolnostima slučaja njegov posjed osigura, i tuženom, kojem nije mogao biti oduzet nikakav posjed, odricano je svakidašnje smetanje posjeda i pod okolnostima *operis novi nuntiatio*, dok on sa svoje strane ne bi također nastupio i svoje pravo s formalnom tužbom učinio važećim.

U analizi našeg teksta veoma veliku važnost imaju njegove završne riječi: *Eaque ratione hactenus is, qui rem onn defenderet, punietur, ut de iure suo probare necesse haberet, id enim esse petitoris partes sustinere*.

S obzirom na izlaganje ovih riječi, postojala je velika različitost pogleda, jer su mnogi ovu Afrikanovu završnu rečenicu upućivali na *actio confessoria*, dok su drugi govorili da se radi o *actio negatoria*. Naše mišljenje je da se u prvom dijelu teksta radi o postavljenoj konfesornoj tužbi protiv vlasnika, kojem susjed zabranjuje građenje radi *servitus altius non tollendi*, a u drugom dijelu je govor o *actio negatoria*.

Mišljenje da se tu radi o konfesornoj tužbi izvodi zaključak na sljedeći način: onaj koji je s ovom tužbom pogođen mora najkasnije za kaznu, da se nije upustio na raniju tužbu, ako bi htio graditi naviše, podići *negatoria actio* i prema zaključnim riječima morao bi on “*de ius suo probare, id enim esse petitoris partes sustinete*”.

Ili obrnuto, ko Afrikanovu završnu rečenicu veže za *actio negatoria*, on argumente izvodi na sljedeći način: ako je podignuta *actio negatoria*, tuženi se ne

upušta u spor, tužitelj je u posjedu više gradnje zaštićen i tuženi je prisiljen podignuti sa svoje strane *actio confessoria* i posljedica njegovog ranijeg neupuštanja u spor sastojala se u tome “*ut de iure suo probare necesse haberet, id enim esse petitoris partes sustinere.*”

Prije svega, potrebno je u cjelini pregledati sadržaj neposredno prethodnih riječi. Završne riječi su s njima povezane već po konstrukciji cijelog mjesta. Da se smisao cjeline ne bi promašio, nužno je u predstojećim riječima vidjeti jedno pravilo o *operis novi nuntiatio*. Sama činjenica da citirano mjesto stoji u titulu *de operis novi nuntiatione* ima svoju relevantnost. Vlasnik koji se tako dugo nije protivio radnji osnivanja posjeda servituta propustio je za slučaj više gradnje jednu posesornu zaštitu. On je mogao susjedu, čim bi se ovaj pojavio sa zahtjevom jednog protustojećeg prava, zabraniti gradnju putem *operis novi nuntiatione*. Nuncijant je smio pokušaj zabrane činiti do izrade stvari ili do realne kaucije *eventualiter demoliendo*. Vrlo lako se mogla dogoditi situacija da vlasnik koji se kod više gradnje plaši ponovnog zahtjeva susjeda podigne *actio negatoria* i na taj način se osigura od takvih zahtjeva. Takva situacija je u našem izvornom materijalu. Budući da se tuženi nije upustio u parnicu i budući da je u takvim situacijama njemu oduziman posjed, tako je i ovo kod *actio negatoria* davalo rezultat, da je tužitelj šticećen u posjedu više gradnje dok bi protivnik sa svoje strane morao s konfesornom tužbom izboriti svoj servitut. Da bi se ovo realiziralo, moralo se lice koje se ne upušta u spor prije svega odreći prava na *operis novi nuntiatio*. Ovakva se situacija upravo događala u našem tekstu. Pri tome se lice koje se ne upušta u spor nametala i jedna kaucija: *nec opus novum se nuntiatum nec aedificari via facturum*. Na ovo se neposredno zaključuju sljedeće riječi: *eaque ratione hactenus is punietur, ut de iure suo probare necesse haberet, id enim esse netitoris partes sustinere*. Njihov smisao je u tome da, dok je uobičajeno kroz faktičnu zabranu mogao radnju onemogućiti, morao je sada na ovaj način (*enque ratione*) dokazati smisao svog servituta.

Prema tome, krajnji efekti upotrebe *actio negatoria* u studiranoj situaciji od lica koje još nije podiglo visinu svoje građevine bili bi u tome da njegov protivnik koji se ne bi upustio u spor ne bi mogao vršiti ometanje gradnje i njemu bi se odricalo pravo na *operis novi nuntiatio*. Ako bi, ipak, ovaj želio spriječiti gradnju, morao bi nastupiti s konfesornom tužbom i tom prilikom dokazati svoj servitut.

Ovih nekoliko razmatranih primjera pokazuje nam da je primjerna *actio negatoria* za zaštitu vlasnika od prisvajanja određenih servituta na njegovoj

stvari u praksi bila veoma raširena. Pritom su radnje narušavanja vlasničke slobode u nesmetanom korištenju stvari morale imati sve elemente neke civilnim pravom priznate služnosti. Naravno, upotreba ove tužbe neće doći u obzir pri jednokratnom manifestiranju takvih radnji, već je potrebno da se one vrše kroz stanovito vrijeme kako bi na taj način dobile svojstva prisvajanja određenog prava na stvari.

Kao što smo već konstatirali, *actio negatoria* je u početku bila primjenjivana protiv prisvajanja *ususfructusa* i zemljišnih služnosti. S vremenom se polje njene primjene širilo. Naročiti pravac u tom širenju odnosio se na upotrebu *actio negatoria* protiv imisija. Ovdje dolaze u obzir najrazličitiji slučajevi imisija u najširem smislu riječi, kako se termin "immittere" upotrebljavao kod rimskih pravnikâ. Tu se imisije shvataju u smislu stalnog, neprekidnog prodiranja čvrstih tijela, vode, plina, smrada i zvuka s jednog na drugo zemljište. To bi bile tzv. imisije u užem smislu. Međutim, pod pojam imisija mogu se podvesti i trajne situacije nastale time da se sa susjednog zemljišta prodire u vlasnikovu građevinu, zemljište ili prostor nad zemljištem nekim čvrstim tijelom. Tu se u prvom redu misli na prelazak građevinske konstrukcije ili njenog dijela, korijena ili grana stabla sa susjednog zemljišta. Ove imisije uslovno se mogu nazvati "građevinske imisije".

U sklopu razmatranja primjene *actio negatoria* protiv tzv. građevinskih imisija mora se poći od činjenice da uslovi primjene ove tužbe u spomenutim situacijama proizlaze iz pretpostavke da je stanje od kojeg se vlasnik brani ostvareno i pokazuje se prema vani kao držanje susjedovog zemljišta i s njim priključene konstrukcije koja ulazi u građevinu ili vlasnikov prostor. Rimski pravnici su poziciju u kojoj se nalazio susjed koji vrši ometanje vlasnika shvatali kao posjedovanje određene stvari. To se najbolje može vidjeti iz teksta u kojem se upravo izlaže jedna takva karakteristična situacija. D. 8, 5, 8, 3 Ulpianus lib. 17 ad edictum. "*Sed si quaeritur, quis possessoris, quis petitoris partes sustineat, sciendum est, possessoris partes sustinere, si quidem tigna imissa sunt, eum, qui servitutum sibi deberi ait; si vero non sunt imissa, qui negat.*"³⁹⁵

Osnovni cilj Ulpijanovog teksta je da se razriješi dilema ko će u eventualnom sporu oko građevinske imisije imati ulogu tužitelja a ko ulogu tuženog. Pritom se kao relevantna i za to pitanje odlučujuća činjenica postavlja okolnost da li je

³⁹⁵ D. 8, 5, 8, 3 "Ali ako se traži, ko stranu posjednika a ko stranu tužitelja da zadrži, treba znati da treba zadržati stranu posjednika, ako su grede već postavljene, onaj koji kaže da servitut njemu pripada, a ako nisu postavljene, onaj, koji negira."

greda ili drugi građevinski materijal već postavljena u tuđi zid ili do toga još nije došlo. Prema tome, ukoliko se dvije stranke, koje su se pojavile pred pretorom, spore o egzistenciji servituta i ako bi se pitalo ko se ima smatrati kao tužitelj a ko kao tuženi, ima se presuditi prema posjedu, pri čemu se onaj čija *cujus tigna immissa sunt* uzima kao posjednik i dosljedno ovdje kao tuženi. Istovremeno, njegov protivnik preuzima ulogu tužitelja, bilo da on tvrdi da ima servitut, bilo da osporava postojanje servituta.³⁹⁶

Za susjeda posjednika *si tigna immissa sunt* bila bi naročita prednost da vlasnik upotrijebi *actio negatoria*. Susjed bi mogao takvu situaciju iznuditi upotrebom *interdikta uti possidetis* za zaštitu svog posjedničkog položaja. Ovdje se postavlja pitanje aktivne i pasivne legitimacije kod ove tužbe. Već je ranije rečeno da je tuženi mogao biti svaki posjednik susjednog zemljišta, u ovom našem slučaju zemljišta iz kojeg je imisija dolazila. Aktivna legitimacija u ovom slučaju pripadala je vlasniku ometanog zemljišta. Iako to izvori izričito ne navode, pretpostavka vlasničkog prava proizlazi iz intencije *ius illi non esse (immissum) habere (invito AoAo)* kojom tužitelj preuzme dužnost dokazati pravo pred kojim bi susjed morao prestati s posjedovanjem svoje građevinske konstrukcije. Da li je dokaz vlasničkog prava tužitelja dovoljan za njegovu pobjedu? Pritom ne smijemo zaboraviti da je *actio negatoria* ovdje dopuštena, samo ako je bilo ostvareno stanje građevinske imisije shvatano kao posjed stvari djelotvorno branjen posjedovnim interdiktima. Već sama analogija s *reivindicatio* vodi do zaključka, da osoba koja osporava ispravnost takvog posjedovanja, mora svoje tvrdnje dokazati. Isto tako, nema sumnje da bi vlasnik, našavši se u situaciji (*possessio*) kod vindikacije služnosti upotrebljavane u slučajevima *si (tigna) non sunt immissa*, očekivao dokaz služnosti od protivnika, pa moramo sličnu poziciju priznati i posjedniku susjedu, kojem vlasnik negira egzistenciju služnosti. Postavlja se pitanje da li je primjenjivi *actio negatoria* u svrhe koje mi razmatramo bilo alternativnih pravnih sredstava i, ukoliko se pozitivno odgovori, nameće se odmah i pitanje ocjene kada će jedno od tih sredstava biti primijenjeno. Različitost upotrebe određenih pravnih sredstava u zavisnosti od različitosti konkretnih situacija može se vidjeti iz Ulpijanova teksta u D. 9, 2, 29. 1 *Ulpianus libro octavo decimo ad edictum: "Si protectum meum, quod supra domum tuam nullo iure habebam, reccidisses, posse me tecum damni iniuria agere proculus scribit: debuisti enim mecum ius mihi non esse protectum habere agere: nec esse aequum me pati reccisis a te meis tignis. aliud est dicendum ex rescripto imperatoris severis, qut et, per cuius domum*

³⁹⁶ Lenet, O., nav. djelo, str. 153.

*traiectus erat aque ductus ctra servitutem, rescriptit iure suo posse eun intercidere, et merito: interest enim, quod hic in suo protexit, ille in alieno fecit.*³⁹⁷

Kao što se vidi, ovdje imamo pretpostavljenu situaciju gdje je vlasnik kuće propustio upotrijebiti za takve prilike uobičajeno upriličenu *actio negatoria* s kojom bi kroz redovan sudski postupak onemogućilo pravljenje nadstrešnice, dokazujući da za njegovog susjeda nije ustanovljena *servitus protegendi*. Prvi dio ovog teksta objašnjava nam situaciju iz koje se može izvući zaključak o poremećenom toku postupaka u procesu zaštite prava. Vlasnik kuće je, bez vođenja postupka o neopravdanosti izgradnje nadstrešnice iznad njegove kuće, istu samovoljno porušio i time omogućio protivniku, prema pisanju Prokula, da i u slučaju ako možda nije bio ovlašten na gradnju može tražiti naknadu štete zbog učinjenog rušenja. U drugom dijelu teksta imamo pretpostavljen drugi put u zaštiti prava. Daje se mogućnost da lice kroz čiju je kuću proveden vodovod bez postojanja prava služnosti, može takvo uređenje odstraniti. Za takvu svrhu najpraktičnije pravno sredstvo bio bi *interdictum quod vi aut clam*. Zbog čega se u ovim situacijama različito postupalo? Vjerovatno što postupci narušavanja vlasnika u mirnom korištenju stvari nisu imali jednaku težinu. U prvoj situaciji pravljenjem nadstrešnice samo se proširuje svoje pravo dok se u drugom slučaju gradi bez ikakva prava na tuđem zemljištu. Postavlja se pitanje da li je *actio negatoria* bila zgodno i za obične okolnosti dopušteno pravno sredstvo i kao takva da li je bila često upotrebljavana i pored okolnosti da je vlasnik za odbranu od raznih imisija imao možda na raspolaganju i druga pravna sredstva. To bi se najbolje moglo vidjeti na primjeru načina odbrane vlasnika zemljišta od prodiranja grana ili korijenja stabla sa susjednog zemljišta. Za takve slučajeve u pretorskom ediktu postojala su dva prohibitorna interdikta na koje se poziva tekst u C. 8, 1, 1 Imp. Alexander A. evocato: “*Cum proponas radicibus arborui in vicina agathangeli area positis crescentibus fundamentis do mus tuae periculum adeferri, praeses ad exemplum interdictorum, quae in albo proposita habet:/ Si abor in “alienas aedes impendebit” item: “Si*

³⁹⁷ D. 9, 2, 29, 1: “Ako ti moju nadstrešnicu, koju sam ja protivpravno izgradio iznad tvoje kuće, porušiš, ja sam ovlašten, piše Prokul, da protiv tebe povedem postupak sa tužbom legis Aquilla, jer si ti najprije trebao protiv mene voditi postupak u kojem bi dokazivao da ja nemam pravo da imam (napravim) tu nadstrešnicu, budući da nije pravično da ja trpim štetu zbog toga što si ti odsjekao moje grede. Drugačije je, međutim, mišljenje u reskriptu cara Severa ko je nekome, kroz čiju je kuću bio proveden vodovod bez postojanja prava služnosti, odgovorio da ga on sam može presjeći; što je s pravom na taj način riješeno, jer je velika razlika kada neko svoje proširi i kada drugi na tuđem gradi.”

arbor in alienum agrum impendebit.” Qulbus ostenditur ne per arboris quidem occasionem vicino nocere oprtere, rem ad suam aequitatem rediget.”³⁹⁸

Na Agatangelovom zemljištu raste stablo čije korijenje svojim stalnim rastenjem ugrožava temelje susjedove kuće. Da bi se ta opasnost otklonila i da bi upravnik provincije pravilno razriješio situaciju, daje mu se uputa da taj spor prema načelu pravičnosti riješi po ugledu na dva interdikta. Radi se o dva prohibitorna interdikta kojima se zabranjuje susjedima *vim facere* protiv vlasnika zemljišta koji je odstranio stablo koje se nadnijelo nad njegovu zgradu ili korijenje susjedovog stabla koje ugrožava temelje njegove kuće i to sve pod pretpostavkom da isto nije učinio sam susjed u predviđenom vremenu. Pri razmatranju neophodno je ovu konkretnu situaciju povezati s propisom Zakona XII ploča koji govori o tom pitanju, a na koji se poziva Ulpinijan u D. 43, 27, 18: “(...) *et lex XII tabularum efficere voluit, ut quindecim pedes altius rami arboris circumcidantur.*” Ništa nas ne sprečava da vjerujemo u pretpostavku da se tu može govoriti o tužbi s intencijom “*iusei non esse ita arborem habere.*” Fragment u *Digestama* (D. 43, 27, 2) priznaje mogućnost tako formulirane tužbe *ex lege XII tabularum* za slučajeve *Si arbor ex vicino fundo vento inclinata in tuum fundum sit* i na taj način proširuje i ustanovljava nove načine upotrebe *actio negatoria*.

Mislimo da je za upotrebu ove tužbe od važnosti pitanje preduvjeta, odnosno odgovarajućih situacija povrede prava vlasništva. Naravno da ona neće biti upotrijebljena u slučajevima u kojima je radnja narušavanja vlasništva učinjena jedanput ili je imala prolazni karakter, a svakako i u slučaju gdje imamo samo neostvareni pokušaj imisije, jer u tim slučajevima vlasnik će primijeniti pogodnije sredstvo odbrane kao npr. *interdictum quod vi aut clam*. Upotreba *actio negatoria* dolazi u obzir kada se radnja narušavanja manifestira tako da je dobila obilježje vanjske oznake naročitog prava prema vlasnikovoj stvari. Osnovna funkcija *actio negatoria* iz ove skupine je negiranje služnosti koje je suparnik sebi prisvajao. Kao što smo vidjeli, ona je mogla biti upotrijebljena uvijek u situaciji, gdje, u korist susjeda nastaje trajno stanje sa oznakama naročitog prava, a koje se pokazuje kao posjedovanje građevinske konstrukcije, koja prelazi u prostor susjeda. Isto tako, preduvjet primjene ove akcije nije bila

³⁹⁸ C. 8, L. 1: “Kako navodiš, korijenje iz drveća posađenog na susjednom Agatangelovom zemljištu predstavlja, budući da dalje raste, opasnost za temelje tvoje kuće; stoga je potrebno da upravitelj provincije, po ugledu na interdikte koji su upisani u album (riječima): ‘Ako se drvo nadnijelo nad tuđu zgradu’ i ‘Ako se nadnijelo nad tuđe zemljište’, a iz kojih se vidi da drveće ne treba da nanosi štetu susjedu, stvar raspravi po načelu pravičnosti.

situacija da stanje protiv kojeg se vlasnik bori ima elemente civilne služnosti, pa je shodno tome *actio negatoria* bila dozvoljena i u odnosima vlasnika provincijskih zemljišta, kao i u korist bonitarnog vlasnika.

Pod imisijama u užem smislu smatraju se stanja ili djelatnosti gdje sa susjednog zemljišta na zemljište vlasnika stalno prodiru određeni materijalni predmeti – voda, smrad, dim, kamen i sl. Postoje sigurni pokazatelji u izvornim tekstovima koji dokazuju da se *actio negatoria* koristila i za odbranu protiv ovih imisija.³⁹⁹ U razmatranju ove problematike nećemo se upuštati u poznati problem dozvoljene mjere imisija, već ćemo u našim tumačenjima polaziti od stanovišta da je vlasnik dužan trpjeti imisije ukoliko one ne prelaze uobičajene mjere korištenja određenog zemljišta ili objekta.⁴⁰⁰ Problem upotrebe *actio negatoria* za odbranu od ovih imisija najšire je analiziran u D. 8, 5, 8. Ova pitanja se obrađuju poslije završenih tumačenja o “građevinskim imisijama” i tužbama upriličenim za takve slučajeve. Uspješna analiza Ulpinijanovih tekstova u ovom titulu podrazumijeva dovođenje u vezu i međusobno usklađivanje i upoređivanje rješenja datih u pojedinim odlomcima.

*D. 8, 5, 8, 5 Ulpianus lib. 17 ad edictum: “Aristo cerelio vitali respondit non putare se ex taberna casaria fumum in superiora aedificia iure immitti posse, nisi ei rei servitutem talem admitit. idemoquje ait: et ex superiore in inferior anon aquam, non ouii aliud immitti licet; in suo enim alii hactenus facere licet, quatenus nihil in alienum immittat, fum! autem sicut aquae esse immissionem: posse igitur superiorem cum inferiore agere, ius illi non esse id ita facere. Alfenum denique scribere ait posse ita agi ius illi non esse in suo lapidem caedere, ut in meum fundum fragmenta cadant; dicit igitur aristo, eum, qui taberi am caesariam a mtnturnensibus conduxit, a superiore prohiberi posse fumum immittere, sed minturnenses bi ex conducto teneri: agique sic posse icit cum eo, qui eum fumum immittat, ius ei non esse fumum immittere. ergo per contrarium agi poterit, ius esse fumum immittere, quod et ipsum videtur aristo probare. Sed et interdictum uti possidetis poterit locum habere, si quis prohibeatur qualiter velit suo uti.”*²⁴⁰¹

³⁹⁹ D. 8, 5, 8, 5; D. 8, 5, 13; D. 8, 5, 17, 2; D. 39, 3, 1, 17.

⁴⁰⁰ Kaser, M., Das römisches Privatrecht, str. 148.

⁴⁰¹ D. 8, 5, 8, 5 “Aristu Cereliju Vitalu odgovara da se smatra da može iz radionice dim slati u najviše zgrade, osim ako mu se ne dopusti takva služnost. Isti kaže: iz višeg u niže ni vodu ni bilo šta drugo nije dopušteno slati. U svojem je dopušteno činiti ukoliko se ništa ne šalje u tuđe. Osobina vode i dima jest stanje: stoga se može više s nižim tjerati. Ovaj nema pravo to tako tužiti. Kaže napokon da Alfen piše da se tako može tužiti: pravo ne pripada ovom u svojoj stijeni sjeći da na moju zemlju padaju dijelovi. Stoga kaže Aristo da onaj koji je zakupio radionicu od Minturuana, sprečava se da može slati s višeg dim, ali da se Minturijan drži tog zakupa. Kaže da se tako može tužiti s onim, koji

Aristo Cerelije Vital ima radionicu iz koje izlazi dim i prenosi se na susjedovo zemljište i njegove zgrade. Njemu odgovara rješenje da on ima pravo raditi u radionici i izbacivati dim, osim ako mu se ne dopusti takva služnost. Jednostranim tumačenjem fragmenta 5. dolazi se do zaključka da su imisije dima i vode nedozvoljene i zato je moguće susjeda koji ih proizvodi tužiti s *actio negatoria*. Ovo pravilo je potpomagano nadzorom uvedenim od Alfena, prema kojem se istim sredstvom može zabraniti imisija cijepanja kamena koji pada na susjedovo zemljište. Osnovni problem u ovom tekstu pokazuje se kao pitanje da li je dozvoljena imisija dima. Prema tumačenju teksta, bila bi ova imisija dozvoljena samo na osnovu služnosti (*respondit non putare se (...) iure immitti posse, nisi ei rei servituten talem admittit*). Bilo bi logično očekivati da pravnik rastumači najprije služnost *licere fumum immitttere* i oslanjajući se onda na formulu tužbe, koja služi za odbranu takve služnosti ukaže na upotrebljivost *actio negatoria* tamo gdje se događaju imisije koje odgovaraju ovoj služnosti, iako do uređenja služnosti nije došlo. Umjesto ovoga susrećemo se s obrnutim postupkom zato što se vlasnik može braniti tužbom *ius ei (vicino) non esse fumum immitttere, elgo per contrarium agi poterit ius esse fumum immitttera*. No, bez obzira na određenu neusklađenost izvođenja zaključka u analiziranom tekstu, iz navedenih činjenica može se izvući dokaz da je *actio negatoria* imala svoju upotrebu i kod imisija dima, vode i kamena. Za razliku od analiziranog teksta s kojim je nesumnjivo u kontekstu povezan Ulpijanov tekst koji iza njega slijedi, obrađuje sasvim suprotno pitanje. D. 8, 5, 8, 6 *Ulpianus lib. 17 ad edictum: "Apud pomponium dubiatur libro quqdragensimo primo lectionum, an quis possit ita agere, licere fumum non gravem, puta ex foco, in suo facere, aut non ligere; et ait, magis non posse agi, sicut agi non potest ius esse in suo ignem facere, aut sedere, aut lavare."*⁴⁰²

U tekstu se razmatra Pomponijevo pitanje iz 41. knjige *Lekcija* da li neko treba tužbom tražiti dozvolu da iz kuće ispušta običan dim iz ognjišta. Razmatra se, naime, dopuštenost pozitivnih tužbi u odnosu prema djelatnosti iz kojih imisije nastaju. Konstatira se da ne postoji potreba za podizanjem tužbe, jer se radi o normalnoj djelatnosti korištenja stvari. Dakle, u paragrafu 6. isključena

bi slao ovaj dim, njemu ne pripada pravo slati dim. Dakle, moglo bi se po suprotnom suditi: ima pravo slati dim, što se čini da Aristo dokazuje. Ali *interdictum uti possidetis* mogao bi imati mjesta ako bi ko bio spriječen služiti se svojim kako hoće."

⁴⁰² D. 8, 5, 8, 6. "Kod Pomponija u četrdeset i prvoj knjizi lekcija, postavlja se pitanje da li neko treba tužbom tražiti da mu se dozvoli da iz svoje kuće ispušta običan dim, npr. onaj s ognjišta, ili mu to nije dozvoljeno; te kaže da prevladava mišljenje da ne treba podizati tužbu, isto onako kako je nepotrebno dokazivati da on može na svome (zemljištu), upaliti oganj, sjediti ili prati."

je analogna tužba iz fragmenta 5. koja je prema susjedu negirala “*licere fumum non gravem (...) in suo facer*”, a koje djelovanje se može smatrati normalnom upotrebom vlastitog zemljišta. U našem tekstu pojavljuje se juristička nemogućnost tužbe s intencijom *ius sibi esse fumum facere in sou (ignem facere, sedere, lavare)*, i to potpuno opravdano. Isto tako, ne bi mogla biti upotrijebljena ni *actio negatoria* jer bi se imala ticati odbrane protiv narušavanja koje je nemoguće shvatiti kao sadržaj služnosti. Ovdje se radi o posljedicama većim dijelom normalne upotrebe vlasničkih ovlaštenja na zemljištu, što nema rezultata direktnog zadiranja imisije u zemljište ili vlasnikov prostor. U neposrednoj vezi s prethodna dva teksta nalazi se i Ulpijanov tekst koji slijedi odmah iza njih D. 8, 5, 8, 7 Ulpianus lib. 17 ad edictum: “*Idem in diversum probat, nam et in balneis, inquit vaporibus quum quintilla cuniculum pergentem in urisi iulli instrxissei, placuit, potuisse tales servttutes imponi.*”⁴⁰³

Da bi mogao koristiti svoja parna kupatila, Kvintil je sagradio podzemne prokope koji su prolazili kroz Julijeve prolaze. On bi to inače mogao učiniti tek ako bi imao u svoju korist ustanovljenu služnost. Postavlja se pitanje da li je takva služnost mogla biti ustanovljena? Pri tome se priznaje mogućnost egzistencije služnosti. Međutim, tekst ne rješava pitanje tužbe za zaštitu takve služnosti, a tim manje se spominje i način kojim bi se vlasnik mogao braniti od nedozvoljenih imisija takve vrste. Ipak, ovaj tekst ima važnost pri rješavanju našeg pitanja utoliko što usmjerava našu pažnju na slične situacije o kojima ćemo sada nešto reći. Već na kraju republike bila je poznata služnost odluka koja je imala sličnosti s tzv. *servitutis stillicidii* ili *fluminis (immittendi)*. Pravnici koji dozvoljavaju vindikaciju prava ovakvog sadržaja (*ius esse immittendi stillicidium*, D. 8, 5, 9) računaju naravno ovdje s tim, da za izvršavanje ovog prava egzistira posebno uređenje za odvod vode, ili u prostom padu krova, koji dovodi vodu na susjedovo zemljište ili pak olucima i sl. Može se, stoga, sa sigurnošću zaključiti, da se od ovakve aktivnosti dovođenja kišnice vlasnik mogao braniti tužbom *ius (vicino) non esse stillicidia flumina immitttere* (D. 39, 3, 1, 17), drugim riječima, *actio negatoria*, kojom je vlasnik nastupao protiv imisija vode (u kućno zemljište: *si aedificio noceat*) mogla je tu imati mjesta, ukoliko to vlasnik drugim sredstvima nije ograničio, samo kad imisija nastaje kao posljedica posebnih uređaja, koji se nalaze doduše na zemljištu susjeda, ali svoje neposredno djelovanje imaju u prostoru vlasnika. Pored upotrebe *actio negatoria* za odbranu od imisija koje smo već razmotrili, možemo raspraviti i

⁴⁰³ D. 8, 5, 8, 7. “Isti dokazuje po različitom: naime, u parnim kupatilima, kad je Kvintil sagradio podzemni prokop koji ide u Julreve ulaze, tvrdilo se da je mogao naložiti takve servitute.”

situaciju koja se izlaže u D. 8, 5, 13, gdje se, prema Prokulu, priznaje vlasniku ova tužba za odbranu od imisije vlažnosti koja dolazi iz uređaja susjeda. D. 8, 5, 13 *Proculus lib. 5 epistularum*: “*Fistualas, quibus aquam duco, in via publica habeo et hae ruptae inundat parietem tuum: puto posse te mecum recte agere ius mihi non esse flumina ex meo in tuum parietem fluere.*”⁴⁰⁴

U Prokulovom tekstu imamo situaciju da je vlasnikov zid oštećen prodiranjem vode iz pokvarenih cijevi kojima susjed provodi vodu. Odluka teksta je da se vlasniku pruža odbrana s *actio negatoria* negirajući služnost *fluminis*. Ukoliko se ovakvo rješenje posmatra s gledišta klasičnog prava, mogle bi se staviti određene primjedbe. Jedan od njih se tiče formule navedene u paragrafu 13, gdje se daje tužba za situaciju prema kojoj su se oštećene cijevi nalazile *in via publica*. Vlasnik treba tužiti susjeda tužbom s intencijom *ius illi non esse flumina... fluere*; u sastavu *ius (alicui) esse* ili *non esse* je popunjeni preokret *flumina fluere* prosto nemoguć, a logična bi bila upotreba prethodnih riječi, najprije (*flumina*) *immittere*, što se vidi iz drugih dokumenata o vindikaciji i *actio negatoria* koji se odnose na služnost ove vrste (D. 8, 5, 9; D. 39, 3, 1, 17). Ova primjedba, više formalnog karaktera, pridobija na važnosti kada shvatimo da za odstranjenje građevine ili uređaja izvedenih *in loco publico*, služi u klasičnom pravu naročito pravno sredstvo pružano od pretora, i to restitutorni *interdictum ne quid in loco publico velitinere fiat* (D. 43, 8).⁴⁰⁵ Nakon ovih konstatacija nije moguće *actio negatoria* o kojoj govori D. 8, 5, 13 smatrati sredstvom za odbranu protiv imisija vlažnosti koje bi pripadalo vlasniku već u klasičnom pravu. Interpolacija provedena u fragmentu 13, gdje je na mjesto originalnog interdikta uvrštena *actio negatoria*, mogla bi se možda objasniti ubacivanjem ovog teksta u *titul si servitus vindicietur*. Karakteristična imisija opisuje se u Alfenovom tekstu koji je predmet našeg sljedećeg razmatranja. Tekst je zanimljiv i zbog činjenice što pored *actio negatoria* govori i o nekim drugim sredstvima zaštite. D. 8, 5, 17, 2 *Alfenus lib. 2 Digestorum*: “*Secundum cuius partetem vicinus sterculinum fecerat, ex quo paries madescebat, consulbatur, quemadmodum posset vicinum cogere, ut sterculinum tolleret? Respondi, si in loco publico id fecisset, per interdictum cogi posse, sed si in privato, de servitute agere oportere; si damni infecti stipulatus esset, possit per eam stipulationem, si quid ex ea re sibi damni datum esset, servare.*”⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ D. 8, 5, 13. “Cijevi, kojima vodim vodu javnim putem, posjedujem i one razvaljene natapaju tvoj zid: smatram da možeš sa mnom voditi spor, da ja nemam pravo da voda iz mog u tvoj zid teče.”

⁴⁰⁵ Lenet, O., nav. djelo, str. 212.

⁴⁰⁶ D. 8, 5, 17, 2. “Po njegovom zidu ako bi susjed smetljište napravio, od kojeg bi se zid nakvasio, neka se savjetuje kako bi mogao prisiliti susjeda da ukloni smetljište? Odgovorio sam: ako bi to napravio na

Imisija o kojoj se ovdje govori sastoji se u tome da je susjed uz vlasnikov zid napravio smetlište iz kojeg je vlaga nakvasila zid. Odgovor se traži na pitanje kako prisiliti susjeda da to smetlište ukloni? Način razrješenja spora zavisio je od okolnosti da li se smetlište nalazilo na javnom ili privatnom mjestu. Ukoliko je na javnom, onda bi susjed bio prinuđen da ga ukloni putem interdikta. A ako je na privatnom, tekst nas upućuje na tužbu. Ovdje se nagovještava *actio negatoria* u rješenju “*sed si in privato da servitute agere oportere*”. Iako ovdje *actio negatoria* nije izričito imenovana, prema smislu se to rješenje ne bi moglo ticati neke druge tužbe. Neodređenost ovog teksta (i kada bismo bili spremni smatrati okret *agere de servitute* za klasično označenje *actio negatoria*) predstavlja najveću negaciju takvog rješenja, jer se uvijek, a naročito u ovako sumnjivim situacijama, tačno označava intencija tužbe koja bi se mogla upotrijebiti. Kod najpovoljnije ocjene stvarnosti u D. 8, 5, 17, 2 taj nam materijal ne daje sigurne potpore za dokaze da bi se vlasnik već u klasično doba mogao s *actio negatoria* braniti od imisija vlažnosti. Na osnovu provedenih razmatranja postavlja se pitanje da li je vlasniku, prema klasičnom pravu, uopće bilo pri ruci pogodno pravno sredstvo kojim bi se branio protiv imisija? Ukoliko prihvatimo stav da je *actio negatoria* bila takvim sredstvom u mnogim slučajevima tek u kasnijem periodu, takva sredstva su morala egzistirati i to sigurno i mimo naročite situacije nastale kod imisija proizašlih *ex loco publico*, što smo u D. 8, 5, 17, 2 već mogli vidjeti. Na jedno od takvih sredstava ukazao je i Alfenus u spomenutom tekstu kada je pokazao mogućnost da vlasnik osigura *cautione damni infecti* slučajnu nadoknadu štete koja bi nastala prodiranjem vode iz susjednog smetlišta. Ne bismo se ovdje upuštali u problem razlika osnovnih funkcija *actio negatoria* i *cautio damni infecti*. Sasvim je sigurno da autora kada je govorio o spomenutoj kauciji nije interesiralo samo pitanje naknade štete već i problem odstranjenja ili zabrane štetne imisije.⁴⁰⁷ U situaciji kada nije bilo posebne tužbe s ovom funkcijom, osjećala se potreba za mogućnošću obezbjeđenja kaucije za slučaj štete prouzrokovane od imisije s posljedicom da susjed koji je prinuđen na kauciju radije pazi da do imisije uopće ne dođe, nego da pruža ispunjenje obećane kaucije. Jasno je, dakle, da je *cautio damni infecti* služila vlasnikovoj odbrani protiv imisija samo na indirektan način, prisiljavajući susjeda da onemogućujući nastajanje uzroka imisije ili

javnom mjestu, mogao bi ga prisiliti interdiktom. Ali, ako je na privatnom, treba tražiti na osnovu servituta, a ako je stvar bila stimulisana, služila bi mu za štetu nastalu od ove stvari, *cautio damni infecti*.”

⁴⁰⁷ Tako npr. Bonfante, P., Corso di diritto romano, volume secundo, la proprietà, parte I, Milano, 1966, str. 416 razmatra uzajamne odnose *actio negatoria* i *cautionis damni infecti*.

da ga bar ograniči na mjeru koja više neće stvarati štetu. Pored *actio negatoria* za zaštitu od svakojakih imisija mogla su, kao što smo vidjeli, poslužiti i neka druga pravna sredstva kao npr. interdikti. Nagovještaj takvog rješenja daje nam već razmatrani Ulpijanov tekst u D. B, 5, 8, 5. Formulacija iz tog teksta: “*sed et interdictum uti possidetis potest locum habere, si quis prohibeatur, qualiter velit, sou uti*”, a osobito riječi “*quis pro hibeatur (...) suo uti*” ukazuju na to, da se ovdje govori prije svega o mogućnosti da se pitanje dozvoljenosti imisija može riješiti i izdavanjem zabrana u interdiktnom postupku.⁴⁰⁸ Prema tome, vlasnik se može djelotvorno braniti od prekomjernih imisija vlažnosti, dima i sličnih utjecaja i putem interdikata. Međutim, ukoliko u vrijeme izdavanja interdikta na susjedovom zemljištu postoje instalirani uređaji koji proizvode imisiju vlasnikovom zemljištu, a koja predstavlja sadržaj odgovarajuće poznate služnosti (kao npr. služnosti oluka), onda će vlasnikova interdiktna zaštita ostati bez učinka. U tom slučaju, vlasniku nije preostajalo ništa drugo već podići *actio negatoria*, poričući susjedu pravo vršenja služnosti takvog sadržaja. Prema tome, upotreba *actio negatoria* može doći u obzir tek nakon ispitivanja npr. kod imisije dima, da li tu egzistira civilnim pravom dozvoljena služnost *fumi immittendi*, pa tek u potvrdnom slučaju dolazi u obzir upotreba *actio negatoria*, a u protivnom njemu stoje na raspolaganju interdikti u istoj funkciji odbrane.

Iz dosadašnjih razmatranja konkretnih slučajeva primjene *actio negatoria* može se zapaziti da je ova tužba mogla imati višestruku namjenu. Ona je i pored činjenice postojanja alternativnih pravnih sredstava za iste namjene ipak bila pogodno pravno sredstvo za zaštitu vlasnika i od ometanja u mirnom korištenju stvari. Ta različitost funkcija kod upotrebe *actio negatoria* ukazuje na određenu analogiju sa stvarnim tužbama s pozitivno formuliranom intencijom. Kod ovih tužbi uvjet određen u intenciji “*si paret AoAo ius esse*” ne određuje pravni osnov ni funkciju takvih tužbi. Ona će biti određena tek kroz bliže označenje *ius utendi, fruendi, eundi agendi*. Na takav način Gaj karakterizira sve pozitivno formulirane tužbe i nabraja ih na posebnom mjestu svojih *Institucija*, 4.3: “*In rem actio est, cum aut corporalem rem intendimus nostram esse, aut lus altquod nobis competere, veluti utendi aut utendi fruendi? Eundi agendi aquamve ducendi vel altius tollendi prospiciendive; aut cum actio ex diverso adversario est negativa.*”⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Ibid., str. 310.

⁴⁰⁹ Gaius 4.3. “Stvarna tužba je ona kod koje u zahtjevu stoji da je neka tjelesna stvar naša ili da nam pripada neko pravo, kao što je pravo upotrebe ili plodouživanja, pravo prolaza, progona stoke, vodovoda, pravo na podizanje zgrade preko određene visine, pravo na vidik ili kada protivna strana u sporu podigne *actio negatoria*.”

Rimski pravници su prema zajedničkom dijelu intencije “*si paret AoAo ius esse*” stvorili samostalnu grupu ovih tužbi bez obzira na okolnost da njihova pravna osnova i funkcija nisu bile iste u svim slučajevima. Ovaj postupak nas ne bi trebao iznenađivati. Evidentno je da i tamo gdje je postojala bliska veza između pojedinih tužbi u okviru ovako stvorene grupe kao npr. kod vindikacija zemljišnih služnosti, rimsko pravo nije vidjelo samo jednu tužbu već i pojedine vindikacije. To nas ne bi trebalo voditi tvrdnji da se pri tome nisu raspoznavale funkcije ovih različitih tužbi. Kao što smo do sada mogli vidjeti, prvobitno je *actio negatori* bila upotrebljavana samo u funkciji odbrane vlasnika od prisvajanja na njegovoj stvari ususfructusa i zemljišnih služnosti. Pritom su radnje prisvajanja određenih prava od trećih lica morale imati sve elemente određene i civilnim pravom priznate služnosti. S vremenom se polje primjene ove tužbe širilo. Pravac širenja te primjene bio je usmjeren i na takve situacije gdje nisu egzistirale pojedine služnosti. To se u prvom redu odnosilo na upotrebu *actio negatoria* od vlasnika za odbranu od različitih imisija. Pripadala je ona sada i za upotrebu i među suvlasnicima (D. 8, 2, 27; D. 8, 5, 11); za slučaj prelaska grana ili korijenja susjedovog stabla na zemljište vlasnika (D. 43, 27, 2); protiv imisija vlažnosti (D. 8, 5, 17, 2); dima ili odbacivanja kamena (D. 8, 5, 8, 5).

Vidimo, dakle, da je *actio negatoria*, između ostalog, postala i sredstvo odbrane protiv svakojakih imisija i znatno nadmašila prvobitne granice odbrane tom tužbom zagarantirane u ranijem periodu. U Justinijanovom pravu uređenje ovih slučajeva vlasnikove odbrane putem *actio negatoria* postalo je osnova kasnijih sporova o funkciji ove tužbe.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Plinije je autentičan i dragocjen svjedok svog vremena. Njegova pisma daju podatke o mnogim događajima, odnosima u društvu i državi, religijskim i kulturnim prilikama, političkoj i pravnoj stvarnosti u kojoj živi. Njegov stvaralački opus daje refleksije osobne strukturiranosti samog autora.

Posebno su zanimljiva izvješća o uređenju provincija, odnosima njihovih upravitelja s centralnom vlašću, svakodnevnim izazovima gradskih sredina u perifernim domenama carskih prostora. Saznajemo kako je princeps, ne samo preko svojih izaslanika nego i neposredno, rješavao mnoge probleme funkcionalnosti gradskih sredina, pojedinih društvenih grupacija, pa čak i određenih ličnosti. Iz Plinijeve prepiske doznajemo mnoge pojedinosti složenih postupaka dodjeljivanja rimskog građanstva peregrinima, utjecaju statusnih promjena u obiteljskim odnosima, strukturi porodičnih zajednica.

U istraživanjima javnopravnih koncepata u Plinijevim pismima, susrećemo se s pitanjima vjerodostojnosti carskih reskripata, njihove pravne i političke učinkovitosti. Saznajemo mnoge pojedinosti o kaznenopravnoj jurisdikciji princepsa. Ona je dosta široko i uopćeno postavljena, a princeps nije sputan strogim pravilima kaznenog postupka. Pisma govore o ličnostima koje dolaze pod udar princepsove sudske nadležnosti. Uočava se različitost u postupanju u slučajevima u kojima je on osobno sudio, u odnosu na slučajeve u kojima je vršio delegiranje sudske nadležnosti na druge subjekte. Pojedina Plinijeva pisma možemo shvatiti kao autentične zapisnike sa sjednica carskog konzilija i iz njih saznajemo da je ovo tijelo u matici donošenja suštinskih odluka.

U Plinijevo vrijeme magistrature postaju sve više podređene princepsovoj vlasti, a kao glavni konkurenti javljaju im se nova činovnička zvanja. Položaj konzula, pretora, kvestora, plebejskih tribuna se iz osnova mijenja. Ovi posljednji su blijeda sjenka nekadašnjeg ugleda i utjecaja. Dodjeljivanjem mnogih beneficija od strane princepsa, u praksi nastaju sve češća odstupanja od pravila

cursus honorum. U načinima predlaganja i izbora nosilaca ovih funkcija uočava se svojevrsna samoreprodukcija magistratskih slojeva.

Iz Plinijevih pisama izbija životnost senatske prakse. Upoznajemo se s tokom senatskih sjednica, načinom glasanja u senatu, praksom tajnog odlučivanja. Uočavaju se sve političke posljedice senatskog kaznenog sudovanja, u kojima je senat štitio interese poretka i vladara. Ovo tijelo je istovremeno pozornica za odmjeravanje snaga između princepsa i senatorske aristokratije. Kroz izmjenu načina izbora članova senata, u prvom redu uvođenjem *adlectio*, princeps vrši sve veći utjecaj na senat, koji, kao čuvar starih republikanskih tradicija, gubi ranije pozicije.

U procesu upravljanja provincijama, naj slikovitije dolazi do izražaja odnos centralne vlasti i njenih izvršilaca na terenu. Provincijski namjesnici, u obavljanju velikog broja poslova iz svoje nadležnosti (organiziranje građevinskih radova, kontrola zapuštenih lokalnih financija), kontinuirano se konsultiraju s centralnom vlašću. Provincijske skupštine, s ovlaštenjima da daju ocjenu rada provincijskih namjesnika, predstavljaju značajnu branu protiv zloupotreba ovih funkcionera. Centralna administracija ima sve veću ulogu u uređenju provincijskih gradova. Municipalni sistem u Plinijevo vrijeme je u punom procvatu. Koncept tipične rimske ideje *cursus honorum* našao je primjenu i prilikom izbora lokalnih organa vlasti u provincijama.

Osjećaj zajedničke pripadnosti i ekskluziviteta predstavnika senatorskog sloja još uvijek je naglašen. Provincijalci sve više prodiru u ovaj društveni sloj, ali im se pri tome propisuju uvjeti ulaganja dijela imovine u Italiju. *Homines novi* i vitezovi, predstavljaju društvene grupacije u ekspanziji, uz svesrdnu princepsovu naklonost. U okvirima senatorskog staleža, monarhijski elementi su nadvladali. Izražena je velika socijalna pokretljivost, kako pojedinih društvenih slojeva tako i pojedinaca. Pojava *alumni* – hranjenika, poprimila je velike razmjere. To su osobe u položaju sličnom ropstvu, u koji dolaze kroz odnos koji se sastoji od faktičkih i pravnih elemenata.

Podaci o privatnom pravu u Plinijevim pismima imaju veliku izvornu vrijednost. Plinije svojim robovima daje mogućnost da prave neku vrstu testamenta. To potvrđuje sve veći značaj pekulija u to vrijeme. U provincijama je najčešći oblik oslobađanja robova *manumissio vindicta*. Javljaju se novi proizvodni koncepti, i nova statusna kategorija – koloni, kao posljedica neadekvatnosti dotadašnjeg latifundijskog načina proizvodnje. Poteškoće u primjeni *nova*

consilia u praksi objašnjavaju se kratkotrajnošću zakupa, nezainteresiranošću za veća ulaganja i usavršavanja pod tim uvjetima. Plinijevo pismo 9,37 predstavlja najznačajniji dokument za proučavanje novog oblika kolonata – *colonia partiaria* s plaćanjem dijela zakupnine u gotovim proizvodima.

Dosta vrijednih informacija dobijamo o carskim aktima dodjeljivanja rimskog građanstva pojedincima ili grupama, s različitom procedurom u zavisnosti od kategorije lica kojima se dodjeljuje. Plinijeva pisma autentično svjedoče o aktuelnosti, složenosti i dinamici statusnih odnosa. Trajan provodi restriktivnu politiku prema osnivanju udruženja, u cilju sprečavanja političkih nemira. U ovom periodu pravni izvori koji reguliraju pravo osnivanja udruženja, pretežno su predstavljeni u carskim mandatima.

Plinijevo pismo 8,18 služi kao nagovještaj da u to vrijeme još uvijek ima tragova konzorciju. Mada još uvijek postoje različita tumačenja ovog pisma, ipak je izvjesno da se ono ne može zaobići pri ozbiljnijim istraživačkim naporima u izučavanju ovog svojevrsnog porodičnog oblika u antičkom rimskom društvu. Široko je rasprostranjena praksa dodjeljivanja privilegije *ius trium liberorum*.

Kao priznati odvjetnik, Plinije nas upoznaje s dekadencijom uloge centumvirskog suda. Nekada je nastup pred ovim sudom za mladog odvjetnika bio tako značajan, kao učenje Homera u školama. Praksa Plinijevog vremena obiluje suprotnim primjerima. Izvjesno je postojanje porotničkog sistema u provincijama, kao i načina izuzeća od ovih dužnosti. Plinijeva pisma na više mjesta pokazuju da se institut *consultatio ante sententiam*, u ovo vrijeme još uvijek nalazi u početnoj fazi razvoja. Široko su rasprostranjeni procesi zbog kaznenih djela iznuđivanja. Pisma 10,96 i 97 daju kapitalna saznanja o postupcima progona kršćana. Još uvijek nije iskristalizirano biće kaznenopravne odgovornosti pripadnika ove nove religije. U procesima progona kršćana izražena je djelotvornost *paenitentia* uz dodjeljivanje *venia*. Institutu *confessio* u postupku ispitivanja pridaje se veliki značaj. Različito se postupalo prema kršćanima Rimljanima i kršćanima provincijalcima.

Plinijeva pisma govore o nizu zanimljivih pitanja iz nasljednog prava, kao što su testamentarno svjedočenje, rasprostranjenost pojave “lovaca” na nasljedstvo, odnos između prava i morala, postavljanje *conditio emancipationis* uz instituciju imenovanja nasljednika. Često se raspravljaju pitanja nužnog nasljednog prava, a svi podaci ukazuju da je *querela inoficiosi testamenti* već u Plinijevo vrijeme bila u upotrebi. Plinije često naslućuje određena rješenja

koja su kasnije prihvaćena u pravnoj regulativi. U tom smislu on je stvorio svoj zakon o neophodnosti bespogovornog poštivanja volje testatora, bez obzira na neke formalne nedostatke u njenom izražavanju.

Plinijeva pisma predstavljaju dragocjena svjedočanstva o problemima svakodnevne primjene prava. Ona nam jasno označavaju liniju na kojoj se međusobno preklapaju pravna teorija i praksa. Pisao ih je očigledno dobar poznavalac prava. Formulacije koje je Plinije upotrebljavao u svojim pismima o pojedinim pravnim pitanjima imaju velike sličnosti s rješenjima u pravnim tekstovima iz *Digesta* i *Institucija*. Pojedina pisma bi se slobodno mogla uzeti za školske primjere u objašnjavanju nekih osnovnih pravila rimskog prava. Plinijeva pisma daju autentičan uvid u stanje, oblike i razvojne faze mnogih pravnih instituta klasičnog rimskog prava. Zbog toga će ona, kao izvorni dokumenti, još dugo vremena biti predmetom pravnohistorijskih istraživanja.

Bibliografija

- Alföldy, G. *Römische social Geschichte*. Wiesbaden, 1975.
- D'Amati, L., Assenza, appello e giudicato, 'Res iudicata' a cura di Luigi Garofalo, tomo secondo. Jovene, 2015.
- Arangio-Ruiz, V. *Istituzioni di diritto romano*, Napoli, 1941.
- Arangio-Ruiz, V. La struttura dei diritti sulla cosa altrui in diritto romano. *Archivio giuridico*, 1909.
- Bachii, A. *Historia iurisprudentia Romanae*. Lipsiae, 1775.
- Bährens, W. A. Zur Pretur des jungeren Plinius, *Hermes: Zeitschrift für classische Philologie*, 1923, str. 109–112.
- Beck, H-G. Tragovi Bizanta u Europi. *Jukić*, 1988, br. 18.
- Behrends, O. Die römische Geschworenengerichtsverfassung. Göttingen, 1970.
- Béranger, J. Le refus pouvoir (Recherches sur l'aspect idéologique du principat), *Museum Helveticum*, 1949, god. 5, br. 3, str. 178–196.
- Biondi, B. *Actio negativa e actio prohibitoria come azioni a difesa della servitù e dell'usufrutto*. Messina, 1929.
- Bonfante, P. Corso di diritto romano, volume secundo, la proprietà, parte I. Milano, 1966.
- Bozza, F. *Sulla competenza dei Centumviri*. Napoli, 1928.
- Brasloff, S. Die Reform des Kollegiums der decemviri stlitibus iudicandis unter Claudius und das zweite Valerisch-Horazische Gesetz, *ZSS*, 1908, god. 29, br. 1, str. 170–182.
- Bretone, M. Consortium e communio, *Labeo*, 1960, god. 6, br. 2, str. 212–215.
- Brinkhof, J. J. *Een studie over het peculium in het klassieke Romeinse recht*. Meppel, 1978.
- Broggini, G. La retroavita della legge prospettiva romanistica, *SDHI*, 1966.
- Büchner, K. Studien zur römischen Literatur, Band IV, Wiesbaden, 1964.
- Büchner, K. Tacitus und Plinius über Adoption des römischen Kaisers (Das Verhältnis von Tacitus Hist. I 15-16 Zu Plinius Panegyricus 7-8), *Rheinisches Museum für Philologie*, 1955, god. 98, br. 4, str. 289–312.
- Budimir, M. – Flašar, M. *Pregled rimske književnosti – De auctoribus romani*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, 1963.
- Cantegrit-Moatti, Cl. Droit et politique dans le "Pro Murena" de Ciceron, *RHD*, 1983, 61, str. 515–530.
- Charbonel, N. L'inscription de Kyme et les pouvoirs d'Auguste, *RIDA*, 1979.
- Christ, K., Tacitus und der Principat, *Historia*, 1978, 27, str. 449–487.
- Classen, C. J., Cicero, the Laws and the Law-Courts, *Latomus*, 1978, 37, str. 9–44.
- Coli, U. Nuove osservazioni e congetture sulla "tabula Hebana", *IURA*, 1952, br. 3, str. 90–131.

- Columella, G. M. *De re rustica*. Fascimil. izd. Rome: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, 2005.
- Costa, P., *Populus e Princeps* nel diritto pubblico d'eta imperiale, *SDHI*, LXXX, 2014, str. 599–637.
- Croix, G. E. M. de Ste. Why were the early Christians persecuted? *Past & Present*, 1963, god. 26, br. 1, str. 6–38.
- Cuntz, O. Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan. *Hermes – Zeitschrift für classische Philologie*, 1926.
- Čučković, V. Konzorcijum kao oblik agnatske porodice. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 1986, god. 34, str. 283–292.
- Danz, H. A. A. *Lehrbuch der Geschichte des Römischen Rechts*. Leipzig, 1871.
- De Churruca, J. Les procès contre les Chrétiens dans la seconde moitié du deuxième siècle. *RIDA*, 1979, god. 26, str. 227–238.
- De Francisci, P. La storia della legislazione imperiale. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"*, 1967, br. 9, str. 187–226.
- De Martino, F. Nota in tema di "in iure cessio hereditas." U: *Studi in onore di Siro Solazzi*. Napoli: E. Jovene, 1948.
- De Martino, F. *Storia economica di Roma antica*, II, Firenze, 1979.
- De Neeve, P. W. *Private Farm-tenancy in Roman Italy during the Republica and the early Principate*. Amsterdam, 1984.
- Di Lella, L. *Querela inofficiosi testamenti. Contributo allo studio della successione necessaria*. Napoli, 1972.
- Eisner, B., Horvat, M. *Rimsko pravo*. Zagreb, 1948.
- Freudenberge, R. *Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im 2. Jahrhundert: Dargestellt am Brief des Plinius an Trajan und den Reskripten Trajans und Hadrians*. München: Beck, 1969.
- Fuhrman, M. *Römische Literatur*. Frankfurt am Main, 1974.
- Gaius. *Institucije*, prijevod O. Stanojević, Beograd, 1982.
- Gaius Plinius Caecilius Secundus. *Epistulae*. Prijevod A. Vilhar, Beograd, 1982.
- Gamberini, F. *Stylistic Theory and Practice in the Younger Pliny*. Hildesheim, Zurich, New York, 1983.
- Gaudemet, J. La coutume au Bas – Empire role protique et notion theorique, *Labeo*, 1956, 2.
- Gaudemet, J. La juridiction provinciale d' après la correspondance entre Pline et Trajan, *RIDA*, 1964, br. 11, str. 335–353.
- Girard, P. F. Les leges Iuliae Iudiciorum publicorum et privatorum, *ZSS*, 1913, god. 34, br. 1, str. 295–372.
- Glautier, M. W. E. A study in the development of accounting, *RIDA*, 1972.
- Golik, J. *Izabrani Plinijevi listovi*. Zagreb, 1909.
- Grimal, P. *Rimska civilizacija*, prijevod M. Garašanin, Beograd, 1968.
- Guarino, A. "Salvius Iulianus." Profilo Bibliografico, *Labeo*, 1964, 10, 3.
- Guillemin, A. M. *Pline et la vie littéraire de son temps*. Paris: Les Belles-Lettres, 1929.
- Henneman, A. Der äußere und innere Stil in Trajans Briefen. Gießen, 1935.
- Herrero, V.J., Plinio el Joven, educador y pedagogo, *Estud. Clas*, 1959, god. 5, str. 2–20.

- Holtzendorff, F., Kohler, J. Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in systematischer Bearbeitung, Berlin, 1915.
- Honore, A. M. Julian's Circle, *Tijdschrift*, 1964.
- Horvat, M. *Rimska pravna povijest*. Zagreb, 1943.
- Instinsky, H. U. *Formalien in Briefwechsel des Plinius mit Kaiser Trajan*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse, 12, Wiesbaden, 1969.
- Jones, A. N. M. Rome and the Provincial cities, *Tijdschrift*, 1971, br. 4.
- Jörs, P., Kunkel, W. *Römisches Privatrecht*. Berlin, 1935.
- Karlowa, O. *Römische Rechtsgeschichte*, I. Leipzig, 1885.
- Kaser, M. Prätör und Judex im römischen Zivilprozess, *Tijdschrift*, 1964, god. 32, br. 3, str. 329–362.
- Kaser, M. *Das römische Privatrecht*. Erster Abschnitt. München, 1971.
- Kaser, M. *Römische Rechtsgeschichte*. Göttingen, 1950.
- Kaser, M. *Das römische Zivilprozessrecht*. München, 1966.
- Koskeniemi, H. *Studien zur Idee und Phraseologie des griechischen Briefes bis 400 n. Chr.* Helsinki, 1956.
- Krüger, H. Zum römische Pflichtteilsrecht. U: Festschrift Paul Koschaker II, Weimar, 1939.
- Kukula, R. C. *Briefe des jüngeren Plinius in Auswahl mit Einleitung und Kommentar*, 4. Aufl. Wien: Kroll, W., 1924.
- Kunkel, W. Die Funktion des Konsiliumus in der magistratischen Strafjustiz und in Kaisergericht. ZSS, 1968, god. 85, str. 253–329.
- Kunkel, W. Über Lebenszeit und Laufbahn des Juristen Julian, *IVRA*, 1950, br. 1, str. 192–203.
- Kunkel, W. *Römische Rechtsgeschichte*. Köln – Graz, 1956.
- Kunkel, W. Ein unbeachtetes Zeugnis über das römische Consortium. U: *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul 1954*. Istanbul, 1955, str. 56–78.
- Kupisch, B. Cicero, ad Atticum 16.15.2 Zur litis contestatio im Formularprozess, ZSS, 1979, 96, str. 43–64.
- La Rosa, F. „Decemviri“ e „Centumviri“, *Labeo*, 1958, god. 4, br. 1, str. 14–54.
- Lahusen, G. Zum römischen Bildnisrecht, *Labeo*, 1985, god. 31, br. 3, str. 308–323.
- Lenet, O. Das Edictum perpetuum. *Ein Versuch zu dessen Wiederherstatung*. Erste Ausgabe, Leipzig, 1993.
- Litewski, W. Consultatio ante sententiam, ZSS, 1969, god. 86, str. 227–257.
- Longo, G. Comunita Cristiane primitive e “res religiosae”, *Bulletino*, 1956, god. 18, 59–60.
- Lotmar, P. Marc Aurels Erlass über die Freilassungsaufgabe, ZSS, 1912, god. 33, br. 1, str. 304–382.
- Luzzato, G. *Ekonomiska povijest Italije*. Prvi svezak, Stari i srednji vijek, preveo Jakov Stipšić, Zagreb, 1960.
- Manitius, M. *Geschichte der lateinische Literatur des Mittelalters*. München, 1911.
- Marky, T. Appunti sul problema della retroattività delle norme giuridiche nel diritto romano, *Bulletino*, 1948, 53–54.
- Martin, F. *Le Tribunal de Centumviris*. Paris, 1904.
- Maškin, N. A. *Istorija carskog Rima*, prijevod M. Marković. Beograd, 1968.

- Mayer-Maly, T. Der rechtsgeschichtliche Gehalt der "Christenbriefe" von Plinius und Trajan, *SDHI*, 1956, god. 22.
- Mayer-Maly, T. Der Verhältnis zwischen Gesetz und verordnung in der Rechtsgeschichte. *Archiv des öffentlichen Rechts*, 1955, god. 80, str. 157–173.
- Merrill, E.T., The tradition of Pliny's Letters, *Class. Philol.*, 1915, god. 10, br. 1, str. 308–311.
- Merrill, E. T. Zur freuhen Überlieferungsgeschichte des Briefwechsel des Plinius und Trajan. *Zeitschrift für klassische Philologie*, 1909, god. 130.
- Mervald, G. *Die Buchkomposition des Jüngeren Plinius*. Welden, 1964.
- Metro, A. La datazione dell'editto "de inspiciendo ventre custodiendaque partu", *Syntheseleia Aranaio – Ruiz*, 1964.
- Mladenović, D. Moralitas artis musicae. *Jukić*, 1986/87, br. 16–17.
- Mommsen, T. Ägyptischer Erbschaftsprozess vom Jahr 135, *ZSS*, 1839, god. 14.
- Mommsen, T. The provinces of the Roman Empire, Selections from The History of Rome, Volume 5, Book 8. Chicago, 1968.
- Mommsen, T. *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899.
- Mommsen, T. Sextus Pomponius. *ZSS*, 1868, god. 7, br. 1, str. 474–479.
- Mommsen, T. Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius, *Gesammelte Schriften* 4, Berlin, 1906.
- Mommsen, T. Zur Lehre von der Erbeseinsetzung ex certa re, *ZSS*, 1868, god. 7, br. 1, str. 314–318.
- Musca, D. A. Da Traiano a Settimio Severo: "Senatus consultum" o "oratio principis." *Labeo*, 1985, god. 31, br. 1, str. 7–46.
- Novak, V. *Latinska paleografija*. Beograd, 1952.
- Oliver, D. T. Roman law as illustrated in Pliny's letters. *Cambridge Law Journal*, 1932, god. 4, br. 2, str. 153–163.
- Otto, W. *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius*. München, 1919.
- Paulus Realencyclopaediae der classischen Altertumwissrnschaft*. Neue Bearbeitung, Herausgegeben von Ziegler K., Einundvierzigster Halbband, Stuttgart, 1951.
- Palazzolo, N. Le modalita di trasmissione dei provvedimenti imperiali nelle province. *IURA*, 1977, god. 28.
- Paretti, L. et. al. *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj*. Svezak drugi. Knjiga treća, prijevod K. Miles, Zagreb, 1967.
- Paretti, L., Brezzi, P., Petech, L., *Stari svijet*. Sv. 2, knj. 3, prijevod K. Miles, Zagreb, 1967.
- Pernice, A. Parerga – Nachtrag über Gewohnheitsrecht und ungeschriebenes Recht, *ZSS*, 1898, god. 19.
- Pernice, A. Parerga I. Zum Römischen Gesellschaftsvertrage, *ZSS*, 1882, god. 3, br. 1, str. 48–103.
- Pernice, A. Parerga II. Beziehungen des öffentlichen römischen Rechts zum Privatrechts, *ZSS*, 1884, god. 5, str. 1–135.
- Pernice, A. VII. Parerga – Das Tribunal und Ulpian's Bücher „de omnibus tribunalibus“, *ZSS*, 1893, god. 14, str. 135–182.
- Perozzi, S. *Istituzioni di diritto romano*. Roma, 1928,
- Petronije. *Gozba Trimalhionova*, prijevod K. Kovačević, Beograd, 1957.
- Pietro, A. *Studi sui codicilli*, 1, Milano, 1979.

- Plinius Caecilius Secundus. *Gaius: Epistolarum libri decem*. Lateinisch-deutsch ed. H. Kasten München und Zürich, 1984.
- Plutarh. *Sabrani likovi antike I, Izbori iz "Uporednih životopisa"*, prijevod, uvod i napomene Miloš N. Đurić, Novi Sad, 1978.
- Polverini, L. *Le citta dell'impero nell' Epistolario di Plinio*. Milano, 1963.
- Premmerstein, A. Die fünf neugefundene Edikte des Augustus aus Kyrene, ZSS, 1928, god. 48, br. 1, str. 419–531.
- Pseudo-Kalisten, *Život i djela Aleksandra Makedonskog: starogrčki roman o Aleksandru prema rukopisu L*, Novi Sad: Matica Srpska, 1974.
- Puhan, I. *Rimsko pravo*. Beograd, 1970.
- Pulciano, C. E. *Il diritto privato romano nell'epistolario di Plinio il Giovane, Excerpta iuridica Pliniana*, Turin, 1913.
- Rabel, E. *Grundzüge des römischen Privatrechts*. Darmstadt, 1955.
- Rene, M. Pline de Jeune et les probleme economiques de son temps. *Revue des etudes anciennes*, 1967, god. 69, br. 1–2, str. 62–97.
- Richardson, J. *Roman provincial administration*, reprinted by permission of Macmillan Education, Bristol, 1984.
- Robertis, F. de, Arbitrium iudicantis e Statuzioni imperiali. ZSS, 1939, god. 59, br. 1, str. 219–260.
- Rodger, A. Actio confessoria and actio negatoria, ZSS, 1971, god. 88, br. 1, str. 184–214.
- Rodger, A. Roman rain-water, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1970, god. 38, br. 3, str. 417–431.
- Romac, A. *Izvori rimskog prava*. Zagreb, 1973.
- Romac, A. Likovi rimskih pravnika u Tacitovim djelima, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banja Luci*, 1977.
- Romac, A. Marcijal o advokatima, *Odvjetnik*, 1973, br. 1–2, str. 25–41.
- Romac, A. Ovidijevi "Fastes" o pravu i pravosuđu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1986, br. 5–6, str. 681–696.
- Romac, A. Pojam pravne osobnosti u rimskom pravu, *Privreda i pravo*, 1973, br. 3.
- Romac, A. Pravnici i pravosuđe u Juvenalovim satirama, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1974, br. 4, str. 307–324.
- Romac, A. *Rimsko pravo*. Zagreb, 1981.
- Romac, A. *Stvaranje feudalnih odnosa i rimsko postklasično pravo: doktorska disertacija*. Beograd, 1963.
- Ronconi, A. Tacito, Plinio e i cristiani. U: *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*, Firenze, 1956.
- Rostovcev, M. *Istorija starog sveta*. Prijevod s engleskog Milica Mihajlović i Nada Ćurčija Prodanović, Novi Sad, 1974.
- Rudorff, A. F. *Römische Rechtsgeschichte*. I Band, Leipzig, 1857.
- Rudorff, A. F. *Römische Rechtsgeschichte*. Zweites Band *Rechtspflege*, Leipzig, 1859.
- Rusca, L., Plinio il Giovane attraverso le sue lettere, Univ. Comense, 1967, vol. 4.
- Salvatore, T. Note esegetiche sulla giurisprudenza romana, *Iura*, 1979, god. 30.
- Scarcia, R. „Ad tantas opes procesit“: note a Plinio il Giovane. *Labeo*, 1984, god. 30, br. 3.
- Schanz, M. *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian, zweites Teil, Die Römische Literatur in der Zeit der Monarchie bis auf Hadrian*. vier-

- te neubearbeitete Auflage von C. Hosius München, Unveränderte Nachdruck der 1935 erscheinen vierten Auflage, 1967.
- Schimer, T. Beiträge zur Interpretation von Schaevolas Digesten II, ZSS, 1891, god. 12.
- Schmiedel, B. *Consuetudo in klassischen und nach klassischen römisches Recht*. Forschungen zum römische Recht, 22 Abhandlungen. Graz – Köln, 1966.
- Schönbauer, E. Reichrecht, Volksrecht und provinzialrecht. Studien über die Bedeutung der Constitutio Antoniniana für die Romische Rechtsentwicklung. ZSS, 1937, god. 57, br. 1, str. 309–355.
- Schönbauer, E. Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht. ZSS, 1937, god. 57, br. 1, str. 309–355.
- Schulin, F. *Lehrbuch der Geschichte des Römischen Rechts*. Stuttgart, 1889.
- Schutze, A. *Augustin und der Seelteil des germanischen Erbrechts. Studien zur Entstehungsgeschichte des Freiteilrechtes*. Des XXXVIII Bandes der Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse, Nr. 4, Leipzig, 1928.
- Sherwin, W.K., Reconstruction of the archetype and studies in method of composition of the anonymous De viris illustribus, Diss. Ohio State Univ. Columbus, 1966.
- Sherwin-White, A. N. *The letters of Pliny*. Oxford, 1968.
- Sherwin-White, A. N. Trajan's replies to Pliny: authorship and necessity. *The Journal of Roman Studies*, 1962, god. 52, str. 114–125.
- Shotter, D. C. A. Elections under Tiberius. *The Classical Quarterly*, 1966, god. 16, br. 2, str. 321–332.
- Sirago, L. *Italia agraria sotto Traiano*. Louvain, 1958.
- Sirks, A. J. B. The Lex Iunia and the Effects of Informal Manumission and Iteration. *RIDA*, 1983, god. 30, str. 211–292.
- Smodlaka-Kotur, A. *Alumni – Društveni i pravni položaj hranjenika u rimskom pravu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1987, br. 5–6, str. 734–740.
- Smodlaka-Kotur, A. *Pravni položaj i pravne ustanove Salone prema njenim epigrafskim spomenicima: Doktorska teza*. Beograd, 1979.
- Smuts, F. Waarvan is die Christene voor Plinius aangekla. *Acta Classica Proceedings of the Classical Association of South Africa*, 1965, god. 8, br. 1, str. 71–85.
- Stanojević, O. Ciceronov govor u odbranu Seksta Roscia Amerina. *Glasnik Pravnog fakulteta u Kragujevcu*, 1984, str. 150–168.
- Stanojević, O. *Gaius Noster – Prilog istoriji rimske pravne nauke*. Beograd, 1976.
- Stanojević, O. *Rimsko pravo*. Drugo dopunjeno i izmijenjeno izd. Beograd, 1987.
- Stanojević, O. *Zajam i kamata*. Beograd, 1966.
- Stegen, G. Pline le Jeune, Epist. I,8,14, *Latomus*, 1970, god. 29, str. 162–163.
- Stojčević, D. *Rimsko privatno pravo*. Beograd, 1972.
- Stojčević, D. Gens, consortium, familia. *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1966, str. 265–272.
- Stout, S. E. *Scribe and Critic at work in Pliny's Letters*. Bloomington: Indiana University Publications, 1954.
- Šarkić, S. Milanski edikt. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1983, br. 1–3, str. 267–273.

- Šarkić, S. *Rimski senat* (Magistarski rad). Beograd, 1974.
- Tacit, *Anali*. (prijevod J. Kostović). Zagreb, 1970.
- Tacit. Razgovor o govornicima, u knjizi *Germania*, prijevod D. Nevenić-Grabovac, Beograd, 1969.
- Tacit. Spis o životu i karakteru Julia Agrikole, u knjizi *Germania*, prijevod D. Nevenić-Grabovac, Beograd, 1969.
- Tellegen, J. W. Gaius Cassius and the Schola Cassiniana in Pliny's Letter VII, 24, 8, *ZSS*, 1988, god. 105, str. 266–287.
- Tellegen, J. W. *The Roman Law of Succession in the Letters of Pliny the Younger*. Zutphen, 1982.
- Tellegen, J. W. Was there a consortium in Pliny's Letters VIII, 18?, *RIDA*, 1980, 295–312.
- Teuffel, W. S. *Geschichte der römischen Literatur*, Band 3, in 6. Auflage, Neudruck der Ausgabe. Leipzig, 1913, Aalen: Scientia Verlag, 1965.
- Thomas, J. A. C. Custom and Roman Law, *Tijdschrift*, 1963, XXXI.
- Thompson, G. H., Pliny's want of humor, *Class. Journ.*, 1942, god. 37, br. 4, str. 201–209.
- Tissoni, G. G. Sul 'Consilium principis' in età Traiana. *SDHI*, 1966.
- Tit Livije. *Rimska istorija, knjige XXI i XXII*, sa latinskog preveo i objasnio L. Perović. Beograd, 1924.
- Torrent, A. La „ordinatio edicti“ en la politica juridica de Adriano. *Bullettino*, 1984, str. 18–45.
- Trisoglio, F. *Opere di Plinio Cecilio Secondo*. Volume primo, Torino, 1973.
- Tyrrell, W. B., *A Legal and Historical Commentary to Cicero's Oratio pro C. Rabirio, perduellionis reo*. Amsterdam, 1978.
- Unita, G. *Plinio il Giovane. Vita, valore letterario e carattere morale*, Roma e Milano, 1933.
- Ussani, V. S. „Beneficia principalia“ in un dibattito fra primo e secondo secolo, *Labeo*, 1981, god. 27, br. 3, str. 331–334.
- Ussani, V. S. Ermeneutica, diritto e valori in L. Nerazio Prisco, *Labeo*, 1977, god. 23, br. 2, str. 193–197.
- Vacca, L. In tema di bonorum possessio contra tabulas, *Bullettino*, 1979, god. 80, str. 40–70.
- Velsen, F. Von. Das Edictum provinciale des Gaius. *ZSS*, 1900, god. 21, br. 1, str. 73–148.
- Vilems, P. *Rimsko javno pravo ili rimske političke ustanove od postanka Rima do Justinijana*, prijevod M. Milosavljević, Beograd, 1898.
- Villers, R. Quelques precisions sur l'histoire des Tribuns de le plebe – referat podnijet na XXII sesiji „Societe De Visscher“ (Perugia, 11–14. 9. 1967).
- Vincenti, U. Per uno studio sugli appelli „ante sententiam“. *Bullettino*, 1984, br. 25–26, str. 65–93.
- Viper, R. J. *Rim i rano hrišćanstvo*, prijevod M. Milidragović. Sarajevo, 1963.
- Visky, K. *Geistige Arbeit und die „artes liberales“ in den Quellen des Römischen Rechts*. Budapest, 1977.
- Voci, P. *Diritto ereditario romano II*, Milano, 1963.
- Vogt, H. Miscellanae ad senatus Velleianum. *Tijdschrift*, 1967, god. 35, br. 1, str. 90–124.
- Walter, F. *Geschichte des römischen Rechts bis auf Justinian*. Bonn, 1860.
- Weber, W. *Rom, Herrschertum und Reich im zweiten Jahrhundert*. Stuttgart-Berlin, 1937.
- Wenger, L. *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien: A. Holzhausen, 1953.
- Wickert, L. Zum Christenbrief des Plinius. *Rheinisches Museum für Philologie*, 1957, god. 100, br. 1, str. 100–100.

- Wlasak, M. Der Gerichtsmagistrat im gesetzlichen Spruchverfahren, ZSS, 1907, god. 28, br. 1, str. 1–114.
- Wolf, J. G. *Politik und Gerechtigkeit bei Traian*. Berlin, New York: De Gruyter, 1978.
- Xavier, J. J. Van Ooteghem, J. *Index de Pline le Jeune*. Academie Royale de Belgique, Classe des Letters, Memoires, Collection in 8, Deuscime Serie, Tome LVIII, fasc. 3, Bruxelles: Palais des Académies, 1965.
- Yuge, T. Der Römische Kaiserkult als Ideologie des sozialen Aufstiegs? *Labeo*, 1986, god. 32, br. 1, str. 449–460.
- Zelzer, K. *Zur Frage des Charakters der Briefsammlung des jüngeren Plinius*. Wiener Studien - Zeitschrift für klassische Philologie, 1964.

9 789958 140419